

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK
LİSANS
TEZİ**

**TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI SİYASAL
HAYATINDA BÜROKRASİNİN DEĞİŞEN KONUMU**

SATUK BUĞRA ÇETİNKAYA

**SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÖNETİM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

ARALIK 2018

**TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI SİYASAL HAYATINDA
BÜROKRASİNİN DEĞİŞEN KONUMU**

Satuk Buğra ÇETİNKAYA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÖNETİM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

ARALIK 2018

Satuk Buğra ÇETİNKAYA tarafından hazırlanan "Tanzimat Dönemi Osmanlı Siyasal Hayatında Bürokrasinin Değişen Konumu" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / ~~OY ÇOKLUĞU~~ ile Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yönetim Bilimleri Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Üyesi Çiğdem ERDEM

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Başkan: Prof. Dr. Hamit Emrah BERİŞ

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Üye: Doç. Dr. Nazlı YÜCEL BATMAZ

Yerel Yönetimler, Kırıkkale Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Tez Savunma Tarihi: 21/12/2018

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Figen ZALF
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Satuk Buğra ÇETİNKAYA

21/12/2018

TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI SİYASAL HAYATINDA BÜROKRASİNİN DEĞİŞEN KONUMU

(Yüksek Lisans Tezi)

Satuk Buğra ÇETİNKAYA

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Aralık 2018

ÖZET

Bir ilişkiler ve kurumlar bütünü olarak toplum birbirinden bağımsız tarihsel süreçlerden meydana gelmemiştir. Osmanlı-Türk modernleşmesi de yaşanmakta olduğu toplum bağlamında süreklilik arz eder. Şerif Mardin'in toplumsal grupları merkeze alarak sosyoloji ve Metin Heper'in de daha çok devlet merkezli olarak siyaset bilimi temeline oturttuğu Osmanlı-Türk modernleşmesi analizleri yaşanan süreci kavramada aydınlatıcı olmuştur. 19.yy'da, toplumsal grupların ve devlet yapısının değişimi küresel siyasetin gereklilikleri ve iktidar sahiplerinin bilinçli tercihlerinin ürünüdür. Yaşanan savaşlar ve sosyal çalkantılar reformun teorik arka planını ve pratiğini değiştirmiştir. Bu durum hem yeni bir reform anlayışını hem de bu anlayışa karşıt yeni düşünceleri tetiklemiştir. Tanzimat olarak adlandırılan tarihsel dönem kökleri daha eskiye dayansa da siyaset alanda yeni bir toplumsal kategorinin yükselişinin ürünüdür. Tanzimat Dönemi boyunca Osmanlı ülkesinin yönetim katında başlayan değişim gitgide farklı toplumsal gruplara yansıtılmıştır. Bürokratlar tarafından Batı'nın –İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya- kurumsal ve sosyal yönünün değerlendirildiği ve Osmanlı Devleti'nin kendi şartlarına uydurulmaya çalışıldığı bu dönemde iktidar ilişkileri de strateji ve kaynak yönünden çeşitli değişiklikler geçirmiştir. İktidar ilişkilerinde yaşanan değişimin öncelikle toplumsal örgütlenmeyle ilişkili olduğu söylenebilir. Toplumsal örgütlenmenin kültürler ve coğrafyalar arasında değişen öncelikleri olduğu varsayıldığında; Osmanlı-Türk toplumu için "devlet" kavramının psikolojik ve işlevsel anlamları devlet adına hareket edenlere önemli bir üstünlük sağlamaktadır. Tanzimat Dönemi Osmanlı bürokrasisi bu anlamda, siyaset ilişkileri, bir başka deyişle bütünsel-genel ilişkileri, belirlemede hem karizmatik hem geleneksel hem de yasal-ussal türde otorite kurma avantajına sahiptir. Öte yandan bürokrasi kendi yapısı itibari ile örgütlenme kapasitesini geliştirmiş ve sürdürülebilir kılmıştır. Bürokrasinin hem dış koşulların hem de kendi yetilerinin bir sonucu olarak siyaset alanda pozisyon saptama konusunda diğer gruplardan daha güçlü olduğu söylenebilir. Osmanlı-Türk modernleşmesinin önemli bir dönemi olan Tanzimat'ın bürokratik aktörlerinin siyaset hayatta köklü tesirler yarattığı ve bu tesirlerin çeşitli iktidar boyutlarında devam ettiğini söylemek büyük ölçüde mümkündür.

Bilim Kodu : 113204

Anahtar Kelimeler : Bürokrasi, İktidar, Tanzimat, Siyaset Hayat

Sayfa Adedi : 183

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Çiğdem ERDEM

THE CHANGING POSITION OF BUREAUCRACY IN OTTOMAN POLITICAL LIFE
IN THE PERIOD OF TANZİMAT

(M. Sc. Thesis)

Satuk Buğra ÇETİNKAYA

GAZİ UNİVERSİTY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

December, 2018

ABSTRACT

The society which as a whole of relations and institutions, did not occur in independent historical processes. Ottoman-Turkish modernization is continuous in the context of the society in which it is being actualised. The sociological analysis of Şerif Mardin based on societal groups and by Metin Heper analysis of Ottoman-Turkish modernization, which was based on a more state-centered, political science, have been enlightening in understanding the process. In the 19th century, the change of social groups and the state structure is the product of the requirements of global politics and the conscious choices of power owners. The wars and social turbulence experienced during the aforementioned period changed the theoretical background and practice of reform. This situation triggered both a new idea of reform and new ideas opposed to this understanding. The historical period, which is called Tanzimat, is the product of the rise of a new social category in the political field even though its roots are older. During the Tanzimat Period, the change that began on the administrative level of the Ottoman country was increasingly reflected in different social groups. In this period, when the institutional and social aspects of the West were evaluated by bureaucrats and the Ottoman Empire was trying to adapt to its own conditions, power strategies and resources underwent various changes. It can be said that the change in power relations is primarily related with social organization. Assuming that social organization has priorities due to the difference of cultures and geographies; The psychological and functional meanings of the concept of the state in the Ottoman-Turkish society provide a significant advantage to those who act on behalf of the state. In this period, the Ottoman bureaucracy has the advantage of establishing both charismatic, traditional and legal-intellectual kind of authority in order to determine political relations. In another aspect, the bureaucracy has improved its capacity to organize and sustain its organization. It can be said that the bureaucracy is stronger than other groups in the determination of positions in the political sphere as a result of both external conditions and their capabilities. In Tanzimat, which is an important period of Ottoman-Turkish modernization, it is highly possible to say that bureaucratic actors have created deep-rooted influences in political life and that these influences continue in various power dimensions.

Science Code : 113204

Key Words : Bureaucracy, Power, Tanzimat, Political Life

Page Number : 183

Supervisor : Doç. Dr. Çiğdem ERDEM

TEŞEKKÜR

Bu alıőmanın her safhasında yaptığı kıymetli katkılardan dolayı Do. Dr. ığdem ERDEM'e, alıőma boyunca gosterdikleri mősamahadan dolayı Tőrkiye İş Kurumu Genel Mődőrliđő'ndeki mesai arkadaşlarıma ve eğitim hayatım boyunca her zaman yanımda olan babam Mehmet ETİNKAYA'ya teőekkőrü bir bor bilirim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

KURAM VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. İktidar ve Siyasal Alan.....	7
1.1.1. İktidarın Kavramsallaştırılması: Siyaset Bilimi Disiplininde İktidar Kavramına Dair Temel Tanımlar	7
1.1.2. İktidar Teorisine Dair Yaklaşımlar	15
1.1.3. İktidar İlişkilerinin Analizine Yönelik Kuramsal Çerçeve	24
1.1.4. Siyasal Alan	29
1.2. Bürokrasi.....	33
1.2.1. Bürokrasi Kavramına Yönelik Tanımlar	33
1.2.2. Bürokrasi Kavramına Yönelik Temel Yaklaşımlar	38
1.2.2.1. Marxist kuram.....	39
1.2.2.2. Weberyen kuram.....	43
1.2.2.3. Seçkinci kuram	47
1.2.3. Bürokrasi: Özgün Bir Elit Statüsü ve Özerk Toplumsal Kategori	49

2. BÖLÜM

OSMANLIDA DÜZENİN BOZULMASI VE TANZİMAT'A GİDEN SÜREÇ

2.1. Klasik Osmanlı Düzeni	55
2.2. Düzenin Bozulması	61
2.3. Düzeni Islah Çabaları ve Dönüşüm	66
2.4. III.Selim ve II.Mahmud Dönemleri	74
2.5. On Yedinci Yüzyıldan Tanzimat'a Osmanlı Bürokrasisinin Konumu	78

3. BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI BÜROKRASİSİ

3.1. Tanzimat'ın İlanı ve Anlamı	85
3.1.1. Tanzimat'ın İlan Edildiği Sosyo-Ekonomik Ortam.....	85
3.1.2. Tanzimat Fermanı'nın Anlamı	87
3.2. Tanzimat Dönemi'nde Düzenlemeler ve Yenilikler	89
3.2.1. Mali ve Ekonomik Düzenlemeler	90
3.2.2. İletişim ve Altyapıya Yönelik Düzenlemeler	94
3.2.3. Nüfus ve Günlük Yaşama Yönelik Düzenlemeler.....	96
3.2.4. Hukuk Alanında Düzenlemeler	98
3.2.5. Eğitim ve Kültür Alanında Düzenlemeler	102
3.2.6. İdari ve Kurumsal Düzenlemeler.....	108
3.3. Tanzimat ve Bürokrasi	118
3.3.1. Tanzimat Dönemi'nde Öncü Devlet Adamları.....	118
3.3.2. Tanzimat Döneminde Bürokratik Seçkinlerin Nitelikleri.....	124
3.3.3. Tanzimat Dönemi Bürokrasisinin Yapısal Yönleri	136
3.4. Özerk Toplumsal Bir Kategori ve Özgün Bir Elit Statüsü Olarak Tanzimat Dönemi Bürokrasisi	141

Sayfa

3.5. Kuramsal Açıdan Bir Değerlendirme: Tanzimat Dönemi'nde İktidar İlişkileri ve Bürokrasinin Konumu.....	147
SONUÇ.....	153
KAYNAKLAR.....	169
ÖZGEÇMİŞ.....	183

GİRİŞ

19.yy küresel ölçekte bir değişim sürecidir. İnsanlığın bilinen tarihinde o zamana kadar görülmeyen büyüklükte bir değişimin yaşandığı bu dönemde Osmanlı Devleti de belirli bir dönüşüm geçirmiştir. Osmanlı Devleti'nin dönüşüm süreci çok çeşitli yönleri ile birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu tez, konusu itibari ile Osmanlı Devleti'nin yaşadığı dönüşümü Tanzimat Dönemi içerisinde ve bürokrasi özelinde ele almaktadır. Tezin konusunun daha önce yapılmış birçok çalışmadan açıkça farklı olmadığı söylenebilir. Ancak konunun kavranmasına yönelik iki farklılığı da içinde barındırdığı öne sürülebilir. Öncelikli olarak iktidar ilişkileri bağlamından hareketle siyasal alandaki aktörlerin oluş aşamasında hangi iktidar kaynaklarını hangi iktidar biçimleri ile eylem pratikleri arasına soktuklarının bilinmesinin yaşanan dönüşümün çözümlenmesine katkı sunacağı düşünülmektedir. Diğer yandan ise ideolojinin, henüz amaçlı eylemi belirlemede öncelikli hale gelmediği Tanzimat Dönemi'nde örgütlenme kapasitesinin amaçları belirlediği varsayılmaktadır. Bu iki hususun Tanzimat Dönemi bürokrasisi özelinde araştırılmasının verimli olacağı düşüncesi, tezin konusunu saptamada ve konunun kavranmasında önemli kriterler olmuştur.

İdari tarih çalışmaları açısından Tanzimat Dönemi'nin önemi malum olmakla birlikte siyasal hayatın kurumsallaşması açısından da Tanzimat Dönemi önemli bir tarihsel aşamadır. Bürokrasi ise her iki çalışma alanı içinde birçok kez çalışılmış, Osmanlı Devleti'nin toplumsal ilişkilerinde oynadığı rol değerlendirilmiştir. Modernleşmenin işleyiş ve tasarımının gerçekleşmeye başladığı bu dönem siyaset sosyolojisi açısından da pek çok malzemeyi içinde barındırmaktadır. Dolayısıyla pek çok disiplin için çalışma materyaline sahip olan bu tarihsel sürecin iktidar ilişkileri bağlamında ve örgütlenme kapasitesi çerçevesinde bir çözümlenmeye tabii tutulmadan anlaşılması olanaklı değildir.

Tanzimat Dönemi siyasal hayatının kavranmasının modernleşmenin toplumsal pratiklerinin anlaşılmasındaki önemi, bu gün dahi etkileri yaşanan ve tarihi köklere sahip siyasal çelişkilerin açıklanmasına da katkıda bulunacaktır. Bu tarihsel süreç içerisinde bürokrasi, siyasal hayatın önemli bir aktörüdür. Buna başlıca amil devlet geleneğinin ve devlet-toplum ilişkilerinin yeniden üretimine kaynaklık eden iktidar ilişkileri ve meşruluk kalıplarının varlığıdır. Bürokrasi, Osmanlı toplumunda mevcut nesnel ve öznel koşulların öne çıkardığı belirli özellikleri bünyesinde barındırmaktadır. Bürokrasi bu açıdan başlıca

aktör olarak görülmüştür. Bu tezin kapsadığı tarihi süreç içerisinde iktidar ilişkilerinin aydınlatılması, bürokrasinin rol ve aktörlüğünün değerlendirilmesi ile mümkün gözükmemektedir.

Bürokrasinin yaşanan dönüşüm sürecinde oynadığı rol, Osmanlı Devleti'nin siyasal hayatında var olan hiyerarşilerin nitelikleri ile yakından ilgilidir. Siyasal alanda yer alan aktörlerin idari yapıya etkisinin ortaya çıkarılması ve bürokrasinin diğer aktörlerle ilişkisinin kavranması bu tezin başlıca amacıdır. Modernleşme çabalarının bürokratik yorumu Tanzimat boyunca var olan genel ideolojiyi ortaya koymaktadır. Bürokrasinin diğer aktörlerle ilişkisi ve rol tanımlamaları bu genel ideolojinin önemli bir yönünü açığa çıkarmaktadır. Tanzimat'ın bürokratik seçkinlerinin düşünce yapısının hangi faktörlerden etkilendiğinin bilinmesi tezin bir diğer amacını meydana getirmektedir. Bürokrasinin siyasal hayata etkisinin anlaşılmasına yönelik olarak sorulacak bazı soruların belirlenen dönemin karakteristiğinin ortaya konmasından sonra cevaplanabileceği ve bu bağlamdan hareketle Tanzimat'ın ruhunu kavramada devraldığı sosyal ve siyasal mirasın, ilan edilmesine yol açan istisnai olayların ve toplumsal kategorilerin bilinmesinin bu tezin amaçları için yapı taşı mahiyetinde olduğu söylenebilir.

Bu tez kapsamında öne sürülen başlıca savlar şu şekilde sıralanabilir: a-) Bürokrasi, Tanzimat Dönemi'nde yükselen bir toplumsal kategori olarak iktidar bloğunda hakim konumdadır. b-) Bürokrasi, iktidar bloğundaki konumunu meşrulaştırmak için sultan ve diğer aktörlerden birine veya her ikisine birden bağımlıdır ya da bürokrasi, meşruluğunu kendi örgütlenme kapasitesinden alır. Her iki sav da dönemin incelenmesinde birçok faktörün araştırılmasını gerektirmektedir. Birçok faktörün hesaba katılmasının yanı sıra bu faktörlerin sınırlarının belirli asgari düzeyde de olsa çizilmesi çözümleme için gerekli görülmüştür. Bürokrasinin siyasal alanda mücadele halinde bulunduğu düşüncesi, çok milletli ve yasal-patrimonyal öğelerin bir arada varlığını sürdürdüğü bir devlet yapısı içerisinde düşünülmüştür. Bu günün ulus devlet formundan ve siyasal meşruluk kalıplarından farklı bir gerçekliğin uzamında var olan bir örgütlenmenin kendi çağı içerisinde düşünülmesi gerekliliği de diğer savlara öncüdür.

Tanzimat Dönemi bürokrasisi için kabul edilmiş temel varsayımlar arasında toplumsal bir kategori olduğu; örgütlenme kapasitesinin öznel, modernleşme sürecinin nesnel koşulları meydana getirdiği; iktidar mücadelesi içerisinde bilinçli eylemde

bulunduğu; farklı ünite ve kliklerin mevcudiyetine sahip olmakla birlikte devlete aidiyetlerinin diğer bağlılıklarına üstün olduğu sayılabilir. Ayrıca bu tezde bürokrasinin çeşitli tanımlarından faydalanarak memurlar idaresi ile toplumsal örgütlenme formu olduğu varsayımları belirli ölçüde birlikte kabul edilmiştir. İktidar kaynaklarının değişiminin derinlemesine incelenmesinin gerekli olduğu kabul edilmekle beraber bu kaynakların daha çok siyasal alana etkisi verili kabul edilmiştir. İktidar biçimlerinin bir nevi siyaset tarzı olduğu, iktidar boyutunun ise siyasal alanda yaşanan mücadelede strateji karakterinin bir türü olduğu varsayılmıştır. Strateji karakterinin siyasal alanın çerçevesini belirlemede, siyaset tarzının ise daha çok siyasal alanın işleyişinde aktörlerin eylemlerine karşılık geldiği düşünöldüğünde, rollerin saptanması iktidar bloğundaki konumların belirlenmesinde başlıca unsur olarak kabul edilmiştir.

Bu tez kapsamında büyük ölçüde literatür taramasına başvurulmuştur. Ayrıca hatırat, seyahatname, rapor ve belgesellerden de istifade edilmiştir. Tarihsel olaylar ikincil kaynaklar üzerinden okunmuştur. İktidar kavramına yönelik yaklaşım için Türkçe literatürde var olan birincil kaynaklara ve kavramın anlaşılmasını kolaylaştırmak için siyaset bilimi kitaplarına başvurulmuştur. Bürokrasinin tanımlanmasında daha çok kamu yönetimi disiplini içerisinde yer alan tanımlamalara başvurulmuştur. Aynı zamanda bürokrasinin siyaset sosyolojisi açısından tanımlandığı anlamıyla Tanzimat Dönemi Osmanlı bürokrasisi ile uyuştđu gözlemlenmiştir. Tezin Osmanlı bürokrasisinin siyasal nitelikleri ile ilgili bölümünde siyaset sosyolojisinin imkanlarından, Osmanlı bürokrasisinin yapısal yönleri ile ilgili bölümünde ise kamu yönetimi disiplinin imkanlarından faydalanılmıştır.

1.Bölüm, kuramsal çerçeve ve önemli görölen kavramların tanımlanmasına ayrılmıştır. Bu açıdan iktidar ve bürokrasi kavramları olay örgüsünün oturtulacağı çerçevenin anlaşılması için elzem görölmüştür. İktidar kavramının anlaşılmasında çeşitli düşünürlerin tanımlamalarına yer verilerek iktidarın toplumsal ilişkiler bağlamında oynadığı rol ve tarihsel süreç içerisinde siyasal alanın çözümlenmesinde verimli olup olmayacağı tartışılmıştır. Tanzimat Dönemi Osmanlı siyasal hayatının değerlendirilmesine uygun bir iktidar kavramsallaştırması burada temellendirilmiştir. Bürokrasiye yönelik tanımlamada ise Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin öznel koşullarının meydana getirdiği tarihsel bir topluluğu tanımlamak amacı ile yine çeşitli bürokrasi tanım ve kuramları tartışılmış, bölüm sonunda, bürokrasi bir ideal tip olarak ele alınmamış, Osmanlı

bürokrasisinin iktidar ilişkilerindeki baskın yönleri ile bürokrasiye yönelik tanımlardan bu baskın yönlere uygun olanı kabul edilmiştir.

2.Bölüm'de öncelikle Osmanlı Klasik Düzeni olarak adlandırılan 1300-1600 yılları arasındaki yönetim yapısı özetlenmektedir. Ardından bu düzenin bozulmasında etkili olan faktörler ifade edilmiştir. Son olarak ise Tanzimat'a miras kalan sorunlar ve reform anlayışına vurgu yapılmış ve Osmanlı idaresinin yaşadığı değişim genel esasları ile ortaya koyulmuştur.

3.Bölüm, Tanzimat'ın ilan edildiği sosyo-ekonomik ortamı tasvir eden ilk kısmın ardından Gülhane Hattı Hümayunu'nun anlamı ve Tanzimat'ın genel prensiplerinin anlatımıyla devam etmektedir. Tanzimat Dönemi reformlarına kaynaklık eden "icaplar" ve reformların bürokrasinin siyasal alandaki konumuna etkisine mezkur bölüm içerisinde yer verilmiştir. Tanzimat reformlarının nasıl iktidar tekniği haline geldiği, bunun planlı veya öngörülemeyen sonuçlarının neler olduğu yine reformlar ile ilgili kısımda aktarılmıştır. Tanzimat Dönemi Osmanlı bürokrasisinin öncü devlet adamları kariyer zincirleri ve düşünce yapılarına etki eden tecrübeleri ile beraber yine bu bölüm içerisinde yer almaktadır. Bürokratik seçkinlerin niteliklerinin Tanzimat Dönemi siyasal hayatına yaptığı etki verili kabul edilmiş olup bu bağlamda bürokrasinin bariz karakteristiği bu seçkinlerin tutum ve inançları üzerinden değerlendirilmiştir.

Bürokrasinin bir topluluk olarak sosyolojik açıdan nasıl tanımlanacağı hususunda tarihsel anlatı veri kabul edilerek iktidar ilişkilerine dahil bir toplumsal kategori olduğu ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra bir nevi yönetim geleneği haline gelen bürokratik davranışın statü algısı ile ilişkili yönü de bürokrasi özelinde vurgulanmıştır.

Son olarak ise bu tezin ilk bölümünde çizilen kuramsal çerçeve dahilinde bürokrasinin bir analizi yapılmış; iktidar ilişkilerine dahil diğer toplumsal aktörler, siyasal alandaki roller, siyasal alanın sınırları, iktidar kaynakları, iktidar biçim ve boyutları göz önünde tutularak diğer toplumsal kategori ve gruplarla birlikte bürokrasinin siyasal hayattaki konumu saptanmıştır.

Bu tezin kapsamı tarihsel olarak 1839-1876 arasındaki dönemdir. Ancak kesin bir tarihsel aralığın saptanması gerçeği zorlamak olarak değerlendirilmektedir. Reform

hareketlerinin özellikle 1826 sonrasında 1878'de meclisin tatil edilmesine uzanan kurumlar ekseninde işleyen bir yönü olduğu düşüncesi önemli görülmektedir. Bir başka açıdan ise III.Selim'in Nizam-ı Cedid şeklinde tanımlanan Batı'ya dair bilincin rehberlik ettiği reformlarından II.Abdülhamid'in Pan-İslami bakış açısı ile meydana getirdiği düzenlemelere kadar geçen yaklaşık yüzyıllık sürecin yine Tanzimat kavramı ile ifade edilebileceği öne sürülebilir. Fakat bu tezde Gülhane Hattı Hümayunu'nun ilanı ile anayasanın ilanı arasındaki dönem reformlar açısından tarihsel aralığı oluşturmaktadır. Bu tercihe neden olan başlıca faktör ise bu belgelerin, bürokrasinin işleyişinde dayanak oluşturan somut normların gelişim dönemini belirleyen tutaçlar olarak görülmeleridir.

Bürokrasinin toplumsal bir kategori olarak değerlendirilmesinde de bazı sınırlılıklar gözetilmektedir. Özellikle üniteler arası farklılaşma ve üst-alt bürokrasinin değer yargıları ve işlemleri arasındaki çelişkiler başlıca sınırlılıklardır. Ancak bürokrasi devlete aidiyet konusunda rakip tanımaz bir tavır sahibi olmasından ötürü farklılıkları aşmada Osmanlı modernleşmesi içerisinde emsalsiz bir tablo sunmaktadır. Bu yönü ile Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu tarihsel aşamada örgütlenme kapasitesini muhafaza etmiştir. Bürokrasi hem kendi örgütlenmesini hem de devletin toplumdan özerk şekilde örgütlenmesini temel itki haline getirdiği ölçüde bir toplumsal kategori haline gelmiştir. Burada kabul edilen en önemli sınırlılık hangi siyasal eylemin bürokrasinin kendi kategorik menfaatlerine hizmet ettiği, hangisinin devlet için elzem görülen idari kapasiteyi geliştirmeye yönelik olduğunun belirsizliğidir.

1. BÖLÜM

KURAM VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. İktidar ve Siyasal Alan

1.1.1. İktidarın Kavramsallaştırılması: Siyaset Bilimi Disiplininde İktidar Kavramına Dair Temel Tanımlar

İktidar, genel olarak karar alma süreci ile ilişkilendirilen bir kavramdır. Kavramın anlaşılması için tek başına yetersiz olan bu tanım, iktidar fenomeninin anlaşılmasında çeşitli tanımları da beraberinde getirmiştir. Otorite ve iktidar kavramlarının dilbilimsel kökenine bakıldığında kavramın Latince karşılıklarının farklılığı göze çarpmaktadır. ‘‘Auctoritas’’ ve ‘‘potestas’’ kavramları otorite ve iktidarın Latince karşılıklarıdır. Bu kavramlardan auctoritas, halkın güven ve desteğini kazanmış yöneticiye; potestas ise kurallara göre yönetme hakkına sahip olana karşılık gelir.¹ Bu durumda iktidar, itaat desteğine sahip olan ve kurallara tabi olan yönetici anlamında kullanılmaktadır. Bu tezde iktidar kavramı Latinedeki ayırmadan daha farklı şekilde tanımlanacaktır.

İktidar insan ilişkilerinin betimlenmesine dair bir kavramdır. İnsanların birbirleri ile ve kurumsal yapılarla ilişkilerinin geçirdiği dönüşüm, kavramın anlaşılmasında ana malzemeyi oluşturur. İktidarın tarihi insanınki kadar eski olsa da bu çalışmada tarihsel arka plan sınırlandırılacaktır. Öncelikle siyasetin, etik-teolojiden özerkleştiği tarihsel süreçte iktidar bilimi olarak adlandırılmaya başlandığını söylemek gerekir. Niccolo Machiavelli'nin(1469-1527) yaklaşımı, iktidarın somut koşullardaki gerçekleşmesine yönelik yeni bir akımı temsil eder. Gerçeğin doğru anlaşılması istikrarlı yönetimin aracıdır ona göre. İstikrarlı bir yönetim arzu ediliyorsa insanın bencilliği kabul edilerek kamusal-özel alan ayrımı yapılmalıdır. Machiavelli'nin bu görüşleri her biri özerk ve belli ölçüde bireye iktidar sağlayan alanlar olarak toplumdaki kurumsallaşma sürecine tesir etmiştir. Machiavelli, insanın doğası -çelişkili insan doğası- gereği toplum içinde yaşamaya eğilimli ve bencil olduğunu öne sürer.² Bu iddia, modernizmin zaferine giden yolda önemli bir temel teşkil eder. Çünkü siyasal alanın sekülerleşmesi ve merkezi krallıkların oluşmasında

¹ Kabağağaç,S., Alova,E. (1995). Latince-Türkçe Sözlük. (Baskı Yok). İstanbul: Sosyal Yayınları, 459

² Tannenboum, D. (2017). *Siyasal Düşünce Tarihi Filozoflar ve Fikirleri*. (10.Baskı). (Çev:Özgüç Orhan). Ankara: BB101 Yayınları, 183

teknik bir meseleyi meşrulaştırma olanağı sağlamıştır. Düşünür, teolojik etkilerden arınmış bir siyaset anlayışı içerisinde iktidarı olumlu bir kavram olarak ele alır.³ En büyük eleştirisini gücün* vasıtaları olan devlet aygıtını, orduyu ve bir itaat aracı olarak gördüğü dini yok edenlere yöneltir. Bu, insanın kurumsal yapılarla ilişkilerindeki değişimin, iktidarın kapasitesini etkilemesi ölçüsünde Machiavelli'nin ilgi alanına girer. Diğer yandan Machiavelli için şiddet, iktidarın kurucu unsurudur. Ama şiddeti ikiye ayırır. Direnme cesaretini kırarak şiddet ve aşırı şiddet. Onun tasvip ettiği şiddet hükmedenin razı edici şiddetidir. Özetle denilebilir ki Machiavelli, kendi çağı içerisinde iktidara dair yeni bir bakış açısına sahiptir. De Sanctis'e göre o "İtalyan Lutheri" dir.⁴ Antonio Gramsci(1891-1937) ve takipçileri ise Machiavelli'yi "nesnel bir siyaset bilimi mucidi" olmaktan çok kendi dönemi içerisinde bir yenilikçi, "müesses algının tersine yeni bir dünya kavrayışı" yaratmaya yönelik çabaların sahibi olarak tanımlarlar.⁵

Jean Bodin(1530-1596), egemenlik* " yurttaşlar üzerindeki en yüksek, en mutlak ve en sürekli" güçtür diyerek insan toplulukları içerisindeki iktidar ilişkilerinin hiyerarşik tasnifini yapmıştır. Ona göre egemenlik, toplumdaki en üst ve diğer iktidar biçimlerinin varlığını borçlu oldukları iktidardır. Egemenliğin başlıca özellikleri ise; mutlaklık, süreklilik, bölünmezlik, devredilemezlik ve bağımsızlıktır. Bodin, mutlaklık derken toplumsal güçlerin izin alarak veya onun izni kadar hareket ettiğini anlatır, süreklilik derken süreyle kısıtlı olmayan bir iktidarı anlatır, bölünmez ve devredilemez derken onun bir bütün olarak var olduğunu ifade eder, bağımsızlık ile de kiliseden gelebilecek bir boyunduruktan bağımsızlığı kast eder.⁶

17.yy düşünürlerinden Thomas Hobbes(1588-1679) ise eseri Leviathan'da "(...) yenilen üzerinde hakimiyet hakkı veren şey zafer değil onun kendi rızasıdır"⁷ der. O,

³ Machiavelli, N. (2008). *Prens*. (4.Baskı). (Çev:Murat Satıcı). İzmir: İlya Yayınevi, 3-13

*Burada "güç" kavramından bahisle anlatılmak istenen iktidarın pratiğidir. Yani potansiyel haldeki iktidarın fiile dökülmesinde, politikalara yansıtılmasında, harekete geçirici etkisinde mevcut olan bir pratikten bahsedilir.

⁴ Fontana, B. (2013). *Hegemonya ve İktidar: Gramsci ve Machiavelli Arasındaki İlişki Üzerine*. (1.Baskı). (Çev:Onur Gayretli). İstanbul: Kalkedon Yayınları, 117

⁵ Fontana, B. (2013), a.g.e, 115

*Bu bölümde bahsedilen egemenlik kavramı, iktidarın ötesinde, daha kapsayıcı ve teorik bir çerçeveye işaret eder. Egemenlik, iktidardan farklı bir anlamda siyasal alanı saptayıcı ve süreklilik arz eden bir fenomene tekabül eder. Devlet, egemenin mutlak tecessümü, güç, bu tecessümün etkisidir.

⁶ Ağaoğulları, M. A. (Editör). (2014). *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*. (5.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, 407

⁷ Hobbes, T. (1993). *Leviathan*. (1.Baskı). (Çev:Semih Lim). İstanbul:YKY Yayınları, 150

şiddetin kazanana bir hak tanıdığını ve bunun kaynağında kaybedenin bu hakka razı gelmesi olduğunu öne sürer. Hakimiyet*, Hobbes’da yenilenin rızası ile tecessüm eder. Bu durum Machiavelli’nin cesaret kırıcı şiddeti ile benzerlik gösterir. Ancak bu durum şiddetten çok insan doğasının bencilliği ile ilgilidir. “(...) insanlar boyun eğerek galibin o anki öfkesinden kurtulmak peşindedirler; ve bu nedenle ‘quarter’ alan kişi canını bağışlatmış olmayıp ileride verilecek karara kadar kurtarmıştır sadece; çünkü bu bağışlama şartına bağlı bir boyun eğme değil takdire bağlı bir boyun eğmedir”.⁸ Hobbes burada itaati meşrulaştıran bir bencilliğe vurgu yapar. İnsanın benliğini kurtarmak için anlık olarak hakimnin takdirine rıza gösterdiğini ifade eder. Hobbes da tıpkı Machiavelli gibi somut durumlara vurgu yaparak iktidara dair toplumda var olan ilahi dayanaklardan kopuşun yeni bir aşamasını ifade eder ve ‘rıza’ kavramına yönelik ilgisi ile de buyurma ve buyrulmayı dinamik ve geçici bir durummuşçasına ele alır.

Benedictus Spinoza(1632-1677), iktidara dair yaklaşımında ikili ayrıma gider. Bu ayrım ‘potentia ve potestas’ kavramlarının anlam farkına dayanır. Lukes’e göre ‘potentia kişiler dahil olmak üzere doğadaki şeylerin var olma ve eylemde bulunma iktidarını anlatır. Potestas, birisinin iktidarı altında olmaktan bahsedildiğinde kullanılır.’⁹ Potestas kavramı –biri üzerinde iktidar- potentia kavramının kapsamı içerisindedir. Spinoza, Politik İnceleme adlı eserinde dört farklı iktidar biçimine değinir. Düşünür:

Kişi başkasını onu zincirleyerek ya da elinden silahlarını kendisini savunabilmesi ve kaçabilmesi için gerekli tüm araçları alarak ya da onun içine korku salarak ya da onu ödülle kendi tarafına çekerek kendi iktidarı altında tutar; öyle ki bu başkası kendisinden çok bu kişiye yaranmak ister ve kendisininkinden ziyade efendisinin arzusuna göre yaşar. Ama bir insanı iktidar altında tutmaya yarayan birinci ve ikinci yollar, ruhla değil sadece bedenle ilgilidir; oysa ki, üçüncü ya da dördüncü yollarda ruh ve beden üstünde egemenlik kurulur, ama bu yollarla insanlar ancak korkuları ve umutları devam ettiği sürece hakimiyet altında tutulur, eğer ki duygular ortadan kalkacak olursa, efendisi olunan yeniden kendi efendisi haline gelir.

diyerek potestas kavramına işaret eder.¹⁰

* Hobbes, T. (1993). *Leviathan*. (1.Baskı). (Çev:Semih Lim). İstanbul:YKY Yayınları: Hobbes’in ‘hakimiyet’ kavramı teorik olmaktan ziyade pratik bir anlama sahiptir. Egemenliğin soyut ve genel olduğu yerde hakimiyet kavramı daha somut ve belirli bir mekana aittir.

⁸Hobbes, T. (1993). a.g.e., 150: ‘quarter’ kavramı Ortaçağ İngiltere’sinde belirli bir karşılıkla bağışlanmayı ifade eder.

⁹ Lukes, S. (2016). *İktidar Radikal Bir Görüş*. (1.Baskı). (Çev:Mehmet Ratip). İstanbul:İletişim Yayınları, 108

¹⁰ Spinoza, B. (2007). *Politik İnceleme*. (1.Baskı). (Çev:Murat Ersen). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 19

Spinoza aynı eserinde insan iktidarının zihnin kuvvetine göre değerlendirilmesi gerektiğini dile getirir. Spinoza'nın bu yaklaşımı önemli bir noktaya işaret eder, o, zihnin tahakküm altında durumunu bilip bilmemesini ayırımın kriteri olarak belirler ve buna dayalı olarak iktidar biçimini ayırır. Burada Spinoza'nın beşinci bir iktidar biçimini açığa vurduğunu söyleyen Lukes, 'kişinin muhakemesi bir başkasının doğrudan buyruğu altında olmasa dahi, bütünüyle bir başkasının sözlerine bağımlı olabilir ve bu anlamda hakikaten onun, başkasının hukukuna tabi olduğu söylenebilir'' diyen Spinoza'nın, kişilerin bilinçsizce, kendi faydasına olduğuna inandığı iktidara riayetini vurguladığını ifade eder. Burada değerlerin belirleyicisi olan iktidarı görebilmek mümkündür.

Düşünür, kamusal meselelere ilişkin iyi ve kötü yargıların ancak mutlak egemen tarafından belirlenebileceğini ifade eder. Herkesin eylemleri üzerinde bir eyleme sahip kamu iktidarı, toplumun değer-yargılarını belirleme kudretine haizdir ona göre. Spinoza, 'günah ve iktidarın devlet içerisinde düşünülebileceği'' savı ile kilise iktidarına karşı bir pozisyon almış ve yasanın mutlak egemenin tekilliğini vurgulayan bir enstrüman olduğunu belirtmiştir.¹¹ 17.yy sonlarından itibaren batı siyasi geleneğinde iktidarın teolojik içeriğinin gitgide değişimi, geleneksel toplumda belirli bir işlev üstlenen ilahi 'mitos'un egemenliğe dair söyleminin yerini monarkta şahsileşen devlet kültürüne bırakmasına yol açmıştır. Bu durum özellikle Batı Avrupa'da iktidarın sınırlarını tartışma konusu yapmıştır. Sınırsız iktidarın keyfiliği ve sorumsuzluğu John Locke'un(1632-1704) iktidara dair temel savlarından biridir. Bu bağlamda Locke'a göre iktidara dair iki kavram doğa durumundan neşet eder: Rıza ve direnme hakkı.¹²

Düşünür, rızayı ikili bir ayrıma tabii tutar. İlk doğa durumundan topluma geçişte her bir bireyin kendi rızası ile sözleşmeye katılması, ikinci olarak ise müessis faaliyetlerde aranması gereken çoğunluk rızasıdır. Buradan yola çıkarak düşünürün iki farklı anlamda iktidar kavramsallaştırmasına gittiği düşünülebilir. İlk siyasal olarak toplumu kuran iktidar; ikinci olarak ise toplumun günlük siyasi faaliyetlerinin idaresinden sorumlu iktidar. Bu ayrım, yukarıda da bahsi geçen iki hususun tesirini ifşa etmektedir. Öncelikle toplumdaki yönetme hakkının ya da buyurma hakkının kaynağının ilahi değil itaati ödev belleyen topluluk olduğuna dair veçheyi, daha sonra ise toplumun teessüsünün iradi yani dünyevi muhtevasını ortaya koymaktadır. Diğer yandan direnme hakkı ise 'itaat edilme

¹¹Aydın, A. (2014). 'Benedictus Spinoza'. Ahu Tunçel. (Editör). Siyaset Felsefesi Tarihi Cilt 1. (2.Baskı). Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 244

¹²Ağaoğulları, M. A. (2014). a.g.e., 497

hakki’’nın ortadan kalkması ile mümkün olur. Burada iktidarın sınırları dışına taşması ve keyfiliğin toplum durumunda asla bir hak olamayacağı vurgusundan hareketle, kralın yasalarla ve yasanın belirlediği sınırlar içerisinde hareket etmesinin rızanın kaynağı olduğu ifade edilmiştir. Keyfiliğin ve sınırsızlığın, yani egemenlik ile iktidar imkanının tasarrufuna sahip olan, arasındaki ayrıma dayalı bu düşüncenin bağlayıcılığını sağlayacak olan ise yasadır. İktidar kavramı üzerine düşünüldüğünde onun sosyal pratiği, ‘’gücün imkanı halinde rızanın mümkün kılındığı’’ bir çok örnekte görülebilir. Bu kapsamda iktidar, bağlayıcı bir faktörün - gücün imkana gelmesi-, toplumsal uzamdaki ilişkiler yumağının belirleyici unsuru olması anlamında yasa ile somutlaşır.

Charles-Louis de Secondat de baron La Brede et de Montesquieu(1689-1755), yasayı ‘’şeylerin doğasından türeyen zorunlu ilişkiler olarak tanımlar.’’¹³ O, belirli coğrafi şartların ve kültürel öğelerin insanların karakter yapılarında ve dolayısı ile eylemleri üzerinde belirleyici bir etki yaptığını ve bununda siyaset ve iktidar ilişkilerinde ortaya çıkan genel eğilimi-ruhu- oluşturduğunu öne sürer. Bu durumun yanı sıra bahsi geçen eğilim -ruh- yasalar ile biçimlendirilebilir. İyi ve kötü özelliğin geliştirilebilmesinin yasa yapıcının iradesi dahilinde olduğunu ifade eden Montesquieu, iktidarın davrandırtarak ve yönlendirerek iyi veya kötü kabul ettiği genel yargıları, itaatin kuralları- belirleyici normları- haline getirme hususunda elindeki güce vurgu yapar. Sonuç olarak ödül-ceza ile davranışların geliştirilmesi veya örgütlenmesini, kuvvetler ayrılığı ile de iktidarın kullanımının tek elde toplanmasının -yoğunlaşmasının- önlenmesi yönündeki tasarruflarını ortaya koyan Montesquieu, iktidarın kavranmasında norm ve yasaların siyasal pratik haline gelmesinin daha belirleyici olduğuna vurgu yapmaktadır.¹⁴ Montesquieu ve öncülerinde iktidarın siyasal pratiklerinin koşullandırdığı değer-yargılar insan varlığının tözselliği ile ilişkili görülür. İktidarın veya örgütlü amaca yönelik herhangi bir güç tasarrufunun insanın özyle olan ilişkisinin bilincinde olan başka 18.yy düşünürleri de vardır.

Jean Jacques Rousseau(1712-1778), insanların ‘’kendi öz varlığını sürdürmek onun biricik özeni, en çok gelişmiş yetileri de ister avına boyun eğdirmek için olsun, ister başka bir hayvanın avı olmaktan kurtulmak için olsun, başlıca amacı saldırı ve savunma olan

¹³ Cevizci, A. (2017). *Aydınlanma Felsefesi*. (1.Baskı). İstanbul: Say Yayınları, 193

¹⁴Amittay, J. B. (1983). *Siyasal Düşünceler Tarihi*. (1.Baskı). (Çev:Mehmet Ali Kılıçbay, Levent Köker). Ankara: Savaş Yayınları, 182-186

yetiler olsa gerekir(...)'¹⁵, derken insanın birinci önceliğinin hayatta kalma olduğunu vurgular. Doğa durumunda arzuların maddi gereksinimleri aşması ve bunun doğa tarafından tatmini sonucu doğa durumunda barışın ve tembelliğin hakim olduğunu ifade eder.¹⁶ Öncüllerinden farklı bir doğa durumu tasavvur eden düşünür, tarihsel süreç içerisinde insanın bu durumunun değiştiğini ve yeni koşulların buyurmayı ve itaati hayati ilişki biçimleri haline getirdiğini öne sürer. Rousseau'ya göre toplumsal insan bir "yalancı sözleşme"'nin ürünüdür ve o benlik sevgisiyle başkalarının kanunlarında yaşar. Bu, bireyin toplum içinde maskeli varoluş çabasıdır.¹⁷ Ayrıca bu durum, zincirleme bir hükmetme arzusunun oluşturur. Bunun anlamı sırf başkasına hükmetmek için hükmedilmektir.

Rousseau'nun genel iradesi insanların tek bir beden gibi ortaya koyduğu toptan irade ve "devletin bütün üyelerinin değişmez" iradesidir. Bu anlamda genel irade özellikle genelin değişmez iradesi şeklindedir. Bu, egemenliğin sahipliği ve devredilemezliği ile somutlaşır. İktidarın – daha çok mutlak bir siyasal iktidarın-, yasama ve yürütmeye devrindeki gibi bir iktidar devrinden ziyade, iktidarın her bir bireyin kendindeliliğinin muhafazası için genel bir egemenin icadı, yani bir nevi asli iktidar, olarak görülebilir.¹⁸ Bodin'in egemenliği ile Locke'un iktidara dair ayrımının bir alaşımı olan bu durum, iktidarın sistematikliğini, yani yasa kavramı ile ilişkisini de su yüzüne çıkarma yolundaki çeşitli pratiklerin esin kaynağı olmuştur. Buraya kadar olan kısımda Machiavelli'den başlayarak Rousseau'ya kadar olan siyaset düşünürlerinin iktidar kavramının muhtevasına yönelik fikirlerinin çeşitli yönleri değerlendirildi. İlahi otoriteye dayalı iktidar düşüncesinden, öncelikle riayetle maddi işlevinden kaynaklı iktidar düşüncesi; ardından ise varlıkların oluşları itibari ile iktidar sahibi olduklarına dair düşünceler gelişmiş; bunun sonucunda iktidar kavramının kaynağına dair genel eğilim değişmiştir. Yeni eğilim, iktidar ilişkilerini öncelikle düzen için gerekli görmüştür. İktidarı itaat ve buyurma ilişkisi olarak değerlendirmiş ve kaynağını toplumun bütününe yaymıştır. Yani iktidarın kaynağı ilahi içeriğinden sıyrılmış ve toplumsal içeriğe kavuşmuştur. Kutsaliyet ise topluluğun en üst siyasi hali olan devlete ve toplumsal düzenin normları olan yasalara atfedilmiştir. Bu bölümden sonra modern sosyal bilimlerde ana akım ekolleri temsil eden Marx, Weber ve Foucault'un iktidarla ilişki görülen bazı kavramlarına değinilecektir.

¹⁵ Rousseau, J. J. (2009). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Konuşmalar*. (4.Baskı). (Çev:Rasih Nuri İleri). İstanbul: Say Yayınları, 101

¹⁶ Ağaoğulları, (2014). a.g.e., 575

¹⁷ Ağaoğulları, (2014).a.g.e., 578-579

¹⁸ Ağaoğulları, (2014). a.g.e., 575-580

Karl Marx'a(1818-1881) göre, yabancılaşma, ‘insanın yaşam koşulları ile yaşamından koparılmış insanlığından olma sürecidir(...) insanların üzerine çökmüş metafizik bir felaket değildir, insanların tarihinin bir sonucudur(...)’.¹⁹ Marx'ın bu açıklamasını derinlemesine incelemek bu çalışmanın konusu değildir ancak burada iktidarın yabancılaşma ile olan bağıntısı, insanın, eyleminin temel saiklerinin ve içinde bulunduğu koşulların bilincinde olmamasına işaret eder. Bu durumda iktidarın ahlaki içeriğinin kaybolduğu ve buna sebep olan koşulların bilinemediğine –Spinoza'nın beşinci iktidar biçimine benzer şekilde- yapılan vurgu, bağıntının püf noktasıdır.

Marxist terminolojide iktidar ile ilişkili bir diğer kavram da ‘belirlenim’dir. Kavramın iktidar ilişkileri için ifade ettiği anlam, iktidarın üretildiği koşulların ve iktidar imkanına sahip failerin yeniden üretiminin sağlandığı koşulların kaynağı ile alakalıdır. Kapitalist toplumsal formasyonda, sınıf pratikleri çerçevesinde, iktidarın yoğunlaştığı mekan devlettir. Çünkü devlet, sınıf pratiklerinden bağımsız değildir ve kapitalist toplumun iktidar ilişkileri içerisinde merkezi bir konumu vardır.²⁰ Marx, iktidarı sömürünün mükafatı olarak üst yapıya ait görmektedir.* Marxist düşünce iktidarın karakteri sınıfsal ilişkilerin bir ürünüdür ve iktidarı yeniden üretecek araçlara sahip yegane faktör belirli bir toplumdaki üretim biçimi ve ilişkileridir. Bu bağlamda Marx'ın görüşleri siyasetin ve dolayısı ile iktidarın teolojik içeriğinden arınma sürecinde –maddi olguların siyasal alanı belirleyici etkisinin- vardığı noktayı göstermesi yönüyle de ayrı bir önem taşımaktadır.

Max Weber'e(1864-1920) göre güç, egemenlik ve otorite kavramları birbirinden farklı anlamlar ifade etmektedir. Egemenlik, belirli içerikteki bir emre belirli sayıda insanın itaat etme ihtimalini; otorite, egemenlik ilişkisini; güç ise bir sosyal ilişki içerisinde bir aktörün hangi temele dayanırsa dayansın, direnmeyle karşılaşsa bile istediğini yapabilme kapasitesini ifade eder.²¹ Düşünür, akılcılığın iki yönüne vurgu yapar: Araçsal akılcılığa, değersel akılcılık. Modern kapitalist toplumdaki koşullar ve akılcılık, örgütlerin yapısını da değiştirmiştir. Bürokratik örgütler toplumsal alanda etkin güç

¹⁹ Marx'tan aktaran: Raynaud, P. ve Rials, S. (Editörler). (2011). Siyaset Felsefesi Sözlüğü. (2.Baskı). (Çev:İsmail Yerguz, N.Kamil Sevil, Emel Ergun, Hüsnü Dilli). İstanbul: İletişim Yayınları, 566

²⁰ Şengül, H. T. (2015). ‘İktidar’. Atılğan, G., Aytekin, E. A. (Editörler). Siyaset Bilimi. Beşinci Baskı. Yordam Kitap Yayınevi., 44

*Marx'ın iktidara dair bakış açısı, kavramın ‘potestas’ anlamına karşılık gelir.:Şengül, H. T. (2015). ‘İktidar’.

²¹ Weber, M. (2014). *Bürokrasi ve Otorite*. (7.Baskı). (Çev:H.Bahadır Akın). Ankara: Adres Yayınları, 27-31

merkezleri olmuştur. Bir başka anlatımla endüstri toplumlarında ‘toplumsal yaşamın giderek kurumsallaştığı ve bireyin örgütlere teslim olduğu ve temsiliyetin örgütler aracılığı ile gerçekleştiği bir dönüşüm’ yaşanmıştır. Devlet ise şiddet tekelinin meşruiyeti ile örgütler arası ilişkilerin merkezinde olmakla birlikte konumu gereği diğer aktörlerin iktidar tarzları üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Bu bağlamda devlet, yasal ve yasa hükmündeki geleneksel kodları üretme ayrıcalığını da üstlenmiştir.²²

Weberci bakış açısının temel katkısı, örgütlerin iktidar kullanımı, toplumsal iktidarın yeniden üretiminde örgütlerin rolü ve yukarıda ifade edilen kavramların tanımlanmasıdır. Düşünürün Marx’tan ayrıldığı temel nokta ise toplumsal iktidarı belirlemede politik ekonominin yanı sıra kültürel unsurların ve toplumsal örgütlenme biçimlerinin de etkili olduğudur.

Son olarak Michel Foucault’un(1926-1984) iktidarı ‘dolaşım da olan’ ve ‘zincir biçiminde işleyen bir şey’ gibi görülmeli ve kavranmaya çalışılmalıdır. İktidar mekanizmalarını üreten ilişkiler aslında bir usuller bütünüdür. ‘Bu ilişkiler kendi kendine doğmaz, kendi kendine yetmez ve kendi üzerine kurulu değildir’. Ancak belirli bir anda belirli bir yerde belirli bir dönemde çeşitli özelliklerden kaynaklanan eş biçimli ya da hiyerarşik özelliklerden bahsedilebilir.²³ Yani Foucault, bu ilişkilerin hem nedeni hem de sonucu olan bir ‘iktidar’ tasvir eder ama bunun sürekli ve her an her bir birim ilişki içinde yeniden üretildiğini dile getirir. Bu bağlamda Foucault, Marx ve Weber’in iktidarın bir kapasite veya elde tutulan bir şey olduğu fikrini eleştirir. İktidarın normatif yönüne değinen düşünür dil, kültür ve bireysel ilişkilerin içine doğduğu toplumsal mekanın arkeolojisinin; iktidar stratejileri üzerinde etkili olduğunu öne sürer. Foucault’da birey, iktidarın taşıyıcısıdır. Birey, toplum içindeki ‘ben’ ile iktidarın gerçekleştiği ve ona direnilen yerdir.²⁴ Devlet ise Foucault’ya göre bütün ve tekil bir gerçekliği ifade etmez. Diğer alanlarda olduğu gibi devletin sınırları içerisinde de çoğulluk vardır. Ancak Foucault son dönemlerinde devletin özgül ağırlığını kabul etmiştir. Düşünür bu konuyu yönetimsellik kavramı etrafında değerlendirmiştir. ‘Yönetim, sadece devlet tarafından öznelere yönelen bir kontrol mekanizmasını işaret etmemekte; aynı zamanda ailelerin ve

²²Şengül, H. T. (2015). ‘İktidar’. a.g.e., 46

²³Foucault, M. (2014). *Güvenlik, Toprak, Nüfus*. (1.Baskı). (Çev:Ferhat Taylan). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 34

²⁴ Şengül, H. T. (2015). ‘İktidar’. a.g.e., 48

toplulukların yönlendirilmesi ve zihniyetlerin şekillendirilmesini de kavrayan bir iktidar ilişkisinin karmaşık ve çelişkili işleyişini de kapsamaktadır’’²⁵.

1.1.2. İktidar Teorisine Dair Yaklaşımlar

Yukarıda bahse konu düşünürlerin iktidarın sosyolojik zemindeki işleyişine yönelik fikirlerinin de ortaya koyduğu gibi iktidar kavramı, uygarlığın tarih içerisindeki biçimlenişinde önemli bir etkidir. Kavramın anlaşılması, gelişimi ve pratiği toplumların özgün nitelikleri ile şekillendiği kadar tarihin çeşitli safhalarındaki nesnel koşullardan mütevellit bağımlı değişken olarak da görülebilir. Bu aşamanın ardından 20.yy’ın çeşitli düşünürlerinin iktidara dair düşüncelerine kısaca göz attıktan sonra tez boyunca kavramın ifade edeceği anlam belirtilerek bu bölüm sonlandırılacaktır.

İlk olarak Maurice Duverger(1917-2014), iktidara dair açıklamalarına, bir insanın bir başka insanı bir eylemi yapmaya zorlayabilmesi anlamında, eşitsizlik kavramı üzerinden yaklaşmıştır. Etki kavramını merkeze alan Duverger, etkiyi Dahl’ın ‘‘aralarında ilişki bulunan oyunculardan birisi, diğerine eğer o olmasaydı yapamayacakları bir şeyi yaptırabiliyorsa işte o ilişki etkidir’’ şeklindeki tanımlamasını kullanarak açıklar.²⁶ Ardından da hukuki eşitliğin var olmayışının iktidarı belirleyemeyeceğini ve fiili durumun iktidarın kavranmasını daha iyi yansıttığını ifade eder. İktidarı özel bir etki türü olarak ele alan Duverger, Lasswel ve Kaplan’ın da kavramı ya doğrudan bir etkiye ya da etki tehdidine başvurma durumu ile istediğini yaptırma gücü olarak tanımladığını ifade eder. Diğer yandan iktidarın sadece etkiye indirgenmesinin yetersizliğini belirtir ve başkalarının iktidar dediğine ben otorite diyorum diye ekler.²⁷

Toplumun değer ve norm sistemi bir buyurma hakkı ortaya çıkarır ve bu hak güç ile donatılmış bir odak tarafından kullanılır. Ancak düşünür iktidar ve gücün her zaman birlikte bulunmasının bir zorunluluk olmadığını ifade eder. Ona göre güç ‘‘cebire dayanan güç ile saygınlığa dayanan güç olarak ve değer sistemi ile örtüşen güç ile örtüşmeyen güç

²⁵ Şengül, H. T. (2015).’’ İktidar’’. a.g.e., 50

²⁶Dahl’dan aktaran: Duverger, M. (1975). *Siyaset Sosyolojisi*. (Baskı Yok). (Çev:Şirin Tekeli). İstanbul: Varlık Yayınları, 189

²⁷ Dahl’dan aktaran: Duverger, M. (1975). a.g.e., 191

olarak sınıflandırılabilir. Duverger'e göre iktidarın somutlaşması için toplumların otoritelere boyun eğmeyi bir ödev olarak benimsemiş olması gerekir.²⁸

Duverger son olarak hangi iktidarın siyasal olarak kabul edilebileceğini saptamaya çalışır. Ona göre siyasal olan bütünü düzenleyen ve örgütleyendir. Sonuç olarak Duverger, iktidarı buyrulanların yönetme hakkını birilerine tanımış olmaları ve toplumun norm ve değerlerinin eşitlikçi olamayan ilişkileri meşrulaştırması sonucu var olan bir güç kapasitesi olarak tanımlar.

İkinci olarak Philippe Braud(1941-...), iktidar kavramını kuramsal olarak buyurma ve etkileme sözcükleri ile bağlantılı olarak inceler. Bu ayrım somut olaylarla belirlenmiştir. Bir gazetecinin okur kitlesi üzerindeki iktidarı ile bir subayın emrindeki askerler üzerindeki iktidarı farklıdır. Yani hakiki bir buyurma söz konusu olduğunda "buyrulan rızası ile ilişkiden çıkamaz, etkileme durumunda ise öğütlenen halin dışına çıkabilir". Braud, buyurma iktidarının ceza vermeye ve etkileme iktidarının ise mükafata karşılık geldiğini ifade eder.²⁹ Etkileme iktidarının bir diğer yöntemi ise etkileşim sürecinde meşru otoritenin taraf olmasıdır. Bourdieu, bunu "edimsöz güç"³⁰ olarak ifade eder. Öte yandan otoritenin çeşitli boyutlarına vurgu yapan düşünür bunları üçe ayırır, bunlar: Karizmaya dayanan otorite, ehliyete dayanan otorite ve değerlere dayanan otoritedir.³¹

Üçüncü olarak Micheal Mann(1942-...), İktidarın Tarihi adlı, eserinde toplumu oluşturanın birden fazla, çakışan ve üst üste geçebilen sosyo-mekansal iktidar ağlarının ilişkisi olduğunu söyler. Mann toplumu üniter bir yapı olarak görmez. Bu durum toplumdaki yapıların birbirleri ile mücadelesine ve toplumda oluşan iktidar biçimlerine temel oluşturur. Mann, "toplumların, yapılarının ve tarihlerinin genel bir anlatımının" ancak toplumsal iktidarın dört kaynağının açıklanması ile mümkün olduğunu öne sürer³². Bu dört kaynak; ideolojik, ekonomik, askeri ve siyasi ilişkilerdir. Bu ilişkiler bir bütünün farklı düzey ve boyutları değildir. İktidar kaynaklarının önceliği örgütsel imkanlarla ilişkilidir.* İmkanlar, "örgütlenme, denetim, toprak lojistik ve iletişim ile ilgilidir" ve

²⁸Duverger, M. (1975). a.g.e., 202

²⁹ Braud, P. (2017). *Siyaset Sosyolojisi*. (1.Baskı). (Çev:Ertuğrul Cenk Gürçan). Ankara: İmaj Yayınları, 101

³⁰Bourdieu'dan Aktaran: Braud. (2017). a.g.e.,104: Edimsöz güç özetle bir kişinin yaptıkları ve ifade ettiklerinden ziyade statüsünden dolayı insanları etkilediği güçtür.

³¹ Braud. (2017). a.g.e., 104-105

³²Mann, M. (2012). *İktidarın Tarihi Cilt 1:Başlangıcından MS 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*. (1.Baskı). (Çev:Ersin Saraçoğlu, Soner Torlak, Emre Kolay,Olçay Sevimli). Ankara: Phoenix Yayınları, 12-13

insan oğlunun mülkiyet ilişkileri onun örgütlenme ve denetleme kapasitesinin değişimi ile yakından ilgilidir.³³ Bu noktada Weber'i izleyen Mann, onun kısmen düzeltilmesini ve karmaşanın giderilmesi için nihai önceliğin saptanması gerektiğini vurgular. Mann, insan doğasına dair betimlemesinde, bu karmaşayı giderici olarak insanı, rasyonel, amaçları için mücadele eden ve hazcı bir şekilde tasvir eder. Bu durum onun örgüt kavramsallaştırmasına da yansımıştır.³⁴ Mann, toplumsal alanda öncelik sorununu belirleyen amaçlar değil araçlar olduğunu ve bu araçların iş bölümü ve farklılaşma ile kurumların örgütlenme kapasitelerini oluşturduğunu, bu kapasitelerinde gerçekçi amaçları belirlediğini söyler. Bu durum dışsal koşullanmanın -toplumsal farklılaşma ve iş bölümünün- amaçlı eylemi belirlemedeki önemi ile içsel imkanın -örgütün yapısı ve kaynaklarının- uyuşmasına karşılık gelir. Bu durum iktidarın ve iktidara kaynaklık eden herhangi bir şeyin amaçları kapsadığı veya realize ettiği anlamında da okunabilir. Yani araç olarak iktidar, örgüt veya kişilerin amaçlarının hududunu belirlemede öncelikli rolü oynar denilebilir. Parsons'ın da ifade ettiği gibi iktidar, kişinin amaçlarının saptanmasının "genelleşmiş bir araçtır".³⁵

Mann, örgütsel iktidarı, kolektif ve dağıtımçı, yaygın ve yoğun, otoriter ve dağınık olarak üçlü bir ayrıma tabii tutmuştur. Dağıtımçı iktidar, iktidarın sıfır toplamı olduğunu; kolektif iktidar, işbirliği içindeki kişilerin üçüncü kişi veya doğa ile ilişkilerindeki ortak iktidarı ifade eder. İkinci olarak yaygın iktidar, asgari bir istikrar için toprak üzerindeki insanları örgütlenme becerisine atıfta bulunur; yoğun iktidar kavramı ile de alan ve nüfusun büyüklüğüne bakılmaksızın "yüksek bir mobilizasyon ve sadakat düzeyini kontrol etme becerisine" atıfta bulunur. Yaygın ve yoğun iktidar ile toplumsal yapıların işlevlerinin bir nevi tasnifine gidilmiştir. Son olarak ise "otoriter iktidar açık emirler ve bilinçli itaat" içeriği ile; dağınık iktidar ise topluluğun basitçe içselleştirebildiği, farkına açıkça

---

*İktidar kaynakları, toplumsal ilişki içerisinde çeşitli faktörlerce meydana getirilir. Örgütsel imkanlar hangi kaynağın belirli bir dönem için öncelikli olduğunu yani "itki" olduğunu saptar. Bunun tersi ise daha çok rasyonel eğilimleri zayıflatan toplumsal şartlarda mümkündür. Toplumsal farklılaşmanın ürettiği yeni toplumsal örgütlenme biçimi, amaçları, araçları ve itkiyi ortaya çıkarır. Örgütlerin içsel yapısı ise bu genel durumla uyduğu sürece çatışmalar sürdürülebilir. Ancak uyumsuzluk durumunda amaçların rasyonelliğinin azalması ve itkilerin araçlar üzerindeki tesiri ile iktidar kaynaklarının önceliği yani sermaye alanlarının sınırları çatışma konusu haline gelir.

³³ Mann, M. (2012). İktidarın Tarihi Cilt 1, 13

³⁴ Mann, M. (2012). İktidarın Tarihi Cilt 1, 15

³⁵ Parsons'tan aktaran: Mann. (2012). İktidarın Tarihi Cilt 1, 17

varılamayan, belirsiz veya çok merkezden yayılan ve açıkça emredilmemiş bir ilişkiye sahip olarak belirginleşir.³⁶

Mann'ın yaklaşımındaki iktidar biçimlerini ifade ettikten sonra iktidar kaynaklarının merkezi konumuna dönecek olursa, o, siyasi iktidarı(devleti) askeri ve siyasi olarak ikiye ayırır. Burada siyasi iktidar ‘‘merkezi, kurumsallaşmış, teritoryal düzenleme becerisi ile ilgilenirken’’, askeri iktidar ‘‘her nerede örgütleniyorsa örgütlensin örgütlü fiziksel kuvvetle ilgilidir’’.³⁷ Böylece Mann, iktidar kaynaklarını dördü bir grupta ile ortaya koymuştur. Bu bağlamda ideolojik, ekonomik, siyasi ve askeri iktidarın insanlık tarihinin biçimlendirici araçları olduğu söylenebilir.

İktidarın dört ana kaynağını belirleyen Mann bu kavramları kısaca açıklamıştır. Öncelikle ideolojik iktidarı aşkın ve içkin olarak ikiye ayırmıştır. Düşünür, aşkın ideolojik iktidarı daha çok kurucu bir misyona sahip olduğunu ve kolektif iktidar ile yaygın iktidarın birer iktidar biçimi olarak aşkın iktidar ile yakın ilişkide olduklarını; içkin ideolojik iktidarla ise daha çok yoğunlaştırıcı iktidarın ilişkili olduğunu ifade eder.³⁸

Ekonomik iktidar, yoğun ve yaygın iktidar ilişkilerini içinde barındırır. Düşünür ekonomik iktidarı üretim, tüketim ve değişim ilişkilerini karşılaştırarak ele alır. Ona göre ekonomik değişimin örgütlenmesi iktidara kaynaklık eder. Marx'ın praksis kavramını ödünç alarak ekonomik örgütlenmeye ‘‘praksis devreleri’’ adını verir.³⁹

Üçüncü olarak ise askeri iktidar kavramını tanımlamaktadır. Askeri iktidar yoğunlaşmış ve zorlayıcı bir gücü ifade eder. Mann bu gücün diğer kaynaklarla ilişkisine

³⁶Mann, M. (2012). İktidarın Tarihi Cilt 1, 17-19: Sosyo-mekansal kavramı, iktidar kaynaklarının uzamı olarak üniter olmayan toplum şeklinde tanımlanabilir. Bu bağlamda iktidar parçalı toplumsal yapının var ettiği bir olgudur.

³⁷Mann, M. (2012).İktidarın Tarihi Cilt 1, 35-41. Burada araçların imkanları ile ilgili bir tasnif olduğu hemen göze çarpmaktadır.Ancak toplum içerisinde iktidar için kullanımına başvuru olan bir çok aracın hangi sınırlar içersine alınacağını net bir şekilde saptamak mümkün olmamaktadır.Askerî bir birlik kolonyal bir faaliyet sırasında ticari işletmelerin göstereceği türden faaliyetlerde bulunabilmektedir.Ya da bir din adamı karşıt unsurları savaştan caydırabilecek ideolojik bir söylemde bulunabilmektedir.Burada araçların hangi alana dahil edileceği edimcinin maksadı ile ilgili olduğundan bunu saptamak zor görünmektedir.

³⁸Mann, M. (2012).İktidarın Tarihi Cilt 2: Sınıfların ve Ulus Devletin Yükselişi 1760-1914. (1.Baskı). (Çev:Ali Rıza Gülgen, Gülben Şaş, Elçin Deniz Ela, H.Ali Sözen, Soner Torlak, Bilgesu Savcı, M.Sait Türk). Ankara: Phoenix Yayınları, 15-29

³⁹ Mann, M. (2012).İktidarın Tarihi Cilt 2, 15-29

göre, dağıtımcı, yaygın ve kolektif hallere bürünebileceğini ekler. Askeri iktidarı da sosyo-mekansal açıdan yoğunlaşmış-merkez ve yaygın-çevre olarak ikiye ayırır.⁴⁰

Son olarak ise siyasi iktidarı ‘‘zorun arka çıktığı hukuki düzen’’ olarak açıklar. Siyasi iktidarı devlet iktidarı ile sınırlayan Mann, siyasi iktidarı da iç ve uluslar arası olarak ikiye ayırır. Mann, iktidar kavramının somut sosyal ilişkiler ağı içerisindeki konumunu tarihsel bir analizle ortaya koymaya çalışmıştır. Marx ve Weber’den çok etkilenmekle beraber kitabının başında Marx’ı tenkit ederken Weber’i düzeltmeye çalıştığını ifade eder.⁴¹

İnsanoğlunun istek ve gerekleri ile birleşik haldeki iktidar güdüsü, onun doğasında mevcuttur. İnsanda olan bu güdü yüzünden toplumsal iş birliği zayıflamakla beraber toplumsal düzenin devamlılığı için bir iktidara -üst otoriteye- ihtiyaç duyulur. Dördüncü olarak Russell tarafından bu görüş, insandaki temel güdünün ekonomik çıkar olduğu düşüncesine -Marxist ve Liberal teorilere- karşı ileri sürülmüştür. İktidara dair bu tözcü yaklaşım belirli bir tarihsel süreç içerisinde doğrudur.⁴² Ancak insanın doğuştan getirdiği bir iktidar güdüsünden bahsetmek veya a priori olarak potansiyel bir iktidar arzusunun hep var olduğunu belirtmek iki yönden sakıncalıdır. İlk Russell, Hıristiyanlıktaki insanın doğuştan günahkar olduğu fikrine teşne bir şekilde, iktidar güdüsünün de doğuştan geldiğini söyleyerek Ortaçağ fikirlerinin yapısal etkisinde kalmıştır. Düşünür sadece teolojik olanı psikolojik ve biyolojik gerekçelere bağlamıştır. İkinci olarak ise iktidar güdüsünden ziyade benliğin idame edilişi söz konusudur. Bundan dolayı iktidar güdüsünün doğuştan olmadığı söylenebilir. Bunun yanı sıra maddi koşulların, kültürel etkilerin ve zamanın gereklerinin, toplumsal failerin her birinde iktidara dair sezgisel etkiler bıraktığı düşüncesi kabul edilebilir görünmektedir.

Beşinci olarak Poulantzas’a göre iktidar, sınıf ilişkileri alanında oluşur. Marx ve Friedrich Engels’i(1820-1895) takip eden Nicos Poulantzas(1936-1979), ‘‘toplumsal güçlerin eylem alanını - iktidar alanını- sınıf mücadelesi alanı ile sınırlayan Lenin’e bu konuda özel bir önem atfeder. Ona göre sınıf ilişkileri iktidar ilişkilerinin temeli olmadığı gibi iktidar ilişkileri de sınıf ilişkilerinin temeli değildir. Bu durum iktidar ile sınıf mücadelesi alanının özdeş olmadığı anlamına gelmekle beraber yine de iktidarın sınıf

⁴⁰ Mann, M. (2012). İktidarın Tarihi Cilt 2, 15-29

⁴¹ Mann, M. (2012). İktidarın Tarihi Cilt 1, 39

⁴² Russell, B. (2002). *İktidar*. (4.Baskı) .(Çev:Metin Ergin). İstanbul: Cem Yayınevi, 25

ilişkileri ile aynı toplumsal formasyonda var olduğunu ifade eder. Düşünür iktidarı, “toplumsal bir sınıfın kendi özgül nesnel çıkarlarını gerçekleştirme kapasitesi” olarak tanımlar.⁴³ Poulantzas’a göre çıkar kavramı bireysel davranış anlamına gelmediği ölçüde nesnel ve özgüdür.⁴⁴ O zaman iktidar kavramı, kapitalist toplumda “görece özerk çıkarlara” sahip bir sınıfın tüm düzeylerdeki çıkarlarını gerçekleştirme kapasitesine bağlı olarak ele alınmalıdır. Düşünür ekonomik, siyasi ve ideolojik iktidar olarak üçlü bir ayrım yapar. Sınıf çıkarlarının salt ekonomik düzeye; ve iktidar ilişkilerinin salt politik düzeye yerleşmediğini önemle belirtir.⁴⁵

Poulantzas, düzeylerdeki özerk kapasitelerin, sınıfların iktidar ilişkileri içerisindeki konumuna etkisini öne sürer. Ekonomik, politik ve ideolojik düzeylerden hangisi belirli bir zamanda ve toplumsal formasyonda öne çıkarsa o düzeyde egemen olan sınıfın, toplumsal iktidarın da sahibi olacağını iddia eder. Bu duruma örnek olarak 1688 Şanlı Devrim öncesi Britanya’da ekonomiğin somut durumu ile Bismark dönemi Almanya’sında politiğin somut durumdaki hakim konumlarının, ilkinde burjuvayı ikincisinde ise toprak sahibi soyluları egemen kıldığını Marx’tan yaptığı alıntılarla öne sürer.⁴⁶ Düşünür, “sınıflar, fiili iktidar ilişkilerinin kendilerinde yoğunlaşması ölçüsünde iktidardır” derken iktidarın bir başka yönüne işaret etmektedir. İktidar ona göre herhangi bir sınıfın veya düzeyin tek başına hakimi olacağı sıfır toplamlı bir oyun değildir. Toplumdaki yeniden dağıtım sürecinin farklı düzeylerde ve eşanlı tek bir hakim sınıfı mümkün kılmadığını ifade eder.⁴⁷

Son olarak iktidar bloğu kavramı Poulantzas’ın yaklaşımında önemli bir yer tutar. İktidar bloğu kavramının kapitalist devletin gerçekliğinin bir yönüne işaret ettiği ve hegemonya kavramı ile ilişkili olduğu görülmektedir. Toplumsal formasyon pek çok üretim tarzının çapraşık ilişkisi sonucu oluşur. Bu, sınıf mücadelesi alanında –toplumsal formasyonda- aktörlerin eş zamanlı var oluşuna delalet eder. Toplumsal formasyon

⁴³Poulantzas, N. (2014). *Kapitalist Devlette Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*. (1.Baskı). (Çev: Şule Ünsaldı). Ankara: epos Yayınları, 110-116

⁴⁴ Poulantzas, N. (2014). a.g.e., 118-126

⁴⁵ Poulantzas, N. (2014). a.g.e., 127:Burada düzey kavramı bir sınıf içerisindeki veya sınıflar arasındaki işlem alanlarının farklı yönlerine işaret eder. Bu yönler genellikle üç düzeye ve bu üç düzeyde ekonomik, politik ve ideolojik ilişkilere ve kaynaklara tekabül eder.

⁴⁶ Poulantzas, N. (2014). a.g.e., 129:Belirli bir zamanda ve uzamda önceliğin değişmesi toplumsal ilişkilerde meydana gelen konum değişiklikleri ile ilgilidir. Bu bağlamda her öncelik değişikliği yeni toplumsal örgütlenmenin taşıyıcılığını yapacak konumlar ve aktörler üretir. Bu konum ve aktörler araçlardır. Ancak araçlar, bulunduğu konumlarından ve aktörlerin dinamizmlerinden ötürü, ileride Bourdieu’nun da ileri süreceği gibi, edimcilerin amaçlarının yeniden yorumlanmasına ve böylece önceliklerin değişmesine neden olabilir.

⁴⁷ Poulantzas, N. (2014). a.g.e., 133

içerisinde iktidar kavramı özgün bir politik ünite içerisinde anlam kazanır ve o, egemen sınıflar arasındaki özgül ilişki biçimi ile kapitalist devlete özgü fonksiyonun “kurumsal bir oyun” şeklindeki etkileşimi sonucu belirlenir. Kapitalist devlet, pek çok sınıf ve fraksiyonun politik egemenliğine eş zamanlı izin veren yapısı ile iktidar bloğunun kurulmasına imkan tanır. Bunu kendi kurumlarına içkin oyunuyla yapar.⁴⁸ Düşünürü göre iktidar bloğu, politik düzeye denk düşer. Bu alandaki sınıf mücadelesini içeren yargıların kendisinde yoğunlaşması ve bunu yansıtmaya ölçüsünde politik pratikler alanını kapsar. Poulantzas, iktidar bloğunun çokluğu ifade ettiğini, içerisinde hegemonik ve bağımlı konumda olan çeşitli toplumsal sınıf ve kategorilerin varlığını ve bunların ilişki tarzlarının değişkenliğini özellikle vurgular. İktidar bloğuna dair somut tahliller yaparken dikkat edilmesi gereken hususları ise şöyle sıralar: “Blok içerisinde hegemonyayı somut olarak elinde tutan” grubun bilinmesi; “bloğa katılan sınıf ya da fraksiyonların” bilinmesi; “hegemonyanın aldığı biçimlerin” bilinmesi.⁴⁹

Mamafih, Poulantzas iktidarı bir kapasite, çıkarları gerçekleştirme imkanı olarak sınıfsal ilişkiler içerisinde değerlendirmiştir. İktidarın dört özelliğine vurgu yapmış ve çıkar kavramının nesneliliği ile özgüllüğünün önemine dikkat çekmiştir. İktidarın bir blok tarafından kullanıldığı ve blok içerisinde de hegemonik ilişkilerin var olduğunu buna neden olanın kapitalist sistemin sıfır toplamlı bir iktidar oyununa izin vermemesi ve sınıf mücadelesi alanındaki çoklu ilişki ağlarının ittifaklara imkan vermesi olduğunu ifade eder.

Son olarak ise Steven Lukes, İktidar Radikal Bir Görüş adlı kitabında üç boyutlu iktidar görünüşü ileri sürer. Tek ve iki boyutlu görüşlerin yetersizliğine vurgu yapan Lukes, iktidarın incelenmesine, “İktidarın teorik olarak çalışmasının nasıl tasavvur edilebileceği, ampirik olarak da nasıl inceleneceği”⁵⁰ sorusu ile başlamıştır. Burada ele alınacak görüş öncelikle tek ve iki boyutlu görüşlerin eleştirisi ile başlayıp ardından Lukes’in kendi görüşü ile devam edecektir. Lukes, tek ve iki boyutlu görüşlerin yetersizliğini Dahl, Bochrach ve Baratz’ın yaklaşımlarını eleştirerek ele alır. Dahl’ın bir makalesindeki iki farklı tanıma değinen Lukes, ilk tanımı “A, B’nin başka koşullarda yapamayacağı bir şeyi B’ye yaptırabileceği ölçüde B üzerinde iktidar sahibidir” şeklinde, ikinci tanımı ise “A’nın, a’ya başka koşullarda yapmayacağı başarılı bir girişimi içerir” şeklinde aktarır. İki tanım arasında iktidara sahip olunması ile iktidarın kullanılması

⁴⁸ Poulantzas, N. (2014). a.g.e., 266-270

⁴⁹Poulantzas, N. (2014). a.g.e., 281-283

⁵⁰ Lukes,S. (2016). a.g.e., 11

arasındaki ayrıma benzer şekilde iktidar tekniklerinin başarısına ve iktidar kapasitesine dayalı anlam farkı mevcuttur.⁵¹

Tek boyutlu iktidar yaklaşımında karar alma sürecinin önemi başattır. Polsby'e göre "çoğulcu yaklaşımda (...) topluluğun karar alma süreçlerinde kimin gerçekte hakim olduğunu belirleyebilmek amacı ile spesifik sonuçları inceleme çabasına girilir".⁵² Çoğulcu yaklaşıma sahip düşünürlerin -tek boyutlu iktidar görüşüne sahip olanlar- "iktidarı tanımlarken gözlemlenebilir davranışa odaklanmaları", karar alma süreçlerini incelemeyi gerekli kılar. Dahl'a göre iktidar bir dizi somut kararın dikkatle incelenmesinin ardından çözümlenebilir.⁵³ Tek boyutlu görüş, politika tercihlerinin ve bu tercih sürecinin içerisinde ve sonucunda oluşan gözlemlenebilir çatışmaları konu alan bir iktidar çözümlemesi yapar.

İki boyutlu görüş, Bachrach ve Baratz'ın tek boyutlu görüşün yanıltıcı olduğuna dönük eleştirisi ile belirir. Dahl'ın öne sürdüğü görüşü kabul etmekle birlikte Bachrach ve Baratz'a göre "A'nın yalnızca kendisi açısından nispeten zararsız bulunduğu meselelerin kamunun dikkatine sunulmasını sağlayacak şekilde siyasi sürecin kapsamını sınırlandıran toplumsal ve siyasi değerleri ve kurumsal pratikleri yaratma veya pekiştirme yolunda gayret göstermesi durumunda da iktidar kullanılır".⁵⁴ Çatışmanın görünürlüğünü bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde sağlama kapasitesi, iktidar kapasitesi olarak değerlendirilmiştir. Lukes, Schattschneider'den alıntılıyarak kitabında şöyle demiştir: "Siyasal örgütlenmenin bütün biçimleri, bazı çatışma türlerinden faydalanma, diğerlerini ise bastırma yönünde bir yanlılık sergilerler çünkü örgütlenme yanlılığın seferber edilmesinden ibarettir".⁵⁵ Bu alıntının da ortaya koyduğu gibi iki boyutlu iktidar anlayışı fiili iktidar kullanımını kabul ettiği gibi bunu tek başına yeterli görmez, iktidarın bir de gündem belirleyici etkisini vurgular. Lukes, iki boyutlu iktidar görüşünün analizi için karar alma süreci ve kararsızlık üretimi kavramlarını öne sürer. Kararsızlık üretimi, ödül, istek ve cezaların dağılımına dair memnuniyetsizliğin henüz dile getirilme aşamasında susturulmasını veya örtülmesini ifade eder. Bachrach ve Baratz, politik olanın sınırlarını yeniden belirlemeye çalışırlar. Tek boyutlu görüş, bir meselenin siyasetle uğraşan grubun önemli bir kesiminin dikkatini cezp

⁵¹ Dahl'dan aktaran: Lukes, S. (2016). a.g.e.,32

⁵² Polsby'den aktaran: Lukes, S. (2016). a.g.e., 33

⁵³ Dahl'dan aktaran: Lukes,S. (2016). a.g.e. 33

⁵⁴ Bachrach ve Baratz'dan aktaran: Lukes, S. (2016). a.g.e., 37

⁵⁵ Schattschneider'den aktaran: Lukes, S. (2016). a.g.e., 37

etmesi durumunda siyasi alana girdiğini söyler. İki boyutlu görüşteki yeniden tanımlama ise siyasi topluluktaki değer dağılım tarzı ve değerlerin kendisinin hakim gruba karşı hakiki bir meydan okumayı içermesi anlamında bir meselenin siyasi alana girip girmediğini ifade eder.⁵⁶ Bu farka rağmen her iki görüş de davranışçı yaklaşımda birleşir. Ayrıca çatışma olmadan iktidara dair bir şey söylemenin mümkün olmadığı noktasında da anlaşılır. Düşünürlerin çıkar kavramı açık ve gizli olarak tek boyutlu yaklaşımdan daha kapsamlı olmakla beraber yine öznel çıkar kavramına işaret etmektedir. İki boyutlu yaklaşım olası meseleler üzerine kararlar alınmasını engelleme kuvveti ile tek boyutlu görüşten ayrılır.

Diğer yandan her iki görüş de, iktidar kavramını toplumsal çatışma koşullarının verili olduğu şartlarda davranışsal metotlarla ele almıştır. Her iki yaklaşım da öznel çıkar kavramına vurgu yapmış ve Weberyan bireysel eylem anlayışını benimsemişlerdir.

Lukes'in üç boyutlu iktidarı; ‘inançların ve arzuların şekillendirilmesi üzerinden, tarihsel olarak değişen şartlar altında iç kısıtlamalar –içselleştirilmiş ‘ben’ kökenli düşünce veya hisler- dayatarak tahakküme riayet edilmesini garantileme’ kapasitesi olarak gördüğü bu üçüncü boyut ve diğer iki boyut ile beraber ele alınmalıdır.⁵⁷ Bu yönüyle üç boyutlu görüş ilk iki görüşün gözlemlenebilir çatışma ve iktidar ilişkisindeki davranışsalcılığını eleştirmektedir. Düşünür, toplumsal faillerin rızasını tahakküm biçiminde iktidar olarak belirterek, çıkar ve bilinç kavramlarına üç boyutlu iktidar savında merkezi bir konum verir. İktidar, kullanılması muhtemel olduğu gibi kullanılamaması da mümkün bir yatkinliği işaret eder. Lukes'e göre tahakküme riayetin garantilenmesi iktidarı açıklamada esas sorunsaldır. Bu durumun yanlış bilinç, gerçek çıkar, rıza, katlanma ve tercihlerin içsel hale gelmesi ile yakından ilgisi vardır. İktidar, doğal kabul edilme ve öznelerin kendilerine özgü doğalarının onları sevk ettiği yaşam biçimine dair yanıltıcı düşünceler aşılıyarak ve bunun pekişmesini sağlayarak öznelerin akılcı muhakeme imkanını köstekler ve doğru düşünme için gerekli bilgi kaynaklarını körelterek tabiiyeti güvenceye alabilir. Bu durumda rıza ve katlanma arasındaki farka da vurgu vardır. Lukes'in teorisinde tahakküm, ideolojiyi araçsallaştırır ve neyin gerçek neyin gerçek dışı olduğunu tanımlayarak hakim konumdakilerin iktidarı için tehdit olmaktan çıkarır.

⁵⁶ Bachrach ve Baratz'dan aktaran: Lukes, S. (2016). a.g.e., 41

⁵⁷ Lukes, S. (2016). a.g.e., 200

Toparlanacak olursa “karar alma süreçlerine hakim olanlara atfedilen tek boyutlu görüşe “ buyurma iktidarı” denilirken, iktidarın ikinci boyutu “gündemin kontrol edilmesi” ve “neler üzerinde karar alınacağına” yönelik iktidardır. İktidarın üçüncü boyutu ise çıkarlara ve bilince yönelik olarak; gizli ve açık sonuçların tahakküm eden lehine oluşmasını ifade eder.⁵⁸ Üçüncü boyutta iktidar fiili bir eylemde bulunmadan da iş görebilir. Lukes, kavramsallaştırdığı bu üçüncü boyutta Bourdieu’nin “habitus” ve “simgesel tahakküm” kavramlarından da istifade etmiştir.⁵⁹ Çatışma ve şikayetten kaçınmanın rasyonelleştirildiği ve rızanın garantilenmesi ile teşekkül eden ödüllerin ekonomik, ideolojik ve siyasi iktidar kaynaklarına tekabül ettiğini ve bunun iktidarın üçüncü boyutunu her iki taraf içinde daha katlanılabilir kıldığını söylemek mümkündür. Bu noktadan hareketle isyandan kaçınma iktidar kaynakları ile ödüllendiriliyor ve cezalar iktidar kaynaklarından mahrumiyeti öngörüyorsa “rıza” kendini yeniden üretir. Bu durum öğrenilen ve aktarılan sosyal anlamalar bütününe dönüşür ve Foucault’nun iddia ettiği gibi zincir şeklinde toplumda sürekli yeniden üretilir.

Sonuç olarak iktidarı, dolaysız tercih kuvveti, gündemi kontrol edebilme kapasitesi ve tahakküme riayetini olağanlaştırılması şeklinde kavranan üç boyutlu bir tasnife tabi tutan Lukes, Weber’in aksine meşruluğu iktidar kavramına mündemiç kabul etmemiştir. Ayrıca Lukes, iktidarın üçüncü boyutu ve iktidara dair genel çözümlerinde Spinoza’dan oldukça geniş biçimde etkilenmiştir.

1.1.3. İktidar İlişkilerinin Analizine Yönelik Kuramsal Çerçeve

Bazı düşünürlerin iktidar kavramına yönelik yukarıda özetlenmeye çalışılan kratolojik açıklamalarının ardından bu kısımda iktidarın bu tez açısından ifade ettiği kuramsal çerçeve açıklanacaktır.⁶⁰

Siyasetin teolojiden özerkleşmesi ile birlikte siyaset önemli ölçüde iktidar bilimi olma yoluna girmiştir. Bu bağlamda özellikle Machiavelli’den Rousseau’ya ve oradan günümüze siyasetin içerik ve biçim yönünden evriminde iktidarı, insan ürünü yasalar,

⁵⁸ Lukes, S. (2016). a.g.e., 157

⁵⁹Bourdieu,P.(2015). *Ayırım Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*. (1.Baskı). (Çev:Derya Fırat, Günce Bekkurt). Ankara: Heretik Yayınları, 253-306; Ayrıca “habitus” ve simgesel sermaye kavramları ile alakalı olarak bkz: Bourdieu, P., Wacquant, L. J. D. (2003). *Düşünbilimsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*. (1.Baskı). (Çev:Nazlı Ökten). İstanbul: İletişim Yayınları.

⁶⁰ Kratoloji: Munci Kapani tarafından iktidar bilimi olarak adlandırılmıştır, bkz:Kapani, M. (2010). *Politika Bilimine Giriş*. (24.Baskı). Ankara: Bilgi Yayınevi Yayınları,49-71

meşruiyet kaynaklarının sekülerleşmesi ve toplumsal ilişkilerin maddi kaynakları ile ilişkili gören savların önemli bir payı vardır. Siyasetin teolojik kaynaklarının dışlanmadığı tam aksine modern gereksinimlere uygun bir dönüşüme uğradığı söylenebilir. Bu bağlamda iktidar ilişkilerinin incelenmesine yönelik “siyaset”, dinin iktidar ilişkileri içerisindeki etkisini de göz ardı edemez. Siyaset, bu anlamda özerkleştiği ölçüde aslında dinin işlevini de dünyevileştirmiştir. Bertrand Russell(1872-1970), din konusunda bahsettiği itaat ilişkisini, insanın anlamlandırma kaosundan kaçınma ve eylemin arka planını hem meşrulaştırma hem de onu kültürel bir kimlik olarak aktarım haline getirme çabası ile yakından ilgili görür. Din, yönetilmenin benimsenmesi ile toplumsal alanda somutlaşır.⁶¹ Bu durumda dinin somut yönlerinin kültür vb. sosyal içeriklerce emilmesi ile iktidar, bizzat toplumsal olanın kendi olmuştur. O halde topluluğun bir ferdiyi yola getirmek için iktidarın elindeki güç gerçekte topluluğun bütününden aldığı güçtür. Bertrand Jouvenel’in(1903-1987) de ifade ettiği gibi “toplumsal güç toplumsal varlığın kendisinden gelir ve iktidar bu örgütlenme ile somutlaşır.”⁶² Russell’in değerlendirmesi kısmen doğrudur. Teolojiden azade olarak değerlendirilen siyasetin normları, dinsel içeriğinin biçim değiştirmesi sonucu “yasa” biçimini almıştır. Bu durum ilahi emirlerin kutsallığının yasaya; ilahi “potestas”ın ise devletle özdeşleşmesine neden olmuştur.

İktidara dair temel üç sosyolojik teori vardır. Bunlar; biyolojik teori, psikolojik teori ve sosyal-kültürel çevre teoridir.⁶³ Bunun ardından kuvvet ve iktidar arasındaki ayrımı ortaya koymak gerekir. Çünkü üç sosyolojik teorinin her biri bir kuvvete karşılık gelmektedir. “Kuvvet iktidarın bir ögesidir. İktidar, kuvvetin kullanımını mümkün kılan öncül bir kapasitedir. Önemli olan kuvvetin fiilen kullanılışı değil, kuvvet kullanabilme imkanındır.” “(...) kuvvet faaliyette olan iktidardır.”⁶⁴ Bu tanım iktidarın anlaşılması açısından büyük ölçüde doğru olmakla birlikte iktidarın salt bir imkan olmadığını söylemek gerekir. Sonuç itibari ile özellikle iktidarın sadece; karar alma ve karar verme süreci olmadığı, bir güdü olmadığı ve faaliyete geçmemiş potansiyel bir kuvvet olmadığı söylenebilir. Bunun yanında bu tanımların her birinin iktidara dair yanlış tanımlar olmadığı ve gerçekliği belirli oranda kucakladığı ifade edilebilir.

⁶¹ Russel, B. (2002). a.g.e., 50-76

⁶²Jouvenel, B. (1997). *İktidarın Temelleri*. (1.Baskı). Çev:Nejat Muallimoğlu). İstanbul: Birleşik Yayınları, 44

⁶³ Daver, B. (1968). *Siyaset Bilimine Giriş*. (1.Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 96-97

⁶⁴ Çam, E. (1975). *Siyaset Bilimine Giriş*. (1.Baskı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 31

Bundan sonra iktidarın çatışma durumunda mı yoksa eşitlik halinde mi ortaya çıktığını sorgulamak gerekir. Tüm insan toplulukları çatışma veya eşitsizlik durumunda da barış veya eşitlik durumunda da asgari bir uzlaşma içerisindedirler. Bu uzlaşma, Spinoza'nın *potentiası* ile örtüşen bir iktidara işaret eder. Eşitlik durumunda eşit bireylerden değişime karşı ve değişim yönünde güç uygulayanların her biri, bütün diğerleri üzerinde -eşit düzeyde- bir iktidar imkanına sahiptir. Çatışma durumu ise zaten güç farklılığının görünür bir biçimidir. O zaman iktidar her halde var olabilir. Hem çatışma hem de eşitlik durumunda ikincil olarak karşımıza çıkan durum, "yönetilmenin benimsenmesi"dir.⁶⁵ Yönetilmenin benimsenmesi kimin ve nasıl yönettiğinden bağımsız olarak kaosa alternatif bir durumu ifade eder. Bu, iktidarın ortaya çıkışında ister bilinçli ister bilinçsiz önemli bir dayanaktır.⁶⁶

Schmitt'in, siyaset disiplinine katkısı, özgül siyasal kategorileri keşfidir. "Ahlak alanındaki nihai ayrımın iyi ve kötü; estetikte güzel ve çirkin; ekonomide yararlı ve zararlı ya da karlı ya da kar getirmeyen olduğunu varsayalım. (...) Siyasal eylem ve saikleri açıklamakta kullanılacak özgül siyasal ayrım dost-düşman ayrımıdır."⁶⁷ Bu ayrım çatışma ya da uzlaşmanın iki ucuna tekabül ederken iktidar ilişkileri bağlamında da saf şiddet ile Lukes'in üçüncü boyutunca oluşan iki uca karşılık gelir. Siyasetin bu niteliği onu ahlakın, estetiğin ve ekonominin kavramsal tahakkümünden kurtararak, kendinde bir içeriğe sahip bir kavram olarak ortaya çıkarır. Dostun ve düşmanın ancak çatışan taraflarca saptanabileceğini iddia eden düşünür, düşmanın kişisel hasım veya rakip olmadığını, düşmanın gerçek bir olasılık olarak insanlardan oluşan bir bütün karşısında mücadele eden bir başka bütün olduğunu ifade eder.⁶⁸ Schmitt'in düşmanı kamusal düşmandır. Onun siyaset anlayışında, beliren düşmana karşı karar verme hakkı diğer alanlardan-ekonomik, ahlaki ve estetik- siyaseti daha üstün kılmaktadır.

İktidarın incelenmesinde siyasetin teolojiden ayrılığı, dinin perspektif oluşturma kapasitesini azaltmış ve onu daha çok işlevsel bir toplumsal araç olarak konumlandırmıştır. Bunun yanı sıra iktidarın kaynakları, dolaşımı ve örgütleniş biçimi üzerinden yapılan değerlendirmeler ise onun ampirik açıdan değerlendirilmesini mümkün kılmıştır. Siyasetin hem Schmitt de hem de Duverger'de görülen üstün konumu, onun toplumların

⁶⁵ Berle, A. (1980). *İktidar*. (1.Baskı). (Çev:Nejat Muallimoğlu). İstanbul: Tur Yayınları, 43

⁶⁶ Berle, A. (1980). a.g.e., 43

⁶⁷ Schmitt, C. (2012). *Siyasal Kavramı*. (2.Baskı). (Çev:Ece Göztepe). İstanbul: Metis Yayınları, 57

⁶⁸ Schmitt, C. (2012). a.g.e., 59

dönüşümünde öncelikli ilgi alanı olmasına neden olmuştur. İktidarın tanımı noktasında ise yukarda da belirtildiği üzere birçok farklı tanım bulunmaktadır. Bu tezde iktidar, “fiziki zor ve zora başvurmadan iktidar ilişkilerine dahil olma kapasitesi” arasında konumlandırılmıştır. Bu tezde, tarihsel süreç içerisinde incelenecek Tanzimat Dönemi Osmanlı bürokrasinin siyasal alandaki konum değişikliği üzerine Mann, Poulantzas ve Lukes’in çalışmaları olanağında bir değerlendirme yapılacaktır.

Öncelikle Mann’ın yaklaşımı üzerinden iktidarın kaynak ve biçimlerini Lukes’in radikal görüşü ile birleştirmek iktidar ilişkilerini analiz etmek açısından önemli görülmektedir. Mann’ın iktidarın kaynakları olarak belirttiği ideolojik, ekonomik, askeri ve siyasal sermayelerin durumlarına bakılacak olursa, bu kaynakların hepsinde birden hakim sınıf konumunu işgal eden bir sınıftan ya da tabakadan söz etmek mümkün değildir. Tarımsal devrimin ardından toplumdaki iş bölümü ve farklılaşma ile iktidar örgütlerinin eş anlamlı varoluşları mümkün iken bu durum, bütün toplumsal kaynaklar üzerinde iktidar sahibi olabilecek bir toplumsal kategoriye de engellemiştir. Artı ürün ve pazar ekonomisi ile birlikte devlet dışı örgütlenmelerin de seferber hale geldiği göz önünde tutulursa otorite sahiplerinin toplumsal ilişki ağı içerisinde farklı iktidar biçimlerine tekabül eden eylemleri hemen göze çarpar. Bu durum, her bir iktidar kaynağının farklı gruplarca, farklı iktidar biçimlerinde ve farklı düzeylerdeki iktidar kapasiteleri ile işlenmesini vukua getirmiştir. Bununla birlikte Duverger’nin de bahsettiği gibi siyasal olanın, geneli örgütlenme seferberliğine en muktedir alanı teşkil ettiği göz önüne alınırsa, iktidarın siyasal alandaki pratiklerinin diğer alanlardan daha fazla oranda toplumdaki iktidar imkanına karşılık geldiği söylenebilir. Bu durum tarihsel süreç içerisinde oluşan toplumsal ilişkilerin çözümlenmesinde siyasal nitelikteki hadiselerle bir öncelikten ziyade bir özerklik vermiştir. Bunun yanı sıra toplumların sosyo-mekansal özelliklerince dönemsel olarak belirlenen “itki”lerin sınıflandırılması gerekliliğini de doğrulamıştır. Yani dönemsel olarak özerklik ve öncelikler değişmekle birlikte bunu sağlayan itkilerin neler olduğunun siyasal alan içerisinde tutulması en genel anlamda iktidar ilişkilerinin çözümlenmesi için daha anlaşılabilir bir tablo sunmaktadır.

Diğer yandan iktidar biçimlerinin ifade ettiği sosyolojik gerçeklik tetkik edildiğinde, toplumsal ilişkilerin tek-düze kalıplarla kavranması mümkün olmasa da bu çakışık ve karışık ilişkiler bütünü ana hatlarını gözlemlemek için Mann ve Lukes’in kavramları işlevsel görülmektedir. Bu sebeple kolektif, yaygın ve dağınık iktidar biçimlerinin daha

çok yatay ilişkilere; ve dağıtımcı, yoğun, otoriter biçimlerin ise daha çok dikey ilişkilere karşılık geldiğine dair bir tasnif yapılabilir. Ancak her bir iktidar kaynağı ile ilişki halindeki toplumsal kategoriler, bu tasnifin dışında iktidar ilişkilerine girebilir ve dolayısı ile farklı konumlar elde edebilirler. Bu bağlamda, tek boyutlu iktidarın hakim kalıp, toplumsal farklılaşmanın zayıf ve dikey iktidar biçimlerinin yaygın olduğu toplumlarda iktidar kaynaklarının müphem sınırlara sahip olduğu söylenebilir. Öte yandan iki boyutlu iktidarın belirginleştiği, toplumsal farklılaşmanın gelişmekte olduğu ve dikey-yatay ayrımının net yapılamadığı dönemlerde iktidar kaynaklarının toplumsal karmaşa içerisinde, kompleks biçimde oluşmaya başladığı öne sürülebilir. Son olarak da üç boyutlu iktidarın toplumsal mutabakatı teşkil ettiği, toplumsal farklılaşma ve iş bölümünün billurlaştığı ve yatay iktidar biçiminin sosyo-mekansal nitelik ile uyuşma halinde olduğu bir toplumda, iktidar kaynaklarının muayyen durumu gözlemlenebilir. Spinoza'nın riayetin arzu ve isteğe dönüştüğü durumlara dair açıklamaları da bu tezde belirlenen dönem için aydınlatıcı olacaktır. Çünkü Tanzimat Dönemi Osmanlı bürokrasinin iktidar bloğu içerisindeki fiili durumu karşısında amaçlı eylem için seferber edilmiş her örgütlenme, bürokrasiye arzulu bir riyeti yakıştırırken bunu, söylemde kah dini/geleneksel örüntülerle kah anayasal/temsili ilkelerle, müstakil-meşruiyetin yapısına uygun olarak siyasal sistemin işleyişi için, ama fiilde iktidar kapasitesini muhafaza etmek arzusu ile yapması sonucu; bürokrasinin iktidar kaynaklarını ve iktidar biçimlerini değiştirememiş, aslında kendini riyete mahkum etmiş ve bunun bilincinde olmayan bir konuma sürüklenmiştir. Çünkü iktidar kaynaklarına dair tasarruflar hangi iktidar biçimi ile ilgili olursa olsun, Tanzimat Dönemi Osmanlısında bürokrasi, uzunca bir süre örgütlenme kapasitesini idame ettirmiş ve dolayısı ile sosyo-mekansal özelliklere kendi özgül çıkarları doğrultusunda uyum sağlama ve yön verme iktidarını muhafaza etmiştir.

Bu tezde iktidar kaynakları Bourdieu ve Poulantzas'ın yaptığı gibi üçe ayrılmıştır. Bunlar ideolojik, ekonomik ve siyasidir. Çünkü Osmanlı siyasal hayatında askeri iktidar ona hükmeden ayrı bir kategoriye sahip değildir. İdareci-asker motifine sahip kadrolar var olmakla birlikte bunlar daha çok yöneticiliğin gereği olarak görülmüş ve devletli kişiler olarak iktidar sahibi olmuşlardır. Askeri iktidar yani *seyfiye*, geleneğin bir parçası olarak Osmanlı modernleşmesinin bir ögesi olmuştur. Askerler, zor gücüne politik amaçlarla başvurmakla beraber bu her zaman için ideolojik ve ekonomik kökenli olmamış; salt bir zor ve askerlerin tek başlarına yaptıkları bir işlem ancak istisnai olarak ve kısa süreli olarak görülmüştür. Öte yandan Foucault'nun devletin zihniyetlere etkisini ve Weber'in devlet

iktidarının toplumsal aktörlerin meşru iktidar kullanımını belirlemedeki imkanını Osmanlı Devleti'nin siyasal hayatında bürokrasinin konumuna ait özgül iktidar kaynakları içerisinde değerlendirmek mümkündür.

Tanzimat Dönemi Osmanlı siyasal hayatında bürokrasinin siyasal alan içerisindeki iktidar kaynakları ile ilişkisi sonucu, bürokrasinin iktidar biçimleri üzerinden bir çözümleme yapılması mezkur dönemin anlaşılması açısından objektiflik sağlayacaktır. Nitekim Poulantzas'ın iktidar bloğu ve bu bloktaki hakim-hegemonik sınıf ile bağımlı-müttefik sınıf ayrımının Osmanlı siyasetinde bürokrasinin durumunu tahlilde aydınlatıcı olduğu söylenebilir. Ayrıca bürokrasinin özgül çıkarlarını nesnel koşullara uydurma kapasitesinin iktidar biçimleri ile ilişkisi bağlamında nasıl diğer toplumsal yapı ve gruplardan daha çok iktidar kapasitesine haiz olarak örgütlenebildiği ve bunu yaparken de iktidar bloğu içerisindeki durumunun nasıl bir değişim geçirdiği, bürokrasinin Tanzimat Dönemi'ndeki konumunun anlaşılması açısından önemlidir. Öte yandan bu tezde toplumsal alanda tüm aktörler açısından örgütlenmeyi belirleyen itkinin dönemsel değişiminin, "iktidar kaynakları üzerinde tasarrufta bulunan toplumsal kategorilerin" araçsal imkanları ile nasıl amaçları belirlediği, bürokrasi özelinde izah edilecektir.

Sonuç olarak bu tezde şu sorulara cevap aranarak bürokrasinin konum değişimi saptanmaya çalışılacaktır. Belirli bir tarihsel süreçteki ve toplumdaki örgütlerin öncelikleri -itkileri- ve bunu belirleyen somut olaylar nelerdir? İktidar kaynakları, örgütlenme kapasitesi ve amaçlar arasındaki ilişkinin siyasal sonuçları nelerdir? Her bir alandaki iktidar bloğuna mensup aktörler kimlerdir? İktidar bloğundaki aktörlerin iktidar biçimleri ve iktidarının boyutları -Lukes'in üç boyutlu iktidar kavramsallaştırması bağlamında- nelerdir? Osmanlı bürokrasisinin kaynaklarla ilişkisinin diğer aktörlere etkisi nasıl olmuştur? Alanın dönüşümü ve kaynakların sınırlarının saptanmasına yönelik mücadele sonucu oluşan yeni konumların Tanzimat Dönemi Osmanlısında bürokrasiye ve dolayısı ile iktidar bloğuna etkisi nasıl olmuştur?

1.1.4. Siyasal Alan

Siyaset, bir faaliyet; iktidar ilişkileri bu faaliyetin harcı ise siyasal alan, faaliyetin icra edildiği mekandır. Bu tezde siyaset kavramının kendindeliği kabul edilmiştir. Siyaset henüz kurumsallaşma aşamasında, yapısı itibari ile edimcilerin yandaşlığı sonucu çeşitli

gruplara bölünmüştür. Siyaset, iktidar ilişkilerinin faaliyet alanı olarak toplumsal kaynakların determine edildiği konumu ile toplumsal pratiğin en genel kurgusunu ifade eder. Öte yandan toplumsal uzamda siyasetin bir devlet bilimi olmadığını siyasal olanın devleti öncelediğini belirten Schmitt, 19 ve 20. yy da devletin yeniden örgütlenmesi – halkın temsili, kolektif ve rasyonel kurulların varlığı, yeni idari mekanizma- ile nötr olanın ortadan kalktığını ifade eder. Potansiyel olarak her alanda etki bırakan devlet, “devlet ve toplum özdeşliğinin” bir ifadesi olarak ortaya çıkar.⁶⁹ Bütünsel devlet tanımlaması ile Schmitt devletin, demokratik pratikler ile toplumsal alandaki özerkliği azalttığını ve siyasal içeriğin toplumsal ilişkilerin tamamına nüfuz ettiğini; kimsenin ve hiçbir grubun bu etkiden azade kalmadığını ifade eder. Bourdieu’ya göre “alanlar, pozisyonlardan oluşan şekillendirilmiş mekanlardır; bu pozisyonların özellikleri, mekanlardaki konumlarına bağlıdır; ve bu konumlar, onları işgal edenlerin karakteristiklerinden bağımsız olarak analiz edilebilir”.⁷⁰ Bu tanımda da görüleceği gibi alan kavramı, içerdiği angajmana-ekonomik, kültürel, dinsel, etnik, siyasal vb.- göre belirlenmiş pozisyonlardan oluşan ve bu pozisyonların karşılıklı ilişkilerinin biçimlendiği bütünü ifade eder. Burada bütünden kasıt genel olan yani siyasal olandır. “(...) Alanlar değerli kaynakların denetimi üzerinde yürütülen mücadele arenalarıdır”.⁷¹ Düşünür, iktidar ve hakimiyetin toplumdaki yeri ile yakından ilgili gördüğü alan kavramını “oyunun oynandığı” yer olarak tasavvur eder. Her alan asgari düzeyde de olsa kendine özgü bir işleyiş biçimine sahiptir. Alandaki pozisyonları sermaye sahipliği ile açıklayan Bourdieu, sermayeyi ise üçe ayırır. Bunlar ekonomik, kültürel ve sosyal ilişkilerdir. Bu kaynaklar, “toplumsal iktidar işlevi” gördüğünde ve “mücadele nesnesi” haline geldiğinde sermaye olarak kavramsallaştırılır ve bu durum sermaye türü kadar farklı alanın varlığına işaret eder. Ama farklı alanların sınırlarının kesin olarak çizilmesi Bourdieu’ye göre zordur. Çünkü “sınırların kendisi de bir mücadele nesnesidir”.⁷² Alanın iç işleyişi bu sermaye çeşitlerinin ifa ettiği işleve göre belirlenir ve pozisyonları işgal edenlere baştan kendi kurallarını dayatır. Düşünür, muayyen düzeyde bir eylem kapasitesine sahip oyuncuların dinamik işlevlerle alanı etkileri altına alabileceklerini de belirtir. Bu açıklamalar belirli bir toplumsal formasyondaki konumlar bütününe ortaya koymaktadır. Ancak bu konumlar sınıfsal açıdan tek bir angajmana mesela sadece ekonominin belirlediği sınıflara dayanmaz ve böyle bir

⁶⁹ Schmitt, C. (2012). a.g.e., 52-53

⁷⁰ Bourdieu’dan Aktaran: Braud. (2017). a.g.e., 114

⁷¹ Swartz, D. (2011). *Kültür ve İktidar: Pierre Bourdieu’nun Sosyolojisi*. (1.Baskı). (Çev:Elçin Gen). İstanbul: İletişim Yayınları, 174

⁷² Swartz, D. (2011). a.g.e. 172-174; Aynı zorluğa Micheal Mann ve Nicos Poulantzas da değinir. Çünkü toplumun doğası iktidar kaynaklarını biçimlendiren çapraşık ilişkilerle doludur.

tanımlamanın yetersizliği ona göre modern toplumda aşıkardır. “Farklı sermaye biçimleri belirli koşullar altında birbirine çevrilebilir, ama birbirine indirgenemez”.⁷³

Bourdieu'nin alan kavramsallaştırmasının anlaşılmasında simgesel sermaye ve habitus kavramları nirengi noktaları olarak görülebilir. Simgesel sermaye, diğer sermaye çeşitlerini az çok içinde barındıran; belirli bir alanda söz sahibi olmayı ifade eden; iktidar tasarrufu için gerekli görülen ve gösterge değeri toplumca onaylanmış sermayedir. Bu yönü ile simgesel sermaye, oyunun kurallarının edimci tarafından asgari düzeyde kabul edildiği anlamına gelir. Simgesel sermaye, alan içerisinde “meşruiyet mücadelesi” nesnesi, yani Bourdieu'nun ifadesi ile “simgesel şiddet kullanma hakkını tekeline alma” mücadelesinin nesnesidir.⁷⁴ Habitus kavramı ise Bourdieu'ya göre “tüm geçmiş tecrübeleri entegre eden ve bir algılar, takdirler ve eylemler kalıbı olarak (işlev gören) dayanıklı ve aktarılabilir bir eğilimler sistemidir”.⁷⁵ Bu kavram, benzer yaşam koşulları ve çevreyi paylaşan insanların koşullar tarafından teşekkül eden kabulleri ve eğilimleridir. Habitus, tarihsel süreç içerisinde gelişerek kalıplaşan eylem stratejileri -Osmanlı bürokrasinin adap⁷⁶ ve icapçılık özellikleri vb.- tarafından meydana getirilir.

Alan kavramı, faillerden görece bağımsız pozisyonları -konumları- ve faillerin dinamik etkilerinin sonucu var olan pozisyonları bir arada ihtiva eder. Bu yönü ile hem koşullandırıcı bir faktör hem de dinamik aktörlerce dönüştürülebilen edilgen bir sistemdir. “(...) Alanlar sermaye tipine ve miktarına dayalı hakim ve tabii konumların yapılanmış mekanlarıdır”. Bourdieu, bu konumların faillerin kişisel özelliklerinden bağımsız olarak sermayenin dağıtımındaki eşitsizlik ile belirlendiğini söyler. Ona göre alandaki her konum diğer bütün unsurlarla girdiği ilişki sonucu belirlenir. Alanlar hakim ve tabii konumdakilerin karşı karşıya geldiği yer olarak yeni katılanlar ile yerleşik failler arasındaki mücadeleye sahne olur. Yerleşik failler muhafaza eğiliminde iken yeni katılanlar “bozguncu stratejiler” benimser. “Mevcut yaklaşımlara meydan okuyanlar eski muhafızları ayrıcalıklarını savunmaya mecbur eder; bu savunma da, bozgunun zeminini oluşturur”. Düşünür, alana dair üç temel stratejiyi gözlemlemiştir. Bunlar muhafaza, izleme ve bozgunudur. Muhafaza, alanın hakim konumundakilerce; izleme, alana yeni

⁷³ Swartz, D. (2011). a.g.e., 181

⁷⁴ Bourdieu'dan Aktaran: Swartz, D. (2011). a.g.e., 174

⁷⁵ Bourdieu'dan Aktaran: Braud. (2017). a.g.e., 111

⁷⁶ Findley. C. V. (2014). *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform Bab-ı Ali 1789-1922*. (1.Baskı). (Çev:Erçan Ertürk). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 26-34

katılıp yükselmek isteyenlerce; bozgun, hakim gruplarla kopuş içinde olanlarca uygulanır.⁷⁷

Diğer yandan ise alan, oyunun oynandığı yer tanımından yola çıkılarak ‘‘amaçlı çıkarım’’ saptandığı uzam olarak ifade edilebilir. Tüm bu özellik ve tanımlamalara dayanarak söylenebilir ki Bourdieu’nun alanı, iktidar ilişkilerinin alanıdır. ‘‘Bütün toplumsal düzenlemelerin merkezinde iktidar mücadelesi yatar. Bourdieu’nin temel savlarından biri, bu mücadelenin hem simgesel hem de maddi kaynaklar üzerinde yürütüldüğüdür.’’ Tüm veçheleri ile ‘‘iktidar alanı, bütün alanlarda farklılaşmanın ve mücadelenin düzenleyici ilkesi olarak işleyen bir tür üst-alan işlevi görür’’⁷⁸ O zaman denilebilir ki siyasal alan, siyasal eylemin alanıdır. Bu tanım bizi siyasal eylemin açıklamasına götürmektedir. Siyasal eylem, iktidar mücadelesi için organize olmuş öznelerin iktidar kaynakları üzerindeki tasarrufudur. Yani iktidar ilişkileri için seferber edilmiş ‘‘toplumsal kümelerin’’ her türden siyasetidir.⁷⁹ Bourdieu, alana dair tanımlamanın iktidar alanına göre yapılmasını, kavramın özünün iktidara dair bir çözümleme sonucu oluşan gerçekliğe tekabül ettiğini öne sürer.⁸⁰ Siyasal alan, toplumsal kümelerin, çeşitli çıkarlar için, muayyen kuralları baştan kabul ederek, sermaye tiplerinden asgari düzeyde yararlanma koşulu ile dahil oldukları iktidar mücadelesi alanıdır. İktidar, siyaset ve siyasal alan tartışmalı kavramlardır. Ancak Osmanlı Devleti’nin modernleşme süreci içerisinde aktörlerin hangi düzeyde ve nasıl mücadele ettiklerinin anlaşılmasında kilit kavramlardır. Bu bağlamda Swartz’ın şu sözleri Osmanlı modernleşmesinde bürokrasi ile ilişkisi bağlamında önemlidir.⁸¹

‘‘Bordieu’nun analizine göre bireyler, aileler, gruplar ve örgütler toplumsal düzendeki konumlarını muhafaza etmek ya da yükseltmek için sürdürdükleri mücadelede kültürel ya da ekonomik olanaklardan orantısız biçimde yararlanırlar(...)Kendi statü kültürlerini tedricen geliştirmeye, aktarmaya ve denetlemeye muktedir uzman birliklerinin ortaya çıkışı(...)Artan özerklik, dışsal talepleri yeniden tercüme etme ve yorumlama gücünü de beraberinde getirir’’

⁷⁷ Swartz, D. (2011). a.g.e., 175-177

⁷⁸ Swartz, D. (2011). a.g.e., 192

⁷⁹ Bottomore, T. (1987). *Siyaset Sosyolojisi*. (1.Baskı). (Çev:Erol Mutlu). Ankara: Teori Yayınları, 22

⁸⁰ Bourdieu, P., Wacquant, L. J. D. (2003). *Düşünbilimsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*. (1.Baskı). (Çev:Nazlı Ökten). İstanbul: İletişim Yayınları, 90

⁸¹ Swartz, D. (2011). a.g.e., 192

Bu tezde siyasal alan iktidar mücadelelerinin süregeldiği en genel alan olarak, yani siyasetin uzamı olarak ele alınacaktır. Çünkü bir topluluktan bahsediliyorsa bu topluluk uzlaşmak için de çatışmak içinde insana ve topluma dair müştereklerden muaf değildir ve bu da bir siyasal alanın varlığına -çatışmanın veya uzlaşının ne üzerine ve nasıl olacağına- delil oluşturmaktadır.

Sonuç olarak siyasal alan, iktidar ilişkilerinin konu edildiği her türden kurumsal pratik ve kültürel teorinin faaliyet alanıdır. Bu çok geniş bir tanımdır. Bu tezin asıl konusu açısından ise anlamın daraltılması gerekir. Alanın sınırları hep bir tartışma konusu olmakla birlikte -yukarıda da net saptanamayacağı belirtilmekle beraber- dar anlamda siyasal alan, toplum üzerinde etkisi olan, temel kaynak ve otorite araçlarının dağıtım ve denetimini arzulayan örgütlü adayların iktidar pratiklerinin alanıdır. Bu somut olarak devlet ve toplum ile ilgili hukuki ve fiili siyasetin alanıdır. Bu alandaki konular, formel ve informel siyaseti yönetmek veya iktidar ilişkilerine dahil olmak ile (Bourdieu'nin kanun tanımında vurguladığı gibi) ilgilidir.*

1.2. Bürokrasi

1.2.1. Bürokrasi Kavramına Yönelik Tanımlar

Bürokrasi kavramsal açıdan kullanıldığı alana ve sürece göre çeşitli anlamlar ifade etmektedir. Bu yönü ile tanımlanması ve ifade ettiği gerçekliğin her anda ve her yerde aynı olması zordur. Burada bürokrasiye dair çeşitli tanımlara yer verilirken bu tanımlar üç grupta ele alınacaktır. Bürokrasi kavramı; ilk olarak idari süreçlerdeki teknik işlemlere atıfla ‘kırtasiyecilik, işleri yavaşlatma, keyfi işlemler’ anlamında; ikinci olarak ‘devlet teşkilatı ve memurlar topluluğu’ anlamında; son olarak ise ‘belirli bir büyüklüğe ulaşmış özel veya kamu sektörü örgütlerinin örgütlenme biçimi’ için kullanılmaktadır. Bürokrasi ile ilgilenen sosyal bilimciler kavramı genellikle iki biçimde incelemişlerdir. İlk olarak formel yönden kavramın merkezileşme, dairelere göre çalışma ve kurallar-yasalar ile ilgili olduğu dile getirilmiştir. Bürokrasi kavramı, bu yönüyle yönetim bilimi temelinde ele alınmıştır. İkinci olarak ise kavramın sosyolojik anlamı üzerinde durulmuştur. Bürokrasinin sınıfsal niteliği, toplumsal değişime etkisi, ürettiği veya muhafaza ettiği değer

yargılara ve geliştirdiği davranış kalıplarına odaklanılmıştır.⁸² Bu tasnifin ardından çeşitli siyaset bilimci, sosyolog ve tarihçilerin bürokrasiye dair dolaylı ve dolaysız açıklamalarına kısaca yer vermek bürokrasi kavramının anlaşılması açısından verimli olabilir.

Bürokrasi kelimesinin etimolojik kökenine bakılacak olursa, kavram ilk defa 1748 yılında Fransız fizyokrat iktisatçı ve XV. Louis'in Ticaret Bakanı(1751) Vincent de Gournay(1712-1759) tarafından büroların tutucu tavırları için kullanılmıştır.⁸³ Bürokrasi, yapı olarak Latince 'burrus' ve Yunanca 'cratie' sözcüklerinin birleşiminden oluşmuş oradan da Avrupa dilleri ve Türkçeye geçmiştir.⁸⁴ "Latince 'burrus' İtalyancada 'burro', İspanyolcada 'bujo' kelimelerinden gelmekte" olan büro kavramı Fransızca koyu renk örtü anlamında 'la bure' kelimesi ile devlet dairelerini ve ilgili birimleri ifade etmek için kullanılmıştır. "Cratie" ise iktidar, güç anlamında kullanılmaktadır.⁸⁵ Sonuç olarak bürokrasi kavramı büroların iktidarını ifade eden bir sistemi belirtmektedir.

Bürokrasi hem halk arasında hem de birçok yazar tarafından verimsizlik, kırtasiyecilik ve çeşitli teknik aksaklıkları betimlemek için kullanılan bir kavramdır. Frederic le Play(1806-1882), bürokrasiyi "ayrıntıda boğulma, işleri zorlaştırma ve başkalarının girişimini önleme" olarak tanımlamıştır. Honore de Balzac(1799-1850) ise bürokrasiyi "raporları seven, bu yönde eğilimi olan... cüceler tarafından kullanılan devasa güç" ve "ona kumanda edenle yapılması gereken iyi arasında asılı ağır perde" olarak ifade etmiştir.⁸⁶ Bürokrasinin bu pejoratif anlamının kapsamı dahilinde kararları ve bilgi paylaşımını geciktirme, sorumluluktan kaçınma, aşırı detaycılık, denetimden kaçınma, örgütsel yapıdan kaynaklı aşırı katmanlaşma, yetki devrinden sakınma, kırtasiyecilik,

* Siyasetin kendiliği, siyasetin onu sınırlayıcı dışsal unsurlardan azade olduğu gibi bir düşünce doğurabilir. Bu tezde siyaset kendinde bir kavram olarak ele alınırken, siyasetin kendiliği ile onun kapsamını ve toplumdaki konumunu belirlemek amaçlanmıştır. Bu yönü ile siyasetin Bourdieu'nun alan kavramı ile birleşimi, alanın özerkliği ve içsel-tekil ilişki ve koşulları ihtivası ile ilgilidir. Her alanın mücadele nesnesi(sermaye) ve mücadelenin düzenleyici ilkesi (iktidar), siyaset alanında daha açık; ve siyasal alanın diğer alanlar üzerinde birincil etkiye sahip üst-alan olma özelliği bizi kavramın kendindeliğine yöneltmektedir. Bu yönü ile siyasal alan diğer alanlardan daha müphem sınırlara sahip olmakla beraber, bu tezin konusu ve tarihsel malzemenin niteliği açısından daha işlevseldir.

⁸² Şaylan, G. (1986). *Türkiye'de Kapitalizm, Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji*. (1.Baskı). Ankara: V Yayınları, 22

⁸³ Abadan, N. (1959). *Bürokrasi*. (1.Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 7

⁸⁴ Aktani T. (1987). *Kamu İdaresi*. (1.Baskı). Ankara: Anadolu Üniversitesi Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları, 89

⁸⁵ Abadan, (1959). a.g.e., 8

⁸⁶ Eryılmaz, B. (2013). *Bürokrasi ve Siyaset: Bürokratik Devletten Etkin Yönetime*. (5.Baskı). İstanbul: Alfa Yayıncılık, 22

şeffaf olmama, hesap verebilirlikten kaçınma ve işlevsel bilgiden yoksunluk sayılabilir.⁸⁷ Olumsuz işlem ve eylemlerin sıralandığı göz önüne alınırsa bürokrasi bir örgütteki amaçlanan işlerin yerine getirilmesinde görülen aksaklıklar olarak görülebilir. Bürokrasinin içerdiği bu sorunların temelinde bir çok neden olmakla beraber ekseri müellifler onun statik ve rutin yapısını öne sürmektedir. Bürokrasinin işlevsizleşmesi ve yozlaşması gibi teknik bozukluklara tekabül eden bu tanım genellikle sosyal bilimler literatüründe ‘‘bürokratizm’’ olarak ifade edilmektedir.⁸⁸ Bürokratik bir kuruluştaki belirlenmiş usul ve esaslar ile özdeşleşmiş davranış kalıplarının anormal derecede önemsenmesi ve bu kuralların her şartta uygulanmasına yönelik inanç, bürokrasiye yönelik bu yaygın kanaatin günlük hayattaki basit tezahürlerindedir.⁸⁹ Bürokratizm, bu yönü ile tekdüzeliğin ve ayrıntılı kurallara göre yapılacak iş ve işlemlerin baştan belirlenmiş yöntemlerinin kaynaklık ettiği bir olgudur.⁹⁰ Bürokratizme kaynaklık eden bir diğer faktör ise bürokratik işlemin özel sektör örgütlerindeki gibi verimlilik analizinin net şekilde ortaya konamamasıdır. Ludwig von Mises(1881-1973), kamu hizmetinin piyasa fiyatının olmadığını ve bu yönü ile ticari faaliyetlerden farklı usul ve esaslara sahip olduğunu ifade eder. Düşünürüne göre ‘‘bürokrasi, hizmetlerin ‘iktisadi hesaba’ göre kıymetlendirilmediği bir idare sistemi’’dir.⁹¹ Bu yönü ile bürokrasi hem amaçlanan politik hedeflerin hem de araçsal verimliliğin(bu amaçlara ulaşmak için sunulanlar) hangi düzeyde olduğunun saptanmasının değer yargılarına göre değiştiği ve böylece bürokrasinin işlevselliğinin yeterince denetlenemediği bir hal alır.

İkinci olarak bürokrasiyi devlet teşkilatı ve memurlar topluluğu olarak tanımlayan yaklaşıma göre kamuya hizmet veren ve kamu yararına çalışan personelin bütününe bürokrasi denmektedir.⁹² Devlet, sorumluluklarını yerine getirme ve varlığını muhafaza edebilme kapasitesini koruma amacının gereği olarak teşkilatlanır. Bürokrasi, idari faaliyetin kapsamı içerisinde ‘‘devlet organlaşmasını temsil eden bir sınıf’’ olarak görülür.⁹³

⁸⁷ Tortop, N., İspir, E., G. Aykaç, B., Yayman, H., Özer, M. A. (2016). *Yönetim Bilimi*. (10. Baskı). Ankara: Nobel Yayıncılık, 406-412

⁸⁸ Abadan, (1959). a.g.e., 11

⁸⁹ Tortop, N. (1982). *Yönetim Bilimi*. (1. Baskı). Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, 195

⁹⁰ Öncü, A. (1982). *Örgüt Sosyolojisi*. (2. Baskı) Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 90-91

⁹¹ Mises, L. V. (2000). *Bürokrasi*. (2. Baskı). (Çev. Feridun Ergin). Ankara: Liberte Yayınları, 42-43

⁹² Örnek, A. (1991). *Kamu Yönetimi*. (1. Baskı). İstanbul: Meram Yayınevi Yayınları, 68

⁹³ Ülken, H. Z. (1943). *Sosyoloji*. (1. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi, 193

Eyclopedia Britanica’da bürokrasi, idari yetkilerin devlet memurlarınca oluşan ‘‘büro ve dairelerde toplanması’’ olarak tanımlanır.⁹⁴ Ayrıca devlet idaresinin özel sektör örgütlerinden farklılığını vurgulamak içinde kullanılmaktadır. Bürokrasinin devlet idaresi içerisinde yerleşmesi ve egemenlik kurması anlamında da ele alınan ikinci kategori tanım, memurlar topluluğunu daha çok iktidar imkanına sahip toplumsal bir grup olarak açıklar. Bu bağlamda tanımlanan bürokrasi ‘‘idari karar verme yetkisini’’ üzerine almış, mesleki eğitimi olan bir topluluk olarak görülebilir.⁹⁵ Bürokrasi, seçilmiş veya kan bağına dayalı herhangi bir egemen kişi ya da grubun yönetimine karşı memurların yönetimini ifade etmektedir.⁹⁶ Köken olarak bürokrasinin toplumsal işlevi ile alakalı olan bu ikinci tanım, her toplumun kendi tarihsel ve içtimai koşullarının ve somut tecrübelerinin bir ürünüdür. Kamu gücünün kim tarafından hangi amaçlar doğrultusunda kullanılacağı ve kamu yararının ne olduğunu belirleme gücünün paylaşımı, egemeni veya gerçek iktidar sahibini görmede önemli bir ölçüttür. İkinci tür tanımın kapsamında bürokratik kurumların siyasal kurumlardan daha etkin olması anlamında, memurlar topluluğunun idaresinden ve iktidarından bahsedilebilmektedir. Ancak Versan’ın da belirttiği gibi ‘‘kamu gücünün meşruluğunu kökeninde değil fakat yöneltildiği amaçta aramak gerekir’’.⁹⁷ Bu bağlamda bürokrasi; devlet örgütlenmesinin meslekten gelen mensuplarının, resmi olarak amaçlanan işlevlerin ötesinde, belirli kuralları yorumlama ve uzmanlık isteyen bilgilere haiz olma özelliklerinden kaynaklanan iktidar imkanının örgütlenmesidir.

Bürokrasinin ayrı bir sosyal grup oluşturmaya yönelik açıklama, bürokrasiye yönelik yaklaşımlar tartışılırken yapılacaktır. Bunun yanı sıra Parsons’un bürokrasiye ve özelde Weberyan bürokrasiye yüklediği anlam, bürokrasinin ikinci tür tanımı açısından açıklayıcı olacaktır. Parsons’a göre Weberyan bürokrasi, gayrişahsi bir amaca adanmış, teknik niteliklerle donanmış ve uzmanlaşmanın esasında hiyerarşik otoritenin olduğu açıkça farklılaşmış işlevlere dayanan örgütlenmedir.⁹⁸ Aslında bu tanım üçüncü tür bürokrasi tanımına girmekle beraber esas olarak Parsons, bu tanımı, devletin işveren olduğu bir sistemdeki rolleri ifade ederken açıklamıştır. Bürokrasinin yukarıdaki özelliklerinin toplumsal rollere etkisine dair bir yaklaşım, bürokrasinin ayrı bir sosyal grup

⁹⁴ Abadan, (1959). a.g.e.,10

⁹⁵ Peel ve Roucek’ten Aktaran: Abadan, (1959). a.g.e., 10

⁹⁶ Eryılmaz, (2013). a.g.e.,27

⁹⁷ Versan, V. (1978). *Kamu Yönetimi*. (7.Baskı). İstanbul: İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayın ve Yardım Vakfı Yayınevi İşletme Yayınları, 22

⁹⁸ Parsons, T. (2015). *Toplumsal Eylemin Yapısı Cilt 2*. (1.Baskı). (Çev:Nur Nirven). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, 582-583

olarak ele alınması gerektiğine yönelik yaklaşımları, sosyo-psikolojik olarak da desteklemektedir.

Bürokrasinin üçüncü ve son tanımı ise kavramı belirli bir örgütlenme biçimi olarak ele alır. Bu tanıma göre bürokrasi dağınık, verimsiz ve eşgüdümünden yoksun faaliyetlerin önceden belirlenmiş kurallara göre rasyonel hale getirilmesini ifade etmektedir. Bürokrasinin genel olarak tarihin belirli bir sürecinde ortaya çıktığı ve modern devlet öncesi idari faaliyetlerden farklılaştığı her üç tanımın da özünü oluşturmakla beraber bürokratik örgütlenme biçiminin, örgütlerin belirli bir büyüklüğe erişmeleri ve işlevsel gerekliliklerden doğduğu fikri üçüncü tür tanımın temel savıdır. Çağdaş yönetim bilimi literatürü de Weberyen bürokrasi tanımına tekabül eden üçüncü tür tanımı daha çok benimsemektedir.⁹⁹ “Soyut bir mefhum olarak bürokrasi büyük bir teşkilattır; dolayısıyla münferit hallerde her büyük teşkilat bir bürokrasidir.”¹⁰⁰ Bu tanım abartılı olmakla birlikte toplumsal failler arasındaki ilişki yoğunluğu ve yine bu faillerin işlevsel farklılaşması göz önüne alındığında, toplumsal örgütlenmenin değişikliğe uğraması mümkün olmuştur. Bu yeni duruma cevap veren “örgütsel toplum”, bürokratik organizasyonların -bu organizasyonlar kamu veya özel sektörden olabilir- toplumun her alanına yayılması ve toplumsal faillerin bürokratikleşmesini ifade eder.¹⁰¹ Toplumsal işlevlerin farklılaşması ve öngörülebilirlik ihtiyacı uzmanlaşmayı gerektirmiştir. Örgütlerin bürokratik bir hal alması uzmanlığa dayalı hiyerarşileri ifade eder. Peter Blau’nun(1918-2002) da ifade ettiği gibi bürokrasi, yüksek dereceli uzmanlıkları modern toplumun vazgeçilmezleri arasına sokmuştur. Geçmiş dönemlerde toplum hayatında ne böyle etkin bürokratik yapılar ne de uzmanlığa dayalı yöneticiler vardır. Örgüt faaliyetlerinin yönetiminde, soyut kuralların ve amaçlara göre işbölümü yapmanın, belirli bir standartta kalmak veya diğer örgütler arasında var olmak için en önemli faktör olduğu görülmüştür.¹⁰² Bunun yanı sıra gayri şahsi ilişkilerin resmiyeti mecburi kılması bürokratik faaliyetin günlük hayatın her alanına yayılmasını gerekli kılmıştır.

Toparlanacak olursa üçüncü tür tanımın Weber’in bürokrasi tanımlamasından neşet ettiği ifade edilebilir. Webere göre “prensipte bu örgütlenme tipi farklı alanların geniş çeşitliliğine eşit ustalıkla uygulanabilir. Kâr getiren işlerde ya da hayır kurumlarında ya da

⁹⁹ Eryılmaz, (2013). a.g.e., 30

¹⁰⁰ Charles S. Hyneman’dan Aktaran: Abadan, (1959). a.g.e., 11

¹⁰¹ Eryılmaz, (2013). a.g.e., 31

¹⁰² Blau, P. M. (1968). *Bureuacracy in Modern Society*. (17.Baskı). New York: Random House ,29

ülkysel ya da maddi amaçlara hizmet eden çok sayıda özel girişime ya da diğer örgütlenmelere eşit şekilde uygundur".¹⁰³ Bu bağlamda bürokrasi; iş bölümü, uzmanlık, hiyerarşik teşkilatlanma ve eşgüdümün çerçevesinde ortaya çıkan ve büyük nüfus gruplarının idaresi ile mükellef, rasyonel ve gayri şahsi ilişki kurallarının oluşturduğu örgüt türünü ve toplumsal süreci ifade eder.¹⁰⁴

1.2.2. Bürokrasi Kavramına Yönelik Temel Yaklaşımlar

Bürokrasi kavramı birçok araştırmacı ve yazar tarafından özellikle 19.yy itibari ile çalışma konusu yapılmıştır. Toplumların siyasi geleneklerinin biçimleri ve ekonomik gelişme türleri-hızları farklı olmakla beraber devletin, toplumun örgütlenmesine müdahil olması gerekliliği, tüm toplumlar için ortaktır.¹⁰⁵ Bürokrasinin ifade ettiği gerçekliğin toplumsal yansımaları çeşitli yorumlamalara ve bürokrasinin birçok kuramcı tarafından farklı yönleri ile konu edinmesine neden olmuştur. Kuramcıların çoğu tarafından bürokrasinin toplum hayatında oynadığı rol veya işgal ettiği konumun iktidar ilişkileri bağlamında ele alındığı görülmektedir.

Bürokrasiye yönelik temel yaklaşımlar arasında; Marxist yaklaşım, Weberyen yaklaşım ve Seçkinci yaklaşım sayılabilir. Temel yaklaşımları açıklamadan önce Avrupa'da devlete yönelik Hegelyan bakış açısını açıklamak gerekir. Georg Wilhelm Friedrich Hegel(1770-1831) hem Karl Marx hem de Max Weber tarafından incelenen ve hatta yukarıda belirtilen tanımlar üzerinde tesiri olan bir müelliftir. Hegel, endüstrileşmiş batı toplumlarındaki bencil-çıkarıcı bireyselliğin oluşturduğu sivil toplum örgütlenmesinin yanında genel yarara hizmet edecek ve bencil çıkarları düzenleyecek bir güce ihtiyaç bulunduğunu dile getirmiştir.¹⁰⁶ Düşünür, Batı'nın sivil toplum anlayışına –devlet dışı ve parçalı tüzel kişiliklerin toplumsal alandaki örgütlü etkileri- katılmakla beraber sivil toplumun tek başına yeterli olmadığını ve tarihin "bitaraf bir güç" olarak devleti ortaya çıkardığını ileri sürmektedir.¹⁰⁷ Hegel'in devleti, tözsel bir içerik taşımakta ve araç olmanın ötesinde bir anlam ifade etmektedir. "Devlet, objektif ahlak idesinin fiil halindeki realitesidir-kendi kendisine açıkça görünen, kendi kendisini bilen ve düşünen ve bildiğini,

¹⁰³ Weber. M. (2012). *Ekonomi ve Toplum Cilt 1*. (1.Baskı). (Çev:Latif Boyacı). İstanbul: Yarn Yayınları , 340

¹⁰⁴ Abadan, (1959). a.g.e., 12

¹⁰⁵ Marx, F. M. (1957). *The Administrative State*. (1.Baskı). Chicago: The University of Chicago Press, 29

¹⁰⁶ Göze, A. (2013). *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. (14.Baskı). İstanbul: Beta Yayınları, 263-265

¹⁰⁷ Mardin, Ş. (2010). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*. (17.Baskı). (Der: Mümtazer Türköne ve Tuncay Önder). İstanbul: İletişim Yayınları, 14

bildiği için yapan cevhersel irade olarak ahlaki espridir”¹⁰⁸ Hegel’e göre devlet, bireyin özel istekleri için kullanabileceği bir vasıta olmaktan daha fazlasıdır. Bu bağlamda devletin, birey amacını kısıtlayıcı bir fonksiyonu göze çarpmaktadır. Hegel’e göre kısıtlanan özgürlük, tek kişinin keyfiyetinin genelin gereksinimlerine öncellenecek davranışları karşısındaki kısıtlamalardır.¹⁰⁹ Hegel’e göre “toplum ve devlet, daha çok özgürlüğün içinde gerçekleştiği durumlardır”¹¹⁰ Hegel’in devlete bakışındaki soyut durum ve onu genel olan ile özel olanın birleştiği güç olarak görmesi devletin idari fonksiyonlarına yüklediği anlamı da şekillendirmiştir. Hegel’e göre halk temel özgürlükleri ancak belirli bir kamu gücü dairesi içinde iken elde edebilir. Düşünür, halkın günlük kullanım mallarında aldatılmama hakkı olduğunu ve bu hakkı ancak kamu gücünün koruyabileceğini ifade eder. Ancak kamu gücünü veya evrensel olarak kamu örgütlenmesini asıl zorunlu kılan şey, sanayiye dayalı üretimin kapsadığı toplumsal grupların “dış şartlara” ait bilgiye erişiminin ve bu şartları tümüyle kavramalarının imkansızlığıdır. Bireyin kolektif servetten pay alabilmesi şartların olağanlığını sağlayacak bir otoriteye bağlıdır.¹¹¹ Toplumsal çatışma ancak tarafların üstünde yer alan “bilinçli düzenleme” ile giderilebilir. Hegel’in yaklaşımına göre toplumdaki işlevsel farklılaşma ve bencil çıkar anlayışı, çeşitli boyutlarda birçok çatışmaya neden olur. Bu çatışma ortamı onu var eden törel varlığı-devlet ve bir ölçüde ulusal bilince dayalı halk- yok edecek boyutlara ulaşmaması için kamu örgütlenmesine ihtiyaç vardır. Hegelyan devlette bürokrasi¹¹², devletin asli fonksiyonlarının hayati damarları olarak görülmekte ve idari faaliyet genel yarar esasına göre farklılıkların var olabileceği bir ortamın da -çoğulcu özgürlüğün- temeli olmaktadır. Tabi devlet çatışmaları yönetebildiği sürece.

1.2.2.1. Marxist kuram

Karl Marx(1818-1883) tarihi, sınıf mücadelelerinin alanı olarak görmektedir. Marx için devlet ve sınıf ilişkileri, onun kuramının önemli bir boyutunu oluşturur. Devleti, egemen sınıfın aracı olarak gören düşünür devlet faaliyetlerinin, Hegel’in ifade ettiği gibi, genel yararın temini için yapılan eylemler olmadığı tezini ileri sürmüştür. Marx’ın kuramında bürokrasi merkezi bir konum işgal etmemekle beraber kavram, toplumun güç

¹⁰⁸ Hegel, G. W. F. (1991). *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*. (1.Baskı). (Çev: Cenap Karakaya). İstanbul: Sosyal Yayınları, 196

¹⁰⁹ Hegel, G. W. F. (2011). *Tarihte Akıl*. (3.Baskı). (Çev: Onay Sözer). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 114

¹¹⁰ Hegel, (2011). a.g.e., 120

¹¹¹ Hegel. (1991). a.g.e., 189-190

¹¹² Göze, A. (2013). a.g.e., 263-265

yapısına etkisi bakımından incelenmiştir. ‘‘Bu açıdan bakıldığında bürokrasi çok belirgin ve özel bir toplumsal gruptur. Bürokrasinin varlığı toplumun sınıflara bölünmesi ile ilişkili olduğu halde kendisi bir toplumsal sınıf değildir.’’¹¹³ Bürokrasi toplumdaki feodal kalıntıların sökülüp atılması sonrası keskinleşen burjuva-proleter ayrımı ile birlikte sermayenin ‘‘emek üzerindeki ulusal iktidarı’’nın her zaman örgütlü ve hazır organı haline gelmiştir. .¹¹⁴

Bürokrasi, Marx’ın kuramında devlet idaresi anlamı ile ele alınmıştır.¹¹⁵ Düşünür, Hegeli’in özel ve genel çıkar arasında bir denge-geçit olarak gördüğü devlet anlayışını eleştirerek bunun anlamsız olduğunu ve devletin sivil toplumun bir parçası olan hakim sınıfın amaçları için bir vasıta olduğunu öne sürer. Marx’a göre kapitalist toplumda bürokrasinin üç özelliği belirgin şekilde görülmektedir. Öncelikle bürokrasi kapitalist sınıfın değerlerini empoze etme aracıdır. İkinci olarak, asıl amacı olan özel çıkarı korumak için genel çıkar maskesi ile hareket etmektedir. Son olarak ise bürokrasi kapitalist sınıfın doğal bir parçası olmadığından belirli bir özerkliğe sahiptir ve yer yer üstleri ile çatışabilmektedir. Bürokrasi ile hakim sınıf arasındaki çatışma Mouzelis’in de belirttiği üzere üretim koşulları ve siyasi dengelerin sınırlarının ötesine geçemez.¹¹⁶ Devlet bürokrasisi ‘‘üretim süreci ile doğrudan ilişkili olmadığı için parazit bir konumda’’ görülür.¹¹⁷ Bürokrasinin parazit olarak değerlendirilmesi, iktisadi alandaki belirsiz ve zayıf konumundan dolaydır. Sonuç olarak kapitalist toplumda bürokrasinin asli vazifesi, iktisadi ilişkilerin içerisinde yer alarak toplumsal dinamikleri belirleyecek pratiklere sahip olmak değil, statükonun ve amaçlanan düzenin tesisi için aracı bir rol oynamaktır.

Bürokrasi tarihin belirli bir aşamasındaki bir gerçekliği ifade etmekte ve bu yönü ile artı ürünün yeniden dağıtımını düzenleyen bir sistemle ilişkili görülmektedir. Kapitalist toplum içerisinde emeğin yabancılaşması, bu tarihsel aşamada yönetim tarzını da etkilemiştir. ‘‘Emek nesnesinin yabancılaşmasında, emek etkinliğinin yabancılaşması, kendine başkalaşması özetlenir’’.¹¹⁸ Marx, 1844 El Yazmaları’nda ifade ettiği gibi kendine başkalaşmış bir toplumsal sürece işaret eder. Yabancılaşmanın hem temel kaynaklarından

¹¹³ Ergun, T. Patoğlu, A. (1984). *Kamu Yönetimine Giriş*. (2.Baskı). Ankara: TODAİE Yayınları, 50

¹¹⁴ Fişek, K. (1975). *Yönetim*. (1.Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 80-82

¹¹⁵ Mouzelis, N. P. (2003). *Örgüt ve Bürokrasi*. (1.Baskı). (Çev: H. Bahadır Akın). Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 10

¹¹⁶ Mouzelis, N. P. (2003). a.g.e., 11

¹¹⁷ Şaylan, G. (1986). a.g.e., 36

¹¹⁸ Marx, K. (2013). *1844 El Yazmaları*. (8.Baskı). (Çev:Murat Belge). İstanbul: Birikim Yayınları, 78

biri hem de bir sonucu olarak bürokrasi, Marxist perspektifte, insanların kendi yaşantıları üzerindeki kontrollerini ve düşünsel edimlerini onlardan alan bir sistem olarak görülür. Çeşitli simge, davranış kalıbı ve öğretiler aracılığı ile topluluğun belirli bir yönde davranmasını veya davranmamasını sağlayabilen özerk bir mekanizmadır.¹¹⁹ Kâr kavramının emeğe nasıl yabancılaştığını ifade eden Marx, başkalarının artı-emeğine el konulmasının yarattığı koşulların kapitalist sistemin vazgeçilmezi olduğunu ifade eder.¹²⁰ İnsanın kendi emeğinin ürünü olan sosyal kaynaklar, yabancılaşma süreci ile insan topluluklarını biçimlendiren yapılar haline gelir. Yani devlet, kapitalist toplumdaki bu genel yabancılaşma sürecinin bir parçası olarak onu yaratan insan toplulukları üzerinde bir konum elde eder. Bürokrasi bu konumuna yukarıda bürokratizmi açıklarken de değinildiği üzere, uzmanlık ve bilginin toplumdan saklanması yolu ile kendini gizemli bir şekilde sokarak ulaşır. Toplumdan yabancılaşmanın yanı sıra bürokrasi kendi içinde de yabancılaşmaya meyillidir. Mouzelis, bürokratların yaptıkları işlerin asalak yönünü fark edemediklerini ve sıkı hiyerarşi ve hukuki disiplinin, bürokratik otoriteyi kutsama ritüeline dönüştüğünü ifade eder.¹²¹ Bu yüzden bürokratik davranış kendi kendini yanıltma yönünde bilinçsiz bir çabaya dönüşür. Ayrıca kapitalist sistemdeki aracı konumu da bürokrati efendisine sadakat ve meslektaşlarına karşı köstekçi bir tutuma veya bunun tam tersi olarak efendilerine karşı birleşen ve çeşitli meziyetlerini kullanarak onlara karşı harekete geçen idari organlara dönüştürebilir.

Vladimir İ. Lenin(1870-1924), bürokrasiye yönelik analizinde Marx'ın temel görüşlerini takip etmekle beraber daha ayrıntılı bir incelemede bulunmuştur. Lenin, Sovyet deneyiminin ilk yıllarında işçilerin, proleterya diktatörlüğünün kurulması ile birlikte aşamalı şekilde bürokratik yönetimi değiştirmesi gerektiğini belirterek kamu hizmetini göreceğinin nasıl belirleneceğine dair kaideleri ortaya koymuştur.¹²² Lenin'in bürokrasiye yönelik adımları arasında; askerler dışındaki tüm sivil kamu personelinin seçilebilir ve sözleşmeye dayalı olması, memur maaşlarının sıradan bir işçi maaşı ile eşitlenmesi, muhasebe işlemlerinin basitleştirilmesi ve tüm yurttaşların icra edebileceği ve

¹¹⁹ Şaylan, G. (1986). a.g.e., 37

¹²⁰ Marx, K. Engels, F. (2004). *Kapital, Ekonomi Politikin Eleştirisi Cilt 3.* (2.Baskı). (Çev:Alaaddin Bilgi). İstanbul: Eriş Yayınları, 386-389

¹²¹ Mouzelis, N. P. (2003). a.g.e., 12

¹²² Lenin, V. İ. (1999). *Devlet ve Devrim.* (2.Baskı). (Çev:Süheyla Kaya, İsmail Yarkın). İstanbul: İnter Yayınları, 63: Lenin bürokrasi kavramı ile bürokratizmi ve özerk toplumsal kategori olarak bürokrasiyi anlatır. "Bürokrasiyi her yerde aniden ve tamamen ortadan kaldırmak söz konusu olamaz. Bu bir ütopyadır. Fakat eski bürokratik mekanizmayı derhal parçalamak ve derhal, yavaş yavaş her türlü bürokrasiyi gereksiz hale getiren ve ortadan kaldıran yeni bir mekanizmanın inşasına başlamak — bu ütopya değildir, bu Komün'ün deneyimidir, bu devrimci proletaryanın doğrudan, dolaysız görevidir."

denetleyebileceği bir biçime dönüştürülmesi gösterilebilir.¹²³ Düşünür, komünist devrim sonucu ortadan kalkacak olan sınıflı toplum yapısı ile birlikte bürokrasinin de yok olacağını öngörmektedir. Bu düşünce köklerini Marx'ta bulmakla beraber Lenin, devrime giden sürecin daha ayrıntılı ve aşamalı olarak ele alınması gerektiğini ve her emekçinin yönetim aygıtını işletebilecek temel idari becerilere sahip olması gerektiğini ileri sürmüştür.¹²⁴ Lenin, komünist sosyal düzeni planlarken iki aşamalı(kapitalist sistemin yıkılması ve komünist düzenin kurulması) teoriden istifade etmiştir. İlk aşamada üretim araçlarının ve toplumsal iktidarın kaynaklarının proleteryanın diktatörlüğüne geçmesi ile eski rejimin alışkanlıkları ortadan kaldırılacaktır. Bu amaç için gerekli denetim ve icra vasıtası ise proleter zihniyete sahip bir idari mekanizmadır. Bunun için halk adına bürokrasiyi denetleyecek ve proleter düşünce yapısına sahip ileri görüşlü bürokratlardan teşekkül ettirilen "RABKRİN" adı ile bilinen denetim ve gerektiğinde yeni iş metotları uygulayacak organizasyon vücut bulmuştur.¹²⁵ Lenin, bürokrasinin lağvını komünist düzenin kurulduğu ikinci safhaya bırakmıştır. Sovyet deneyiminin ilk yıllarında bürokrasinin hala genişlemeye devam etmesi üzerine çözüm arayışlarına giren Lenin, soruna "sosyalizmin az gelişmişliği" ile Çarlık Rusya'dan kalma feodal ilişkilerin ve yetersiz sanayileşmenin neden olduğu tespitinde bulunmuştur.

Leon Trotsky(1879-1940), özellikle RABKRİN ve onun başkanı Josef Stalin'e(1881-1953) karşı pozisyon almıştır. Trotsky'e göre parti bürokrasisi, Çarlık dönemini aratmaz hale gelmiştir. Düşünür bu durumun sadece sosyalizmin hamlığı ile açıklanamayacağını ve Rus toplumu gibi endüstriyel doyuma ulaşmamış ekonomilerin sürekli devrim fikri ile beslenmesi gerektiğini ancak devrimin ilk yıllarında bunun ihmal edildiğini belirtir. Karşı devrim tehlikesi ortadan kalkmasına rağmen rejimin ideolojik karakterinin aşılmasında uygun olmayan araçlar kullanılması –parti bürokrasisi- yeni bir baskı biçimi doğurmuştur.¹²⁶ Lenin döneminde bürokratik aygıtın yeniden düzenlenmesine yönelik adımlar atılmakla birlikte Stalin'in gelişiyle birlikte parti ve devlet bürokrasisi ayrımı ortadan kalkmış ve sonuçta rejim yozlaşmıştır. Trotsky bu durum karşısında kitlelerin iktisadi ve kültürel gelişiminin bürokratik yönetime karşı yaratacağı hoşnutsuzluğa değinerek işçilerin kendilerini ikinci bir devrime hazırlamaları gerektiğini ileri

¹²³ Mouzelis, N. P. (2003). a.g.e., 14

¹²⁴ Ergun, T. Patoğlu, A. (1984). a.g.e., 51

¹²⁵ Abadan, N. (1959). a.g.e., 195-196

¹²⁶ Mouzelis, N. P. (2003). a.g.e., 14,15

sürmüştür.¹²⁷ Nihai amacın bir dünya devrimi olduğunu ve bunun sürekli devrim stratejisi ile bürokratik aygıtı karşı başlayacağını kehanetinde bulunmuştur.

Bir başka Marxist düşünür Bruno Rizzi(1901-1977) ise Sovyet Rusya'nın üretim vasıtalarını kolektif hale getirmediğini aksine sadece devletleştirdiğini ve bu yüzden üretim araçlarının bürokrasinin sahipliğine terk edildiğini öne sürmüştür. Rizzi "Dünyanın Bürokratikleşmesi" adlı eserinde, Stalin dönemi parti bürokrasisinin toplumsal konumuna yönelik eleştirisinde, bürokrasinin yeni bir sınıf gibi belirlediği savını öne sürmüştür.¹²⁸ Düşünür, Sovyetlerde bürokrasinin birer parçası olan uzmanlar, yöneticiler ve teknisyenlerin üretim araçlarını kontrol ederek işçileri sömürdüğünü, bu durumun bürokratlara kapitalist sistemde sahip olduklarından çok daha fazla iktidar imkanı tanıdığını belirtir.¹²⁹ Rizzi "bürokratik sömürü" biçimine sahip devletin, hakim sınıfın aracı değil tam tersine bizzat hakim sınıfın kendisi olduğunu ifade eder. Onun kuramında bürokratik sömürü -bürokratik kolektivizm- kapitalist toplumdan sosyalist düzene geçişteki geçiş evresine karşılık gelir.¹³⁰ Rizzi, Marxist devrimin tarihsel aşamalarına ek bir süreç ilave etmiştir. Ayrıca düşünür, komünist, kapitalist ve faşist tüm devletlerde belli bir dönem için "bürokratik kolektivizmin" in var olabileceğini ifade eder.¹³¹

1.2.2.2. Weberyen kuram

Sosyal bilimlerin kavramsal haznesinde bürokrasi teriminin araştırma nesnesi olarak kullanılabilmesinde Max Weber'in(1864-1920) çalışmaları önemli bir yer tutar.Weber'in bürokrasiye dair fikirlerinin anlaşılması için, onun, kavramı oturttuğu çerçeveyi açıklamak gerekir. Weber bürokrasi kavramını modern toplumun açıklanması ve otorite tipleri çerçevesinde ele alır. Gerçek içerisinde her ideal tip, çeşitli değişim vetireleri geçirmiş ve saf halden ayrılmıştır.¹³² Weber, kapitalist toplumsal düzenin açıklanmasında ideal otorite tiplerini kullanırken bu ideal tiplerin gerçekliği ifade etmediğini ancak gerçekliğin bilinmesinde kullanılacak birer araç olduğu söyler.¹³³

¹²⁷ Mouzelis, N. P. (2003). a.g.e., 16

¹²⁸ Rizzi'den aktaran: Fişek, K. (1975). a.g.e., 90

¹²⁹ Eryılmaz, B. (2013). a.g.e., 47

¹³⁰ Eryılmaz, B. (2013). a.g.e., 47

¹³¹ Fişek, K. (1975). a.g.e., 90

¹³² Abadan, N. (1959). a.g.e., 54

¹³³ Weber. M. (2012). a.g.e., 335.:Weber aynı kitabında " üç ideal tipin hiçbirinin tarihi durumlarda genellikle 'saf' formlarında bulunmaması" derken bu duruma işaret etmiştir.

Weber'in bürokrasiye dair açıklamalarının temelini yasal-ussal otorite tipi oluşturmaktadır. Bu yüzden kısaca otorite tiplerine değinmekte yarar vardır. Öncelikle Weber üç otorite tipi saptamaktadır. Bunlar; karizmatik otorite, geleneksel otorite, yasal-ussal otoritedir. Karizmatik otorite genellikle, sıradan insanların ulaşamayacağı, doğüstü bir takım niteliklere sahip kişilerin otoritesini ifade eder.¹³⁴ Karizmatik otoriteye dayalı yönetim "kişisel ve durulmamış bir niteliktedir".¹³⁵ "Otorite, eğer asırlık kuralların ve yetkilerin kutsallığına dayanarak onun için meşruluk talep ediliyorsa ve ona inanılıyorsa, geleneksel olarak anılacaktır".¹³⁶ Geleneksel değerlerin gücün meşrulaştırılmasında temel etken olduğu duruma işaret eden bu tanım, toplumun örgütlenmesinde birincil ilişkilerin belirleyici olduğu ve yönetsel makamların soya veya dinsel bağlara göre ayarlandığı geleneklere istinat etmektedir. Geleneksel otorite içerisinde idari görevler keyfi olmakla beraber töre veya dinin sınırları içerisinde kalmaktadır. Geleneksel otorite, kaynağını gelenekten, karizmatik otorite ise kaynağını toplumca olağanüstü ve kutsal sayılan yetenek ve kişisel özelliklerden almaktadır. Yasal-ussal otorite, meşruluğunu yasaya olan inançtan almaktadır. Bu durumda insanlar, ne doğüstü meziyetlere sahip kişilerin ne de geleneğin müsaade ettiği kişilerin buyurmasına itaat ederler; onlar, yasa yapıcıların ve yasaya itaat edenlerin kabul ettiği ortak bir hükümler zincirine tabidirler ve bu hükümlerin rasyonelliği önemsenir. Yasal-ussal otoritenin yöneticileri önceden saptanmış bu kurallarla sınırlıdır. Kurallar dairesi içerisinde iktidarlarını kullanırlar. Yasal-ussal otoritenin yönetsel aygıtı Weber'e göre bürokrasidir.¹³⁷ Yönetim faaliyetinin yapı ve içerik yönünden dönüşümünü yasal-ussal otoriteye dayandıran Weber, bu durumun modern toplumun bir gerekliliği olduğunu vurgular. Weber'in rasyonel bir örgüt olarak nitelediği bürokrasi, kapitalist sistemle uyum içerisinde ortaya çıkmıştır. Modern toplumun anlaşılmasında kapitalist sistemin etkileri merkezi bir konum işgal etmektedir. Weber bu durumun faaliyetleri önceden kestirilebilen bir idareye gereksinimi arttırdığını belirtmiştir. Ayrıca ona göre keyfiliğin ve belirsizliğin sermaye birikimine yönelik olumsuz etkisi de bürokrasinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.¹³⁸

¹³⁴ Weber. M. (2012). a.g.e., 362: Weber, kimlerin karizmatik otoriteye sahip olduğuna dair aynı esrinde : "İlkel koşullarda bu özel niteliğin sihirli güçlere dayalı olduğu düşünülürdü; bu niteliğe peygamberler, sağaltım ya da yasal bilgelikle ünlenmiş olan kişiler, avdaki liderler, savaşta kahramanlar sahip olabilirdi" şeklinde somut örnekler verir.

¹³⁵ Fişek. K. (1975). a.g.e., 85

¹³⁶ Weber. M. (2012). a.g.e., 346

¹³⁷ Mouzelis, N. P. (2003). a.g.e., 19

¹³⁸ Abadan, N. (1959). a.g.e., 47

Bürokratik yönetimin oluşmasında kapitalist eğilimlerin etkisine bir başka gerekçe ise örgütlerdeki nüfusun belirli bir büyüklüğü geçmiş olması ve faaliyetlerin işlevsel farklılaşmasının zaruri hale gelmesidir. Belirli bir büyüklüğü geçen her üretici topluluğun düzenli ve verimli bir idari sisteme ihtiyacı olduğu kanısı, bürokratik yönetimin yayılımını önemli ölçüde etkilemiştir. Bu durum kırsal nüfusun kentlere yönelimi ile başlayan idari fonksiyonların evrimine denk bir süreçtir.

Ekonomik faaliyetlerde nakdi sistemin uygulanması, vergi tahsili ve kamu yatırımlarının istatistiki verilere göre yapılması, iletişim ve ulaşım imkanlarının gelişmesi ile otoritenin yayılması ve düzenli askeri, mali ve idari yapıların uluslar arası ilişkiler için zorunluluk haline gelmesi, bürokrasinin kapitalist sistem içerisindeki gelişiminde başat etkenlerdir.¹³⁹

Weber, bürokrasi kavramını örgütlerin idaresi için en verimli tarz olarak nitelemekle, kavramın kapsadığı gerçekliği sadece devlet faaliyetleri ile sınırlamamakta; şirketler, siyasi partiler vb. birçok örgütlenme için de mümkün olduğunu öne sürmektedir.

Weber'in yaklaşımında bürokrasi, geniş anlamda toplumsal pratiklerin çeşitli düzeylerinde yer alan örgütlenmelerin bürokratikleşmesini ifade eder. Tarihsel süreç içerisinde karizmatik önderlerin değişimi temsil ettiğini, kriz durumlarında toplumsal yapıların açmazlarının karizmatik önderlerce çözümlendiğini öne süren düşünür, karizmatik önder öldüğünde veya karizmanın büyümesi bozulduğunda rutinliğin ve geleneğin toplumsal örgütlenmeyi çevrelediğini ifade eder. Karizmanın yokluğunda örgütlenmenin idaresi ve önderin kurallarının yayılabilmesi için ardılları daha biçimsel ve ayrıntılı bir örgütlenme modeli belirlemek zorunda kalmışlar ve rasyonel kurumsallaşma veya kurumsal karizma öne çıkmıştır.¹⁴⁰ Bu süreç toplumun tüm katman ve kategorilerinde bürokratik yapıları ortaya çıkarmış ve bireyi sosyal düzen içerisinde "resmi" bir birim olarak tanıyan devlet ve toplum anlayışına yol açmıştır.

Rasyonelleşme süreci, bilimsel verileri temel alan toplumsal yapılar meydana getirme süreci olarak insanoğlunun doğaya yönelik gizemlerini ve kaynakların verimsiz kullanımını ortadan kaldırmıştır. Ancak rasyonelleşme insanın neye inanacağını ve pratikte

¹³⁹ Abadan, N. (1959). a.g.e., 54-55: Bu durum, memurun feodal ekonomik ilişkilerden uzaklaşması ve daha kentli, sistematik ve öngörülebilir bir sosyal konuma erişmesi anlamına gelmektedir.

¹⁴⁰ Mouzelis, N. P. (2003). a.g.e., 20

bunu nasıl sürdüreceğini açıkça ortaya koyamaz. ‘‘Böylece modern bürokratik hayat aynı zamanda hem akılcı ve hem de mantıksız bir hal alır’’.¹⁴¹

Bürokrasinin ortaya çıkış koşullarında kapitalizm ve demokrasi ile ilişkisi, keyfi ve feodal idari sistem karşısında konumlandığı için birbirini tamamlar niteliktedir. Ancak Weber zamanla toplumdaki bürokratikleşmenin ve bürokratik örgütlerin gelişiminin demokratik ilkeler ve bireysel girişim ile çelişeceğini öne sürmektedir. Bürokratik örgütlerde var olan eğilimlerin olumsuz sonuçlarının ‘‘dış güçlerin özel bir sosyal yapı içerisinde yapacakları faaliyetlere’’ ilişkin olduğu belirtilebilir.¹⁴²

Weber’in bürokrasiye yönelik nitelendirmelerini belirtmek hem bürokratik davranışın bilinmesi hem de tarihsel olarak modern toplumdaki önceki süreçlerde idari edimcilerin kavranması için fayda sağlayacaktır. Weber’in bürokratik ideal tipi; yasalarla düzenlenmiş yetki alanına, yasal otoriteye dayalı hiyerarşiye, yazılı belgelerle iş görülmesine, uzmanlaşmaya, gayrişahsiliğe, liyakate dayalı kariyer yapısına ve ayrıntılı kurallar sistemine sahiptir. Bununla birlikte bürokratik memur; memurluğu yegane işi olarak bilmelidir, iş güvencesi olmalıdır, memur çalıştığı kurum karşısında kişisel olarak hürdür, gayrişahsi olarak çalışır, mesleki ehliyet sahibi olmalıdır, aylık belirli bir maaş ve emeklilik hakkına sahiptir, kariyer sistemine tabidir ve iyi düzenlenmiş bir kontrol sistemi içerisinde olmalıdır.¹⁴³ Burada bürokratik modelin ve memurların genel özelliklerinin modern toplum öncesi idari faaliyetlerden farklı olduğu görülmektedir. Öncelikle modern devletlerin bürokratik aygıtlarında var olan üç husus siyasal sistemin dönüşümü ile yakından ilgilidir. Bunlardan ilki işlevsel farklılaşma ve bilimsel bilgideki genişlemeye bağlı olarak uzmanlığın zaruri hale gelmesidir. İkinci olarak yönetim ile ilgili faaliyetlerin kalıtsal veya teokratik niteliğinin ortadan kaldırılarak gayrişahsi makam prensibinin benimsenmiş olmasıdır. Son olarak ise pozitif hukuk normlarının hakim olduğu kurallara dayalı bir iş görme ve terfi sistemidir. Bu üç özellik hem toplum hayatının çeşitli düzeylerinde hem de siyasal faaliyetlerin genelinde bir dönüşüme neden olmuştur.

¹⁴¹ Mouzelis, N. P. (2003). a.g.e., 22

¹⁴² Mouzelis, N. P. (2003). a.g.e., 27

¹⁴³ Michels, R. (1997). *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies Of Modern Democracy*. (1.Baskı). (Çev: Eden and Cedar Paul). New York: Free Press.

Sonuç olarak Weber’de bürokrasi, “beşeri ilişkilerin ve inançların artan ölçüde rasyonelleşmesi ve önceki anlamda bürokratikleşme sürecinin kısmen sonucu olan bir tür hayat tarzını ifade eder.”¹⁴⁴

1.2.2.3. Seçkin kuram

Weber sonrası bir çok düşünür bürokrasi kavramını örgütlenme modeli olarak görmekten ziyade onu hakimiyet, iktidar ve otorite bağlamında “gücün suiistimali” şeklinde ele almışlardır.¹⁴⁵ Bu bağlamda örgütlerdeki güç kaymasının elit bir tabakaya yol açtığını öne süren seçkin kuramlar tarihsel sürecin anlaşılması açısından önemli görülmektedir.

Robert Michels(1876-1936), bürokrasiye yönelik diğer iki yaklaşımın tersine, örgütlerin iç dinamiklerine vurgu yapmıştır. Düşünür belirli bir büyüklüğü aşmış örgütlerin doğal olarak oligarşik eğilimlere yöneldiğini öne sürmüştür. Almanya’da sosyalist örgütler üzerine yaptığı araştırmasında ideolojik konumlanışı fark etmeksizin her siyasal harekette düzenli iş gören maaşlıların ve profesyonel liderliğin var olduğunu gözlemleyen düşünür, bu durumun belirli bir elit tabakaya yol açtığını “Oligarşinin Tunç Kanunu” ile ifade etmiştir.¹⁴⁶ Michels, liderliğin -iktidarın toplandığı bir grup veya kişi olarak- sosyo-psikolojik yönüne vurgu yapmıştır. İktidar ve statünün liderliğin kendisini örgütle özdeşleştirmesine neden olduğunu dile getirmiştir.¹⁴⁷ Bu durumun sürdürülebilir kılınması için özellikle liderliğe sadık ve örgütün iç dinamiklerine uyumlu icrai makamların tahsisini de bürokratikleşmenin kilit faktörü olarak öne sürmüştür.

Örgüt içi demokrasiyi temel sorun olarak ele alarak örgütlerin liderlikle özdeşleştiği ve seçkin bir grup tarafından idare edilmesinin demokrasiyi ortadan kaldırdığını dile getiren düşünür, buna sebep olan temel nedenleri ise şöyle sıralamaktadır; hiyerarşik otorite örgütlenmesinin en üstteğine yönetim ve iletişim araçlarının kontrolünü vermesi; örgüt hacminin büyük olması nedeni ile herkesin alınacak karara katılamaması; karmaşık örgüt ihtiyaçlarının çözümlenmesi için özel ve teknik bilgiye ihtiyaç olması.¹⁴⁸ Bu durumda iktidar odağı haline gelen elit tabakanın çıkarı her zaman toplumun çıkarının

¹⁴⁴ Mouzelis, N. P. (2003). a.g.e., 34

¹⁴⁵ Mouzelis, N. P. (2003). a.g.e., 27

¹⁴⁶ Eryılmaz, B. (2013). a.g.e., 57

¹⁴⁷ Ergun, T. Patoğlu, A. (1984). a.g.e., 61

¹⁴⁸ Fişek, K. (1975). a.g.e., 89; Ayrıca bkz: Ergun, T. Patoğlu ,A. (1984). a.g.e., 61

önüne geçmektedir. Demokratik hareketler başarıya ulaştığında rutinleşmeye ve dolayısı ile devrimsel niteliğini kaybederek bürokratik eğilimler göstermeye başlar. Düşünür, bu durumun ‘kurumsal oligarşilerin kanunlarını haklı çıkaran çeşitli ideolojiler’ ile sağlandığını dile getirir.¹⁴⁹ Michels, bürokrasinin devletin sayısız ve karmaşık faaliyetlerinin yürütülmesi için bir gereklilik olduğunu vurgularken aynı zamanda bürokrasinin bireysel gelişimin önündeki en örgütlü yapı olduğunu da vurgular.¹⁵⁰

Özetle Michels’in örgüt içi oligarşiyi merkeze aldığı ve demokratik temayüllerin törpülenmesini temel sorun olarak kabul ettiği yaklaşımı, modern toplumsal yapıların var olduğu bir uzamda kurumsallığın doğal sonucu olarak değerlendirilir.

James Burnham(1905-1987), ‘Yöneticilikte Devrim’ adlı eserinde genel yönetici ile mühendislik bilimi icra edenleri birbirinden ayırmıştır. Burnham, teknolojinin gelişmesi ve kapitalist üretimin büyük çapta örgütler içinde yapılması nedeni ile mal sahipliği ve yöneticiliğin birbirinden ayrıldığını ve ‘toplumsal egemenliğin kumanda odası olan üretim araçları’nın büyük kapitalistlerin elinden alındığını belirtmektedir.¹⁵¹ Düşünüre göre yönetim uzmanları önce teknik bilginin, sonra dev sanayi tekellerinin, en son olarak ise devletin iyesi durumuna geleceklerdir. Bu durum da üretimi denetleyenin toplumu da denetleyeceğini ve yöneticilik mesleğinden gelen seçkinler topluluğunun özel mülkiyetin kalkması ile çağdaş toplumu idare edeceklerine işaret eder.¹⁵²

Wright Mills(1916-1962) de, büyük şirketlerin kilit konumundaki yöneticilerin ve devlet aygıtında görevli seçkinlerin günlük yaşamın birçok ‘can alıcı’ tarafını idare ettiklerini ifade ederek Burnham’ın düşüncelerine katılır.¹⁵³ Burnham da tıpkı Michels gibi son kertede bir güç kaymasından söz etmekte ve yeni gelişen koşulların yöneticiliği ayrı bir toplumsal kategori olarak öne çıkardığını ifade etmektedir.

John K. Galbraith(1908-2006) ise çoğulcu toplum yapısının hiçbir gücün tek başına toplumsal iktidar kaynaklarını ele geçirmesine müsaade etmeyeceğini ve devlet gücünün her zaman parçalı bir görünüm arz edeceğini ifade eder. Galbraith, temelde Burnham’a ve Michels’e katılmakla birlikte sonuç noktasında ondan ayrılarak iktidarın çoğulcu

¹⁴⁹ Mouzelis, N. P. (2003). a.g.e., 31

¹⁵⁰ Michels, R. (1997). a.g.e., 188

¹⁵¹ Fişek, K. (1975). a.g.e., 91

¹⁵² Fişek, K. (1975). a.g.e., 91

¹⁵³ Mills’ten aktaran: Fişek, K. (1975). a.g.e., 92

toplumlarda hiçbir zaman tam olarak belirli bir elit grubun eline geçemeyeceğini ifade eder.¹⁵⁴

1.2.3. Bürokrasi: Özgün Bir Elit Statüsü ve Özerk Toplumsal Kategori

Modern toplumun yapısına dair çözümlerinin tamamına yakını sınıf veya statü kavramları çerçevesinde geliştirilen sosyal birimlere dayandırılır. Bu bağlamda Osmanlı-Türk siyasal hayatının önemli öğelerinden biri olan bürokrasi kavramının hangi çerçeveye oturtulacağı, konunun anlaşılması için önemli görülmektedir.

Toplum-siyaset ilişkilerinde bağımlı- bağımsız değişken saptaması siyasal süreçlerin çözümlenmesi için gerekli görülmektedir. Bürokrasinin siyasal alanda edindiği konumun devlet-toplum ilişkilerinin nesnel ve öznel koşullarına bağlı olduğunun bilinmesi gerekir.¹⁵⁵ Bu tezde Osmanlı bürokrasisi bağımlı değişkendir. Ancak bürokrasinin saf biçimde bağımlı olmayıp tüm siyasi aktörlerden daha bağımsız bir bağımlı değişkeni ifade ettiği söylenebilir. Bu durum tarihsel süreç içerisinde değişebilmekle beraber genel olarak bir yönetim geleneği olma özelliğini sürdürmüş ve siyasal alandaki iktidar mücadelesinde göz ardı edilmemesi gereken bir etken olmuştur.

Yukarıda bürokrasinin hangi anlamlarda kullanıldığına yönelik üç genel tanıma ve bürokrasinin toplumsal zeminde ifade ettiği gerçekliği çözümlenmeye yönelik üç ana akım yaklaşıma yer verildi. İfade edilen tüm tanım ve yaklaşımlar bürokrasiye dair genel bir çerçevenin çizilmesi maksadını gütmektedir. Bundan sonra “bürokrasinin toplumun iktidar yapısını nasıl etkilediğine” yönelik olarak kavramın tanımını ve konu açısından ifade ettiği anlam ortaya konulacaktır.¹⁵⁶

Bürokrasinin toplumsal olarak bir statü grubu mu yoksa sınıf mı olduğuna yönelik tartışma, toplumsal olaylarda belirleyici unsurun kabulüne göre değişmektedir. Bu minvalden hareketle topluma yönelik bölümlenmede iki ana yaklaşıma değinmek gerekir: Marxist ve Weberyen yaklaşım.

¹⁵⁴ Fişek, K. (1975). a.g.e., 92

¹⁵⁵ Heper, M. (1973). *Modernleşme ve Bürokrasi: Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş*. (1.Baskı). İstanbul: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, 69

¹⁵⁶ Mouzelis, N. P. (2003). a.g.e., 9

Marxist kuram bürokrasiyi devlet sorunsalı içerisinde incelemiştir. Bu bağlamda bürokrasinin egemen sınıfın aracı olduğuna yönelik kanı birçok ortodox Marxist tarafından kabul edilmiştir. Poulantzas bu düşünceyi eleştirmekte ve bürokrasinin nesnel koşulların ürünü olan “özerk toplumsal bir kategori” olduğunu ifade etmektedir. Marx ve takipçileri bürokrasi kavramını hem kapitalist toplumda devlet aygıtının etkisi hem de bürokratizm anlamında “devlet aygıtının özgün örgütlenme sistemi” olarak ele aldılar.¹⁵⁷ Bu bürokrasi görüşü klasik anlamda devletin Hegelyan yorumuna karşıtlık içermekle beraber “kapitalist ideolojinin devlet aygıtı örgütlenmesinin normatif kuralları üzerindeki etkisine” de işaret etmektedir.¹⁵⁸ Bürokrasi, kapitalist formasyonda genel çıkarın -Hegelyan anlamda- cisimleştiği yer olarak sunulmuştur. Sınıf mücadelesi alanındaki pratiğin gizlenmesi -bürokratizm- ile varlığını devam ettirir. Devletin kapitalist toplumdaki konumu ile biçimlenen bürokrasinin, bürokratizmin öznesi olduğunu dile getiren Poulantzas, bürokrasinin iktidar bloğu içerisinde olmakla beraber egemen sınıfın emrinde bir araç olmaktan çok kapitalist toplumsal formasyonun nesnel koşullarının bir ürünü olduğunu, toplumsal iktidar ilişkilerinde yerinin olmasının sınıflar arası mücadelenin ve sınıfların fraksiyon mücadelelerinin durumu ile yakından ilişkili olduğunu vurgular. Düşünürü göre varolan toplumsal çelişkiler ve dengeler bürokrasinin konumu-iktidar ilişkilerindeki yeri açısından belirleyicidir.¹⁵⁹ Marx, Engels, Lenin ve özelde Miliband’ın devlet aygıtının üst tabaka üyelerinin toplumsal kökeninin, egemen yönetici sınıf üyeleri ile aynı olduğu ve aralarında kişisel ilişkiler olduğu tezini eleştiren Poulantzas, bunun kapitalist toplumsal formasyondaki bürokrasi sorununun temelini ortaya koymak için yeterli olmadığını öne sürer. Burjuva-yönetici sınıf ile devlet ve özerk bir toplumsal kategori olan bürokrasi arasındaki ilişki nesnelidir. “Eğer belli bir toplumsal formasyonda devletin işlevi ile aynı formasyondaki hakim sınıfın çıkarları birbiri ile uyuyorsa, bu, sistemin kendi mantığından ötürü böyledir.”¹⁶⁰

Poulantzas’a göre özerk bir toplumsal kategori olan bürokrasinin mensupları farklı sınıfsal aidiyetler taşıdıkları halde özgül bir içsel birliğe sahiptirler ve böyle iş görürler.

¹⁵⁷Poulantzas, N. (2014). *Kapitalist Devlette Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*. (1.Baskı). (Çev: Şule Ünsaldı). Ankara: epos Yayınları, 402-403

¹⁵⁸ Poulantzas, N. (2014). a.g.e., 408

¹⁵⁹ Poulantzas, N. (2014). a.g.e., 420

¹⁶⁰Miliband, R., Laclau, E., Poulantzas, N. (1990). *Kapitalist Devlet Sorunu*. (2.Baskı). Çev: Yasemin Berkman). İstanbul: İletişim Yayınları, 26-27: Kitap; Poulantzas, Miliband ve Laclau’nun çeşitli makaleleri ve birbirlerinin eserleri hakkındaki yazılarından oluşmaktadır. Yayına hazırlayan Atilla Aksoy olup alıntı yapılan bölüm Poulantzas’ın Miliband’a cevabının olduğu bölümdür.

“Sınıf konumları onları birleştiren etmene -sınıf durumları- oranla geri plandadır.”¹⁶¹ Bürokrasinin devlete aidiyetini vurgulayan düşünür, bu aidiyetin, bürokrasinin “nesnel işlevleri olarak devletin rolünün yerine getirilmesi” ile ilgili olduğunu ifade eder. Özgül ve görece birleşmiş bir toplumsal kategori olan bürokrasinin, sınıfsal kökeninin etkisinden ayrı olarak ya da kişisel bağlantıların haricinde, kesinlikle içsel birliğin kaynağı olan devletin nesnel rolünü yerine getirme –bu rol kapitalist toplumsal formasyondan kaynaklanır- amacı onu egemen sınıfla ilişkili kılar.¹⁶² Ama Poulantzas da Marxist yaklaşımın bürokrasiyi meşrulaştırmanın burjuva meşruluğu -burjuva sınıfının, egemen sınıfın karakteristiğini belirlediği ve egemen sınıf ve statü normlarını ürettiği bir meşruluk algısı- olduğunu kabul etmektedir. Yalnız diğer Marxist kuramcıların yaklaşımlarına ek olarak bunun klasik anlamda bir egemen-köle ilişkisinden ziyade özgün bir ilişki türü ile mümkün olduğunu dile getirmektedir. Bürokrasinin içsel meşruluğu ile toplumda kabul görmüş genel meşruluk eğilimi uyuşuyorsa ve yürütmenin egemen olduğu bir devlet biçimi mevcutsa bürokrasinin toplumsal pratikte özgün bir yerinin olması kaçınılmazdır. Düşünür, bürokrasinin kendinden iktidarlı* olmadığını ve konjonktüre göre iktidar imkanına sahip olabileceğini ifade ederken bunun kapitalist toplumsal ilişkiler ağı içerisinde devletin özgün konumu ile alakalı olduğu kadar; devlete hakim olan iktidar bloğu ile de yakından ilgili olduğunu hatta bürokrasiyi var eden toplumsal koşulların onun sınıf durumunu büyük ölçüde etkileyeceği için bürokratinin gizemlileştirmeye bile gerek kalmadan nesnel koşullar altında sürekli yeniden üretilebileceğini ifade eder.¹⁶³

Poulantzas’ın bürokrasinin sınıfsal bağlamdaki özerkliğini saptadığı savının ardından, Bryan S. Turner’ın(1945-...) statü kavramsallaştırmasına değinmek açıklayıcı olacaktır. Günlük yaşamda statü kavramı Latince kökenli “standing”(konum)

¹⁶¹Miliband, R., Laclau, E., Poulantzas, N., (1990). a.g.e., 28: Sınıf konumu edilgen –verili- bir anlam taşımaktadır. İçine doğulan sınıfın insanları konumlandığı yer anlamını karşılamaktadır. Sınıf durumu ise “daha etkin” anlamdadır. Tavırlar ve yapılan işlerin muhtevası ile iktidar ilişkilerinin mütakabiliyetini kapsar. Ayrıca Max Weber sınıf durumunu Ekonomi ve Toplum Cilt 2, 293-296’ da şöyle tanımlamıştır: “Sınıf durumu, çabalarında, temelde benzer tepkilerin yani terminolojimiz içerisinde, kitle davranışının oluşturulmasıyla sınırlandırılabilir.(...) sınıf durumlarını yaratan sosyal eylem temelde özdeş sınıf üyeleri arasındaki eylem değildir; bu farklı sınıfların

üyeleri arasındaki bir eylemdir.” Sınıf durumundan kasıt ekonomik olmamakla birlikte net olarak statüyü de ifade etmez. Burada sınıf durumu daha çok somut pratiklerin biçimlendirdiği bir bütünü ifade eder. Ayrıca içsel bir dayanışmayı ve bilinci ifade ettiği için sınıftan daha iktidardır. Bürokrasinin örgütlenmesinden bahsederken onun resmi, gayrişahsi, işlemsel, işlevsel ve bir çok bürokratik özelliğine de vurgu yapılmaktadır. Koşullar bahsi ise sadece siyasi değil aynı zamanda kültürel olarak devletin inanç sistemi içerisindeki yerinden ekonomik rolüne deyin geniş bir çerçevede, pratik ve teorik alanı kapsamaktadır.

¹⁶² Miliband, R., Laclau, E., Poulantzas, N., (1990). a.g.e., 28

¹⁶³ Poulantzas, N. (2014). a.g.e., 419

*İktidarlı Olmak: İktidar ilişkilerine girme kapasitesine haiz olmak bağlamında örgütlülükle ilişkili kullanılmıştır.

sözcüğünden kaynaklanır ve kişinin toplumdaki konumuna tekabül eder.¹⁶⁴ Statü kavramı, toplumsal onur ve saygınlığı içerdiği sosyo-psikolojik veçhesinin yanı sıra heterojen toplum yapısındaki norm ve değerler kümesi ile ilişkili kültürel-ideolojik niteliği ile de belirginleşir. Ancak toplum, insanı birçok yönden kuşatır ve kişinin benliğine dair tatmin unsurlarını farklı düzeylerde etkiler. Yani kişi toplum içerisinde saygınlık, ekonomik yeterlilik, dini veya ideolojik tutarlılık gibi birçok talebine göre öznel statü algısına sahiptir. Diğer yandan politik-hukuksal yönden toplumca genel olarak kabul görmüş - nesnel- statü konumları mevcuttur.¹⁶⁵

Weber statüyü, “sosyal itibar üzerinde etkili bir hak” olarak tanımlar. Düşünür, yaşam tarzı, eğitim, uygun davranış kalıplarının bilinmesi, kalımsal ya da mesleki saygınlık, evlilik ilişkileri, ortakçılık, ayrıcalıklı kazanç, geleneksel dayanaklar gibi çeşitli faktörlerin statünün dayanakları olduğunu ifade eder. Weber’e göre üç tür statü grubu vardır: meslek tipinden kaynaklı “kendinden menkul” statü grubu, kalımsal karizmadan kaynaklı “kalımsal” statü grubu ve politik veya hiyerarşik kaynaklı “hiyerokratik” statü grubu.¹⁶⁶ Statüye dair Weber’in yaklaşımı statünün biçimsizliğini de vurgulamaktadır. Bu tezdeki konu açısından statü kavramı, Weber’in de ifade ettiği gibi, ekonomik sınıf kavramının bazı toplumsal kategorilerin iktidar ilişkilerindeki konumunun açıklanması için tek başına yeterli olmadığı düşüncesinden hareketle, politik ve kültürel bir gerçekliğe tekabül etmektedir. Burada Weber statü gruplarının, ekonomik sınıflardan daha bilinçli olduğunu ve bütüncül işlevlere sahip olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁷

Modernleşme süreci toplumsal örgütlenmenin değişimini ve dolayısıyla yeni bir elit türünü yaratmıştır. Heper, Morstein Marx’ın(1900-1969) statü elit-işlevsel elit ayrımının fonksiyonel farklılaşmanın yaşandığı toplumlar için açıklayıcı olduğunu ifade eder. Statü elit genel bir uzmanlığa sahip, kamu yararı çıkarının saptanmasında rasyonel yeterliliği öncelik olarak kabul eden, genellikle belirli ölçülerde kapalılık gösteren ve görece tutarlı içsel bürokratik ideolojiye sahip, tarihsel açıdan modernleşme ve kalkınma dönemlerinde belirli bir aşamayı temsil eden ve toplumdaki temel değişimlerin-uluslaştırma ve

¹⁶⁴ Turner, B. S. (2000). *Statü*. (1.Baskı). (Çev: Kemal İnal). Ankara: Doruk Yayınları, 13

¹⁶⁵ Borlandi, M., Boudon, R., Cherkaoui, M., Valande, B., (Editörler). (2011). *Sosyolojik Düşünce Sözlüğü*. (1.Baskı). (Çev: Bülent Arıbaş). İstanbul: İletişim Yayınları,722-723

¹⁶⁶ Weber, M. (2012). a.g.e., 427-428

¹⁶⁷ Turner, B. S. (2000). a.g.e., 19

merkezileştirme- tasarlayıcısı olarak görülebilir.¹⁶⁸ Ayrıca statü elit, siyaset ve bürokrasi kurumlarının daha çok kaynaştığı dönemlerde görülmektedir. Bu bağlamda özellikle Tek Parti Dönemi bürokrasisi tam olarak türdeş olmamakla birlikte genel konular üzerinde aynı eğilimlere sahip statü elit görünümündedir.

Toplumsal değişimin hızlandığı, kentli nüfusun ve yapısal-işlevsel farklılaşmanın arttığı dönemlerde statü elitlerin detay konulardaki yetersizliği teknik uzmanlığa sahip kamu görevlilerini gerektirmiştir. İşlevsel elit, farklılaşmış çıkarların etkin olarak temsilinin görüldüğü ve aritmetik çoğunluğun kamu çıkarı kavramının saptanmasında belirli bir güce ulaştığı siyasal sistemlerde, devletin asli işlevlerinin asgari ölçüde yerine getirilmesini amaçlayan, hiyerarşik olarak dikey farklılaşmanın -bürokrasinin siyaset karşısındaki hiyerarşisi- oluştuğu bir dönemde ortaya çıkar. Statü elite var olan bürokratik sorumluluk ve rasyonel politika eğilimi yerini, önemli ölçüde zihniyet değişikliğine uğramış olarak, belirli uzmanlık alanlarında işlevsel olan bir elit grubun temsil ettiği teknik amaca terk eder.¹⁶⁹

Sonuç olarak sınıf-statü ve elit kavramlarının bürokrasinin siyasal yapıdaki görünümünü açıklamadaki yeterlilikleri tartışmalı olmakla beraber, bu tezde bürokrasinin hangi anlamda kullanılacağına anlaşılması için yeterli görülmektedir. Bu kapsamda Poulantzas'ın, Turner'ın ve Morstein Marx'ın toplumun örgütlenmesindeki ayrımlarının her birinin farklı iktidar alanlarında kullanışlı olduğunu söylemek gerekir.

Poulantzas'ın özerk bir toplumsal kategori olduğunu ifade ettiği tanımı bürokrasinin, toplumdaki iktidar bloğu içerisindeki yerini ve kapitalist sistemin - egemen sınıfın bilinçli eyleminin değil- koşullarının, devletin konumunu ve dolayısı ile bürokrasinin rolünü belirlediğini ortaya koymuştur.

Turner, toplumdaki sosyo-psikolojik yapıya vurgu yapmıştır. İktidarın temel belirleyicisinin tek başına ekonomi olmadığını ifade eden Weber'i izleyen düşünür, statü kavramının verili- kazanılmış ve öznel-nesnel olarak tasnifi ile bürokrasinin iktidar imkanına sahip olduğu toplumsal çerçevenin önemine vurgu yapmıştır.

¹⁶⁸ Heper, M. (1973). a.g.e., 57-58: Heper'e göre Osmanlı-Türk modernleşmesinin başlangıcından neredeyse çok partili yaşamın sonuna kadar Türk bürokrasisinin statü elit olduğu söylenebilir.

¹⁶⁹ Heper, M. (1973). a.g.e., 60-61: Morstein Marx genel olarak her iki elit türünün de meritokratik özelliklere sahip olduğunu ifade etmiştir.

Morstein Marx ve özeldde Heper ise bürokratik elitin niteliğini modernleşme süreci içerisindeki gerekliliklerle ve toplumsal yapının yapısal dönüşümlerine göre ürettiği tipolojilerle açıklamıştır.

Her üç yaklaşım da bu tez açısından verimli görülmüştür. Bürokrasi, tarihsel gelişimi içerisinde bazı koşullarda hakim sınıf özelliği veya işlevsel bir sınıf özelliği göstermiştir.¹⁷⁰ Özellikle toplumda başka herhangi bir örgütlü gücün siyasal iktidarı etkileyecek derecede teşkilatlanmadığı hallerde durum böyledir. Bu yönü ile baktığımızda belirli bir tarihsel aşamayı ifade etmekle beraber bürokrasi, siyasal alanın faillerinin devletle olan ilişkisinde her zaman etkin konumda olmayı sürdürmüştür. Buna kaynaklık eden norm çerçevesi devlet felsefesi içerisinde şekillenir ve toplum algısı ile eylemsel hale gelir. Bürokrasi, ülkelerin kültürel ve siyasal niteliklerine göre farklılık göstermekle beraber genel olarak iktidar bloğu içerisinde süreklilik gösteren bir gruptur. İktidarı, belirli bir toplumsal formasyonun içerisinde barındırdığı iktidar kaynakları, iktidar biçimleri ve meşruiyet düşüncesine; ayrıca içsel olarak da özgün örgütlenmesine bağlıdır. Belirli bir statüyü temsil etmesi ve statü hiyerarşisinin belirlenmesinde modern devletin gücü göz önünde bulundurulduğunda ‘elit’ konumundadır.

Bürokrasi, siyasal alanda iktidar imkanına sahip siyasal, özgün ve özerk nitelikleri olan toplumsal bir kategoridir. Bu yönü ile sınıf durumunun -etkin- belirleyici olduğu toplumsal bir kategoridir. Özgünlüğü koşulların ve örgütlenmesinin ürünü iken özerk niteliği iktidar bloğu içerisindeki konumundan ileri gelmektedir. Statüsü ise toplumun değer-yargıları ile ilgilidir ve konjonktüre göre değişmekle birlikte statünün muhafazası eğilimini her zaman devam ettirmektedir.

---

¹⁷⁰ Heper, M. (1973). a.g.e., 86

2. BÖLÜM

OSMANLIDA DÜZENİN BOZULMASI VE TANZİMAT'A GİDEN SÜREÇ

2.1. Klasik Osmanlı Düzeni

Osmanlı Devleti'nde bürokrasinin siyasal alandaki konumunu kavrama uğraşı, bu toplumsal kategorinin modernizasyon dönemindeki evriminin bilinmesi ile yakından ilgilidir. Osmanlıların devlet düzeni ve toplum hayatına dair temel esasların değişimi ile ana hatlarının ortaya koyulmaya çalışılacağı bu bölümde, özellikle bürokrasinin gelişim ve dönüşümünün nasıl bir zeminde olduğu tespit edilecektir. Öncelikle Osmanlı 16. yy'ından II.Mahmud'un ölümüne kadarki dönem içerisinde yaşanan gelişmelerin Osmanlı Devleti'nde yenileşme ve reform çabalarını nasıl etkilediği ve bu süreçte hangi siyasal aktörlerin iktidar bloğu içerisinde yer aldığına dair saptamalarda bulunulacaktır.

Osmanlı Devleti 16.yy öncesinde sahip olduğu genel dengeyi kısmen bu yüzyıl sonunda; büyük oranda ise Karlofça Anlaşması'nın(1699) ardından kaybetmeye başladı. Sosyal ve idari açıdan birbiri içine geçmiş pek çok etkenden –ayanlık, sipahiler, cemaat önderleri, göçebe aşiretleri, lonca liderleri vb.- oluşan Osmanlı Devleti, 16. yy'dan başlayarak Tanzimat'ın ilanına kadar çeşitli alanlarda ıslahatlar yapmıştır.¹⁷¹ Ancak bu çabaları ve bürokrasinin bu çağlarda yaşadığı dönüşümü incelemeyen önce kısaca Klasik Dönem(1300-1600) Osmanlı Devleti'nin başlıca özelliklerini açıklamak gerekir.

Osmanlı Devleti, Klasik Dönemde, çağdaşı birçok devlet gibi yönetsel olarak bir hanedanın idaresine dayalı, toprağa büyük ölçüde bağımlı, dini meşruiyet kaynaklarına sahip ve çok kültürlü toplumsal yapısı ile belirginleşen iç içe geçmiş birçok faktörün birleşimi sonucu oluşan siyasi bir teşekküldür.¹⁷² Bu faktörlerin bilinmesi Osmanlı düzeninde yaşanan bozulma ve ıslah çabalarının anlaşılması için gerekli altyapıyı sağlayacaktır. Özellikle veraset sistemi, toprak düzeni ve dini-ideolojik etkenler Osmanlı kurumlarının tesis edilmesi ve iktidar kapasitesinin belirlenmesinde ana unsurlardır.

¹⁷¹ Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi Cilt III*. (3.Baskı). Ankara: TTK Yayınları, 527-536

¹⁷² Ortaylı, İ. (2016). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. (5.Baskı). Ankara: Cedit Neşriyat, 113-124

Buradan hareketle düzenin açıklanması üç bölüm halinde ele alınabilir: Coğrafi-kültürel havza, sosyo-ekonomik yapı ve siyasal düzen.

Osmanlıların ortaya çıktığı ve büyüyüp serpildiği coğrafya, birçok medeniyetin harman olduğu ve köklü siyasal yapılar tarafından idare edilmiş; Ön Asya, Doğu Avrupa, Arabistan ve Akdeniz kültürlerinden izler taşıyan unsurları barındıran; dini ve etnik çeşitliliğin toplumsal bölünmeyi ve kimlikleri belirlediği kültürel alanı kapsar. Bu nedenle Ortaylı'nın da isabetle belirttiği gibi Osmanlı tarihi, Türkiye'nin tarihinden öte bir anlama sahiptir. Roma'nın kendine özgü mirasının son temsilcisi olan Osmanlılar, İslami ve Turani kimliklerinin yanı sıra Bizans, Sasani, İtalyan ve Balkan devletlerinin siyasal ve kültürel özelliklerinden "icab" edenleri de almıştır.¹⁷³ Ayrıca Osmanlıların örgütlendiği başlıca coğrafya olan Marmara Denizi ve Domaniç Yaylası çevresinin siyasi anlamda 13. yy Anadolu'sunun en karmaşık bölgesi olması ve doğudan gelen göçerler için Balkanlardaki yeni topraklara geçiş güzergahında bulunması Osmanlıların beylikten devlete giden süreçteki esnek askeri ve sosyo-kültürel eğilimlerinin başlıca kaynağını oluşturmaktadır.¹⁷⁴

Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik tarihinin bütünü burada anlatmak mümkün değildir. Ancak 16. yy'ın sonu itibari ile "bozulmaya" başlayan kadim düzenin öne çıkan yönlerini belirtmek gerekir. Öncelikle Osmanlılarda diğer Türk hanedanları gibi toprağı ve üstündekileri padişahın şahsında bütün hanedanın malı saymışlardır.¹⁷⁵ Hassa mülkü, devlet ile özdeş kabul edilerek varis sultana geçmektedir ve bu durumda reaya sadece tasarruf hakkına sahip görünmektedir. Osmanlı Devleti'nde kullanıma elverişli arazilerin statüsü ve fonksiyonu şeriatın ve örfi hukukun kaynaklık ettiği bir sistem dahilinde idare ediliyordu. İnalçık bu hususu şöyle ifade etmiştir: "Şeriat bireyin genel anlamda toprak üzerindeki tasarruf haklarını güvenceye alırken, kanun, daha ziyade, tarım arazisi üzerindeki devlet denetiminin sürdürülmesiyle ilgiliydi."¹⁷⁶ Şeriatın özel mülkiyeti tanıdığı yerde, örfi irade ile mülkiyeti vergilendirme yoluna gidilmiştir. Aynı toprak üzerinde ikili

¹⁷³ Ortaylı, İ. (2016). *a.g.e.*, 17-19

¹⁷⁴ Quatert, D. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*. (10.Baskı). (Çev: Ayşe Berktaş). İstanbul: İletişim Yayınları, 43: Quatert aynı eserinde göçebe Türk topluluklarının İranlı ve Arap Müslümanlardan farklı özelliklere sahip olduklarını ve bunun sebebinin daha çok Türklerin Şamanist ritüelleri ve çok parçalı Türkmen yaşam tarzı olduğunu dile getirmiştir.

¹⁷⁵ Lazslo'dan Aktaran: İnalçık, H. (1959). "Osmanlılarda Saltanat Veraset Usulü ve Türk Hakimiyeti Telakkisi". *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, 14, (1), 69

¹⁷⁶ İnalçık, H. (1998). "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", Ç. Keyder ve F. Tabak. (Editörler). *Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. Birinci Baskı. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 17

bir hakkın varlığına işaret eden bu durum ayrıca merkezi otoritenin azaldığı dönemlerde yerel güçlerin ağır basmasına neden olmuştur.¹⁷⁷ Diğer yandan toprakla ilişkileri bakımından Osmanlı toplumunu üreten ve denetleyen-el koyan olarak ikili bir ayrıma tabi tutabiliriz. Klasik Dönem’de yaygın üretici birim ‘‘çift-hane’’ olarak adlandırılmıştır. Bu sistem her haneye yetecek ölçüde bir çiftliğin veya arazinin tasarruf hakkının devlet namına hareket eden sipahi tarafından ‘‘rüsüm belgesi’’ ile kiralanması sonucu ortaya çıkmıştır.¹⁷⁸ Tımar, sadece toprağın taksimi değil aynı zamanda idari birimlerin tespiti, toplumdaki gelir dengesinin korunumu ve hizmet karşılığı bir paye olarak da siyasal yönü ağır basan iktisadi dağıtım biçimini ifade etmektedir.¹⁷⁹ Ayrıca Osmanlı’da padişahın iktidarının ayırım gözetmeksizin uygulanmasını temin edici bir yönüde bulunmaktadır.¹⁸⁰ Ortaylı, bu sistemin çağın teknolojik imkanları ve ekonomisinin bir sonucu olarak geliştiğini ve Osmanlıdaki uygulamasının, özellikle klasik dönemde, coğrafi-kültürel havzanın etkisi ile biçimlendiğini belirtmektedir.¹⁸¹

Klasik Dönemde görülen diğer önemli toprak statüsü ise vakıf arazileridir. Osmanlı Devleti, kuruluş devrinden itibaren çeşitli dini vakıflara ve organizasyonlara bazı araziler tahsis etmiştir. Bununla birlikte 16.yy’a kadar genellikle istisnai görünmekle birlikte çeşitli devlet adamlarına vakıf kurma hakkı tanınmıştır. Vakıf arazileri ve vakfın Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinde iskan hareketleri içerisinde önemli bir yeri vardır. Köklerini ‘‘alperen ve dervişlerde’’ bulan bu ilk dönem hareketi, misyonu ile muayyen bir toprağın mülkiyetine sahip vakıflar eli ile kolonizatör örgütlenmenin odağı haline gelmiştir.¹⁸²

¹⁷⁷ Yerasimos, S. (2000). *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Bizanstan Tanzimata Cilt 1.* (7.Baskı). (Çev: Babür Kuzucu). İstanbul: Belge Yayıncılık, 253-254

¹⁷⁸ İnalçık, H. (1998). ‘‘Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar’’, 18-19

¹⁷⁹ Dıvıçioğlu, S. (2015). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. (1.Baskı). İstanbul: Alfa Yayıncılık, 68: Dıvıçioğlu aynı eserinde tımar tevcihinin padişahın beratı ile olduğunu ayrıca devletin memuru veya temsilcisi olarak tımar sahibinin verilen topraklardan asker, asayiş ve vergi başta olmak üzere merkezin emirlerini yerine getirmek ‘‘kayd-ı şartu’’ ile atandığını ifade eder. Tımarın özellikle idarecilere, yeni fethedilen yerlerdeki düzeni sağlamak için ileri gelenlere ve şehzadeler arası mücadelede şehzadelerin yandaşlarına verildiği görülmüştür. 69-70; Ayrıca bu sistemin geleneksel Ön Asya ve Ortadoğu devletlerinde yaygın bir uygulama olduğunu destekler görüşler için bkz: Quatert, (2016). a.g.e., 61; Ortaylı, İ. (2016). a.g.e., 23-107

¹⁸⁰ İslamoğlu, H. (1991). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*. (1.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, 33; Aynı eserinde İslamoğlu bu durumu ‘‘Weltanschauung’’ kavramı ile açıklamaktadır. Bu kavram anılan dönem için bölünmez merkezi bir otoritenin adalet ilkesinin aralarında ayırım gözetmeksizin padişahın tüm tebaasına uygulanmasını öngören evrensel bir niteliklidir.

¹⁸¹ Ortaylı, İ. (2016). a.g.e., 126-127

¹⁸² Barkan, Ö. L. (1942). ‘‘Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler.’’ *Vakıflar Dergisi*, 2, 295: Barkan’ın aynı eserinde şeyh ve dervişlerin kolonize faaliyetleri için verilen örnekler arasında: Rumeli’de Hasan Baba zaviyesi vakfı, Hasköy’de Osman Baba vakfı, Dimetoka-Elmalı’da Temurhan Şeyh zaviyesi vakfı belirtilmektedir.

İslami vakfiye düzeni, sosyal yardımlaşma ve yerel işlerin görülmesi üzerine kurulu bir nevi yardımcı sosyal güvenlik birimi ve kültürlenme ağıdır. İstihdama yönelik faaliyetlerle de ilgilenen vakıflar gelir dağılımı uçurumuna karşı geleneksel Osmanlı politikasını muhafaza etmeye çalışmışlardır. Bazı yatırımların yapılması gerekliliği ve kent-kaza kültürünün ticari iâşe ağının muhafazasını gerektiren çeşitli alt-yapı ve güvenlik hizmetleri de yine vakıflar eliyle karşılanmaktadır.¹⁸³ Ayrıca vakfedilen arazinin mülkiyeti şeriat hükümlerince vakfa aittir. Osmanlı toprak düzenindeki bu iki statü, anılan dönemde devlet iktidarının taşradaki maliyetini azalttığı gibi merkezi bürokratik yapının beslenmesini de kolaylaştırmıştır. Padişah ve kulları ile reaya arasında tampon bir eko-politik sınıfın oluşmasına ve çevrenin muhalefetine belirli ölçülerde engel olmuştur.¹⁸⁴

Klasik Dönem’ de Osmanlı sultanları, merkezde bulunan ilmiye ve seyfiye grupları ve taşra idari birimlerinin başındaki devlet temsilcilerinin, siyasal alanın hemen hepsini kapladıkları görülmektedir. Bu durum, başka aktörler olmadığı anlamında değil; diğer aktörlerin Osmanlı idari sistemi tarafından tanınmadan herhangi bir şekilde siyasal alana kabul edilmeyeceği anlamında kavranmalıdır. Bu yönü ile iktidarın ikinci boyutuna işaret eden bu durum, anılan dönemdeki siyasal örgütlenmenin, iktidar kapasitesinin daimi olması için toprak sistemi ile entegre şekilde dizayn edilmiş bir karakteristiğidir.

Osmanlı siyasal düzeninin kaynakları ikili bir ayrıma tabi tutulursa ilkin sultan ve veraset kavramlarına, ikinci olarak ise ‘‘kapı menşesine’’ bakmak gerekir. Siyasal alanda var olan nizamın şer’i ve örfî kaynaklarının, padişah ve veraset kavramlarının somutlaşmasında önemli etkileri olmuştur. Hakimiyetin padişah’tan başlayarak hiyerarşik şekilde tüm yönetici kesime yayılması da yine şeriatın ve örfün kapsamı dahilinde cereyan eder. Bu durum, iktidarın tanrısal karakterine ve mutlaklığının vurgulandığı bir öze işaret eder. Yani her türlü iktidarın neşet ettiği egemen, padişah’tır. Ancak padişah bir kişi değil, Osmanlı sistemi içerisinde bir konumdur ve siyasal olarak özel kişilerden öte bir anlam ifade eder. Bu durum özellikle Timur ve Anadolu beylikleri ile girilen mücadelelerde ‘‘soya’’ yapılan vurgu ile; Memlûk ve Ortadoğu’daki mücadelelerde ise İslami vurgular ile belirginleşmiştir.¹⁸⁵ Osmanlı Devleti 14.yy sonuna kadar uçlarda Türkmen geleneklerinin

¹⁸³ Genç, M. (2014). Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi ve Vakıflar. *Vakıflar Dergisi*. (42), 15-17; Ayrıca bkz: Barkan, Ö. L. (1942). a.g.m.

¹⁸⁴ İnalçık, H. (2006). ‘‘Vakıf Medeniyeti’’. *Vakıflar Dergisi Özel Sayısı*, 7; Ayrıca vakıfın özellikleri için bkz: Günay, H. M., (2012). İslam Ansiklopedisi. ‘‘Vakıf’’. 42., 475-479

¹⁸⁵ İnalçık, H. (1958). ‘‘Osmanlı Padişahı’’. *A.Ü.S.B.F. Dergisi*. 13, (4), 69-71

etkisindeki beyler, merkezde ise Müslüman eşraf ve üst-sınıfın genellikle ilmiye kökenlileri tarafından idare edilmiştir. Bu durum Türkmen gelenekleri ile uçlarda yaşayan, ekonomik ve askeri olarak serbestisi bulunan ve dini olarak daha heterodoks özelliklere sahip olan çeşitli topluluklar ile merkezde üst kültür öğelerine ve Bourdieu'nun tabiri ile simgesel sermayeye sahip idareci tipolojisi arasındaki bir bölünmeyi engelleyecek padişah figürünün yaratılmasına da yol açmıştır. Sultan II.Mehmed(1432-1481) döneminde ise Osmanlı padişahının idealleştirilmesi süreci ve Nizamülmülk'ün(1018-1092) kulluk mefhumuna dair bir statü bilinci gelişmiştir.¹⁸⁶ Osmanlı padişahında somutlaşan ve hanedanında sürekliliği sağlanan devlet idaresi, devlet-toplum ilişkileri açısından örfi kanunun, şeriatın ve bölgesel geleneklerin eşanlı meşruluğunu kabul eder. Tımar tevcihinden, miras davalarına veyahut iskan politikalarındaki dikkat edilecek hususlar arasında da örfi kanunun, şeriatın ve yerel geleneklerin göz önünde tutulduğu görülmektedir. Şeriatın ve İslami değerlerin örfi kanun yapımına engel olmadığı ve ekseri ulemanın özellikle 17.yy'a kadar bu konuda fikirlerinin az çok sabit olduğu bilinmektedir.¹⁸⁷ Dini kaidelerin siyasal alandaki etkisi özellikle Mısır'ın fethi ile birlikte açıkça görülmeye başlanmıştır. Türklerin İslam dinini algılayışları ve toplum yapıları itibari ile Türklük(soy) kavramını daha çok siyasal; Araplığı veya saf İslam'ın Arapça yorumunu ise kültürel "asabiyetin" kaynağı olarak ele almaları;¹⁸⁸ Selçuklu ve İlhanlı tecrübelerinin İran kültürü ile yakın ilişkisi; tasavvufi örgütlenmeler ve kolonizatör Türk dervişlerinin Malazgirt'in ardından Anadolu'ya yerleşimlerinin ürettiği yeni sosyoloji sonucu Osmanlı'ya naklolan idari anlayış, siyasal düzenin şekillenişini büyük oranda etkilemiştir. Veraset sistemi de aynı kültürel kaynaklardan beslenmekle beraber II.Mehmed'e kadar bağlayıcı bir veraset nizamının tesis edilemediği, sadece hanedanın erkeklerinin "kut almaya" yetecek asalete sahip oldukları inancının muhafaza edildiği görülmektedir.¹⁸⁹

Diğer yandan yönetici grup içerisinde yer alan unsurların "kapı menşei"ne gelinecek olursa burada bahse konu iki husus vardır. İlkin, yönetici tabakayı oluşturanların

¹⁸⁶İnalçık, H. (1958). a.g.m., 76; İnalçık aynı makalesinde Kutadgu Bilig ve "Daire-i Adalet" in Osmanlı uygulamasındaki benzerlikten bahseder. Ancak bu durumun sadece Türklerde görülmediğini İran ve Arap devlet yapılarında da görüldüğünü ifade eder. İnalçık'ın buradaki yaklaşımı doğru olmakla birlikte Türklerde daire-i adaletin muhafızı olan toplumsal kategori ile İran ve Arap toplumlarındakiler farklıdır. Bu durum yönetenlerin temel itkilerinin de farklı olmasına neden olmuştur.

¹⁸⁷ Barkan, Ö. L. (1945). "Osmanlı İmparatorluğunun Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi". *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası*. 11, (3-4), 203

¹⁸⁸ Gencer, B. (2010). "Osmanlı İslam Yorumu". *Doğu Batı Dergisi-Osmanlılar IV*, 13, (54), 62

¹⁸⁹ Türk devlet anlayışında Osmanlı'nın kuruluşuna kadarki dönemde Kut alma ve veraset için bkz: Ögel, B. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.

askeri görevlerden mi yoksa ilmiye tahsilinden mi geldikleri; ikinci olarak da Müslüman-Türk önde gelenleri içerisinde mi yoksa devşirme olarak mı geldikleridir. Osmanlıda ilmiye eğitimi görmek zaten Müslüman olmayı ve lisan bilmeyi gerektirmektedir.¹⁹⁰ Ayrıca ilk dönemde iskan ve gaza işlerinin bir arada yürütüldüğü bir anlayışın hakim olduğu düşünülecek olursa özellikle ilmiye ve askeri kökenli Türk unsurların bir arada yönetici pozisyonda oldukları görülür. Bununla beraber I.Beyazid devri sonrasında çıkan taht mücadeleleri ile belirli ölçüde billurlaşan devşirme kapıkulları ile Türkler arasındaki mücadele II.Mehmed döneminde büyük oranda kapıkullarının üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. 1453'te Çandarlı Halil Paşa'nın katlinden 1579'da Sokullu'nun ölümüne kadar 24 vezir-i azamdan 4'ü ulema kökenlidir; 2'si yeniçeri kökenli olup idari görevlerden sonra bu makama gelmişler; kalan 18 tanesi ise içoğlanlar arasından çıkmışlardır.¹⁹¹ Bu durum aynı zamanda merkezdeki kapıkullarının güçlenmesine ve artan coğrafi yayılma ile birlikte sayısal olarak da artmalarına neden olmuştur. Ancak Sultan II.Mehmed, kapıkullarının etkinliğini padişahın mutlak otoritesine bağlılıkla dengelemiş ve ayrıca bir meşruiyet kaynağı yaratmalarına imkan vermemiştir.¹⁹²

‘‘Ulemanın ümeraya karşı yaratmış olduğu kapıkulları, padişahın elinde ümeraya olduğu kadar ulemaya karşı da bir silah haline geldikten sonra kendi güçlerinin bilincine varmışlardır.’’¹⁹³ Osmanlı devletinin klasik dönemdeki bu durumu, ilmiye kökenli Türkmen ileri gelenlerinin zayıflamasına ve devşirme kökenlilerin iktidar kapasitesinin artması sonucu merkezdeki iktidar bloğunun daha aşılmaz hale gelmesine neden olmuştur.

Özetle Osmanlı Klasik Döneminde düzenin tesisine müessir üç temel nitelik olduğu ifade edilebilir. Toplumsal açıdan Osmanlı düzeninin yapı taşları arasında kurumsallaşmış saltanat -merkezi idarenin ilmiye hariç tüm teşkilatı-, tımar ve vakıf sistemleri gösterilebilir.¹⁹⁴ Daha ilk dönemden itibaren miri toprak düzeninin hakim olduğu, sipahi geleneğinin devam ettirildiği, ahi örgütlenmesi çerçevesinde gelişen vakıf işleri ve mamur

¹⁹⁰ Uzuncarşılı, İ. H. (1984). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. (2.Baskı). Ankara: TTK Basımevi, 156-161

¹⁹¹ Yerasimos, S. (2000). a.g.e.,306

¹⁹² İnalçık, H. (2010). ‘‘Osmanlı Tarihinde Devlet ve Asker’’. *Doğu Batı Dergisi Osmanlı III*, 13, (53), 13: İnalçık aynı makalesinde Fetret Döneminde Rumeli'deki bazı uç beylerinin sultanın ordusu ile Macar ordusuna karşı işbirliği yapmadığını ifade eder.Ayrıca II.Mehmed, sayıları yedi bini bulan yeniçerilerin ocak ağasını değiştirdiği gibi bir nevi kurmay başkanı mevkiinde sekban-başılık makamını oluşturmuştur. Ayrıca bkz: Uzuncarşılı, İ. H., (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları-1*. (3.Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

¹⁹³ Yerasimos, S. (2000). a.g.e.,308

¹⁹⁴ Karpat, K. (2008). *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*. (2.Baskı). (Çev: Ş.Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan). İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 21

kılma politikası ve temel toplumsal statünün vergi vermeyen yönetici ve vergi veren üretici ile Müslim-gayrimüslim şeklinde ayrıma tabi tutulduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra ticaret hayatında da loncaların faaliyetleri ile düzenlenen bir zanaatkarlar zümresi göze çarpmaktadır. Devletin iktisadi alanı kontrolünün patrimonyal anlayış ve “daire-i adalet” düşüncesi ile yakından alakalı olduğu söylenebilir. Burada patrimonyal anlayışın başlıca özelliği hane modelidir. Osmanlı Devlet anlayışının bu yönü saray memurlarının, askeri-mülki ricalin ve ulemanın oluşturduğu iktidar bloğunun, meşru iktidar yapısı dışındaki herhangi bir özerk veya bağımsız toplumsal kategoriyi denetleme ve düzenleme anlayışı ile somutlaşır. Patrimonyal bürokrasi ve idealleştirilmiş padişah imgesinin “arpalık” yönteminden önemli çıkarları vardır.¹⁹⁵ Ayrıca tarımdan gelen kazanç piyasa rekabetine değil devlette nüfuzlu kişilerle dostluk için seferber edilmiştir. Devletle özdeş grupların iktisadi hayattaki bu konumu, iktidar kaynaklarının sömürülmesinde dengeleyici bir iktidarın oluşmamasına ve sonucunda iktidar bloğu içerisindeki -merkezdeki saray, seyfiye ve ulema arasında- rekabete yol açmıştır.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti’nin Klasik Dönemi çeşitli iktidar kaynakları üzerindeki toplumsal dengeyi sağlamaya yönelik devlet denetiminin olduğu, tarıma dayalı ve çift-hane sisteminin yaygın üretici birim kabul edildiği, vakıfların şehir ve taşra hayatının önemli bir unsuru olarak sınırlar içerisindeki sivil ve tüzel örgütlenmenin odağında bulunduğu, coğrafi-kültürel havzası ile çok kültürlü bir nüfusa sahip ve bu nedenle pratik uygulamaların esnekliğinin sağlandığı, idari açıdan padişahın şahsında temerküz eden iktidar ile kul ve hane halkı sisteminin benimsendiği bir düzenin teşekkülünü ifade eder.

2.2. Düzenin Bozulması

Osmanlı Devleti uzun 17.yy boyunca bir dizi değişim yaşadı. Bu değişimler genellikle çöküşün ayak sesleri olarak nitelenmiş olmakla beraber, özünde toplumsal dinamizmi ifade etmektedir. Bir çok Osmanlı idarecisi ve ulema mensubu yaşanan hadiseleri anlamlandırma çabası içerisinde olmuş ve ayrıca durumun tetkiki sonucu çeşitli tedbirler geliştirme amacıyla pek çok eser ortaya koymuşlardır.¹⁹⁶ Ancak bu eserlere

¹⁹⁵Mardin, Ş. (1986). *Din ve İdeoloji*. (3.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, 88-93

¹⁹⁶ İnalçık, H. (2016). “Devlet-i Aliyye’de 17.Yüzyılda İdarede ve Maliyede Genel Dönüşüm”. (Çev:Harun Yeni). H. İnalçık. Devlet-i Aliyye Cilt IV Ayanlar, Tanzimat, Meşruiyet. (1.Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 23

değınmeden önce 17.yy Osmanlısında ‘‘düzenin bozulmasına’’ neden olan sosyo-ekonomik olayları kısaca sıralamakta fayda vardır. Akdeniz ticaretinde ortaya çıkan altın kıtlığı ve ticaret yollarının Osmanlı denetimine geçişı ile birlikte Batılı kaşıfler- özellikle Portekiz, İspanyol ve İtalyanlar- yeni topraklara yelken açmışlardır. Yeni toprakların keşfi ve oralarından Avrupa’ya akan zenginlik Osmanlı devletinde enflasyonu arttırmış ve toplumdaki ücretli kesimin alım gücünü azaltmıştır. 14,15 ve 16.yy’da uzunca bir süre Doğu lehine işleyen ticari denge bu dönemden sonra değışmeye başlamıştır.¹⁹⁷ Öte yandan vergi sistemindeki aksamalar ve savaşların parasal getirisinden ziyade külfetinin oluşu devlet maliyesini olumsuz etkilemiştir. Nüfusun neredeyse iki katına çıktığı 16.yy’da hala doğudan gelen göçlere rastlamak mümkündür. Ancak bunlar fethedilen yerlere iskana mecbur tutularak nüfus ve üretim dengesi korunuyordu. Bununla birlikte 17.yy boyunca fetih ve dış göç hareketi durdu. Özellikle doğuma bağılı olarak çoğalan nüfus ve üretim teknolojisinde bir ilerlemeye gidilememesi sonucu topraksız köylü yığınlarının asayişsizliği ile temel gıda sıkıntısı baş göstermiştir.¹⁹⁸ Ayrıca İstanbul’daki üst düzey yöneticilerin ve onların taşradaki uzantılarının yolsuzluk ve tımarın dağıtımındaki adaletsizlikleri tarımsal üretimi verimsiz hale getirmiştir. Tüm bunlarla birlikte 17.yy boyunca vakıf ve tımar sisteminde yaşanan dönüşüm daha kapsamlı etkileri olması bakımından önemli görölmektedir. Osmanlı sosyo-ekonomik sisteminin merkeze göre organize olduğı göz önünde tutulursa vakıf ve tımar, merkezin taşra üzerindeki iktidarı açısından başat unsurlardır. Tımar tevcihinde 16.yy ortalarından itibaren yaygın olarak kapıkulu ve saray gözdeleri başrolü oynadılar. Bu durum Osmanlı taşrasındaki iktidar ilişkilerinde reaya aleyhine bir durum yarattı. Ayrıca vergi ve nüfus artışı ile tımar tevcihinde yaşanan dönüşüm birlikte düşünöldüğünde reayanın topraktan aldığı ürünü tasarruf hakkı hemen hemen elinden alınmış oluyordu.¹⁹⁹ Tımarlardaki bu dönüşümün bir başka nedeni ise ordunun ihtiyaç duyduğu asker profilinde yaşanan değışmedir. Piyade ve ‘‘tüfenkli’’ askere yönelik meyil hem ekonomik olarak nakdi vergi sistemini hem de askeri olarak çağın teknolojisini kullanabilen piyade birliklerini gerekli kılmıştır. Sonuç olarak 17.yy’ın başında Rumeli’de tımar sayısı 3,558’e ve Anadolu’da 3,609’a gerilemiştir. Bu, bir yüzyıl öncesinin yüzde on beşı kadardır.²⁰⁰ Merkez ile taşra askeri arasındaki

¹⁹⁷ Avcıoğlu, D. (2016). *Türkiye’nin Düzeni Dün Bugün Yarın*. (2.Baskı). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 37; Ayrıca Osmanlı Devleti’nin 16.yy’da sadece Floransalı tüccarların İstanbul’daki işlerinden kazandığı para Anadolu’nun toplam tımar gelirine neredeyse eşittir. Bkz: Yerasimos, S. (2000). a.g.e., 384

¹⁹⁸ Shaw, S. (1982). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt I*. (1.Baskı). (Çev:Mehmet Harmancı). İstanbul: E Yayınları, 238; Ayrıca anılan dönemde nüfus değışimi için bkz: Karpat, K. (2008). a.g.e., 46

¹⁹⁹ Osmanlı Devleti için bir olağanüstü hal vergisi olan Avarız bu dönemde sürekli bir hal aldı.

²⁰⁰ Karpat, K. (2008). a.g.e. 58

çekişmede böylece büyük ölçüde “kapıkullarının” lehine sonuçlanmış gözükmektedir. Toprakları çoğunlukla ellerinden alınan bu sipahiler ve hane mensupları ya merkezi orduya entegre edilerek kapıkulu haline getirildi ya da yerel toprak sahipleri haline dönüşerek eşrafa karıştılar. İkinci durumda olanlar arasında birçok tımar sahibi yeniçerinin de mevcut olduğu bilinmektedir.²⁰¹ Ayrıca “Celali” muhalefeti karşısında yaşanan “büyük kaçgun” sonrası bozulan çift-hane sistemi ile hem kentlere hem de ıssız alanlara göçler başlamış köyler boşalırken işlenmeyen topraklar ümera tarafından önemli ölçüde mülkleştirilmiştir. Miri toprağın bir çok kere iltizam sahipleri ve ümera tarafından fiili olarak özel mülk haline getirilmesi “ekabir siyaseti”nin taşradaki önemini arttırmıştır. Anadolu coğrafyasındaki bu durum esasında tımar rejiminin çok yönlü değişimi sonucu cereyan etmiştir.

Sarıca-sekban ve Celali birliklerinin genel bir sosyo-ekonomik sorunlar dizisinden kaynaklandığı ve nüfusta yaşanan değişim ile hızlandığı ifade edilebilir.²⁰² Bunun en önemli siyasi sonucu ise Osmanlı toplum düzenindeki tabakalar arası geçişin merkezin denetiminden çıkması ve ileride ayan kapılarının insan kaynağını teşkil edecek olan levendlerin – başıboş köylü- ortaya çıkışını ve neredeyse Tanzimat dönemine kadar devamını sağlayacak olmasıdır.²⁰³ Ekonomik yönden ise üretim ve dağıtım faaliyetlerinde durgunluğa sebep olurken, kentlerde husule gelen bir tüketim kalıbına ve iltizam-malikane sistemi ile miri toprakların özel mülkiyet haline getirilmesine neden olmasıdır.

Öte yandan vakıf düzeni ise çeşitli suiistimallerle ekonomik iktidar kaynağı edinmenin aracı haline getirilmektedir. Burada önemli iki husus göze çarpmaktadır. İlki ilmiye mensuplarının vakıf mütevellilerinde aldıkları görevler sonucu zenginleşmesi ve yönetici pozisyonunda bulunanların kendi çıkarı ve kamu çıkarı kavramını eşdeğer addetmesidir. Bu durum özellikle Köprülüler ve Şeyhülislam Feyzullah Efendi döneminde açıkça ortaya çıkmaktadır.²⁰⁴ Müsadereden kaçınmak ve köylünün terk ettiği toprakları elde etmek adına arazi ve tekel haklarını vakfa ait gibi göstermek, devrin idarecileri

²⁰¹ Shaw, S. (1982).. a.g.e., 259

²⁰²İnalcık, H. (2016). a.g.e., 25 içinde a.g.m.: “Devlet-i Aliyye’de 17.Yüzyılda İdarede ve Maliyede Genel Dönüşüm”; Ayrıca 16. asırda Anadolu’da yaşanan Celali ve köylü ayaklanmaları için devşirme-Türkmen ekseninde bir yaklaşım için Sevinç, N. (1992). Osmanlı’nın Yükselişi ve Çöküşü. (1.Baskı). İstanbul: Burak Yayınevi.

²⁰³ Cezar, M. (1965). Osmanlı Tarihinde Levendler. (1.Baskı). İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, 48

²⁰⁴ El-Haj, R. A. A. (2000). *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18.Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*. (1.Baskı). (Çev: Oktay Özel, Canay Şahin). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 100-102

arasında normal karşılanmıştır. Özellikle bu durum ilmiye ve idari görevlerdeki üst düzey görevlilerin ittifakına zemin hazırlamış olup 17.yy boyunca ve 18.yy'ın büyük bir kısmında devam etmiştir. Vakıf işlerinde görülen bu değişim yaşanan olaylar ve içine düşülen kompleks durumlar karşısında belirli işlevleri yerine getirme olanaklarını da sağlamıştır. Örneğin yönetici sınıfın vakıf kurarak reayanın ideolojik ve kültürel değerlerini biçimlendirmede örgütlü bir iktidar imkanı elde ettiği söylenebilir. Ayrıca askeri işlerde yaşanan aksamaların yansıması olarak, iltizam ve vakıf işleri sonucu fiilen elde edilen rant ile kendi kapılarında asker besleme misyonunun ifasını da mümkün kılmıştır. Kamu hizmetine adanma ve askeri gereklilikler, vakıf sisteminde yaşanan dönüşümün meşruiyetini sağlayan önemli faktörlerdir.²⁰⁵ Bununla beraber vakıflar, devlet hizmetinde kullanılmak üzere sağlanacak insan kaynağının da yetiştiği önemli toplumsal kurumlar olmuşlardır.²⁰⁶ Ancak yarattığı tahribat elbette ki daha büyük olmuştur. Özellikle devlet ricali içerisinde yaşanan rekabetin arttığı dönemlerde vakıflar daha fazla yandaş için birer ödül mekanizması haline gelmiştir. Asıl önemli nokta ise vakıf arazilerindeki artışın bu topraklarda yaşayan sivil halk üzerindeki kültürel etkisidir. Vakıflar yayıldıkça ve niceliksel artış gösterdikçe İslami öğelerin daha da hakim olduğu bir kültürel hayat tarzı toplumun çeşitli kademelerine yayılmaktadır. Bu durum edebi bilimlerin gelişmesine ve pratik değeri sınırlı bir düşünce hayatının halkın kültürel dünyasına nüfusuna neden olmuştur. Vakıf topraklarındaki artış 18.yy'ın ortalarında devlet gelirinin yarısına tekabül etmektedir. Bu oran 16.yy sonları itibari ile toplam gelirin yüzde onu ile on dördü arasındadır. Vakıf hizmetleri içerisinde en yüksek payı ise eğitim-dini-kültürel faaliyetler(%58) almaktadır.²⁰⁷ Vakıflar böylece hem kültürel hem de ekonomik önemi haiz etkili bir konuma ulaşmıştır.

Vakıf ve tımar sisteminde yaşanan bu dönüşümü süreç içerisinde ifade etmek gerekirse Osmanlılar coğrafi olarak müphem ve uçsuz sınırlara sahipken sosyal bakımdan keskin hudutlar ve normlarla çevriliydi; tam tersi bir durumda ise her çağda latent - güncelliğini yitirmiş ancak dışsal bir etkiyle aktifleşen- halde bulunan fay hatları diri hale gelerek sistemin temellerini sarsmaya başlamıştır. Sistemin çözülmesinin esas nedeni bu istisnai durumların sıradan hale gelirken, sıradan durumların ıslahatçıların iktidarı ile mahdut olmasıdır. Özetle vakıf ve tımarın klasik dönemin toplumsal örgütlenmesinin ana

²⁰⁵ El-Haj, R. A. A. (2000). a.g.e., 100-101

²⁰⁶ Quatert, D. (2016). a.g.e., 81

²⁰⁷ Karpat, K. (2008). a.g.e., 63

unsurları oldukları göz önüne alınırsa bozulma olarak adlandırılan bu süreçteki hadiselerin neden daha önemli olduğu anlaşılacaktır.

Osmanlı Devleti'nde yaşanan sosyo-ekonomik dönüşüm veya bozulmanın siyasi alandaki yansımaları ve düzene içkin siyasal olayları birlikte değerlendirmek, bürokrasinin Tanzimat Dönemi Osmanlı tarihindeki yerini anlamak için elzemdir. 17.yy'a kadar siyasi örgütlenmenin belkemiğini oluşturan ordu kurumu bu yüzyıldan sonra icrai kuvvetin aşınmasının mümessili haline gelmiştir. Osmanlı ordusunun teknolojik ve metodolojik zafiyetine bir de kapıkullarının siyasi ilişkilerdeki tarafgirliği eklenmiş ve Osmanlı Devleti'nin batı karşısındaki üstünlüğünün ve padişahın otoritesinin başlıca aracı olan bu kurumun işlevi sorgulanır hale gelmiştir. Ortaylı'nın da belirttiği gibi özelde yeniçeriler genelde tüm kapıkulu ocakları devşirme sisteminin değişmesi münasebetiyle eski fonksiyonunu kaybetmiştir. Ordu nizamındaki bozulma sadece kapıkulları ile kalmamış tımar sistemindeki değişim ve ateşli piyadenin önemine binaen sipahi kuvvetlerinin nizamı da bozulmuştur. Bu hususta başlıca sebepleri ifade etmek gerekirse bunlar; ateşli silahların gelişimi ve yaygınlaşması, tımar sistemindeki bozulma, sınırların genişlemesinden ötürü lojistik ağının yetersizliği ve devlet hazinesindeki darboğazdır.²⁰⁸ Denizlerde ise Osmanlı Donanması çağın gerisinde bir görünüm arz etmeye başlamıştır. Sıkı disiplin ve ikmal üstünlüğünün yanı sıra yetenekli amirallerin varlığı özellikle 16.yy'da Akdeniz'deki Osmanlı hakimiyetini önemli ölçüde güçlendirmişti. Ancak 17.yy ile birlikte donanmada ve önemli tersanelerde durağanlık hakim oldu.²⁰⁹ Yeni gemi yapım tekniklerine duyarsızlık, ateş gücündeki ve personeldeki niteliksizlik ile idari yozlaşmanın eşlik ettiği bu durağanlık denizlerdeki egemenliğin de tahribine neden oldu.²¹⁰ Bu, özellikle Akdeniz ticaretinin önemini yitirdiği bir dönemde Osmanlı liman kentleri ve İstanbul'un iâşesi için sorun oluşturmuştur.

Tımar, vakıf ve ordunun kurumsal düzeyde yaşadığı değişim Osmanlı 17.yy'ında çeşitli ıslahat önerilerine ve duruma dair tetkiklere konu olmuştur. Bununla beraber 18.yy'da reformların ve toplumsal dönüşümün hız kazandığı görülmektedir. Belirli ölçüde geleneksel olarak adlandırılabilir bu çabalar, radikal dönüşümleri içermekten uzak

²⁰⁸ Ortaylı, İ. (2016). a.g.e., 240-244

²⁰⁹ Ortaylı, İ. (2016). a.g.e., 245-247

²¹⁰ Murphey, R. (1992). "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü". E. İhsanoğlu (Editör). Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler. Birinci Baskı. İstanbul.İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları, 13

olmakla birlikte radikal tepkilerin odağı haline gelmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti, iktidar ilişkilerinin değiştiği ve siyasi yapısında yeni aktörlerin ortaya çıkmaya başladığı bir süreci yaşamaktadır. Bu yönü ile klasik dönemin temel kurumlarında yaşanan değişim, aktörlerin ideolojik perspektifini ve dolayısı ile iktidar kaynaklarını ve biçimlerini de değiştirmiştir.²¹¹

2.3. Düzeni İslah Çabaları ve Dönüşüm

Osmanlı müellifleri değişmekte olan siyasi ve içtimai düzenin ihyasını amaç edinen kişilerdi. Bu anlamda yeni kurumların teşekkülü yerine mevcutların ıslahını tavsiye eden nasihatler kaleme aldılar. Osmanlı Devleti'ndeki değişim sürecine dair ilk eserler devlet adamları tarafından yazılmıştır. Lütfi Paşa(1488-1563) emekli olup çiftliğine çekildikten sonra "Asafname" adlı eserini kaleme almıştır. Onun, "erbab-ı menasibin" yerini bilmesini tavsiye ettiği, "yetim malına müsâdere ile el konulmasını önlediği, devlet hazinesine intikal eden malları yedi yıl süreyle emanette bekletip sahibi çıkmadığı takdirde hazineye kaydetme usulünü getirdiği anlaşılmaktadır."²¹² 16.yy'daki değişim sürecine dair diğer önemli müellif ise Gelibolulu Mustafa Ali'dir(1541-1600). Mustafa. Ali'nin eserinde yer verdiği konuların öne çıkanları arasında rüşvet, yolsuzluk, işinin ehli olmayanlara makam verilmesi ve reyanın yerini bilmemesi, padişahın işlerle bizzat meşgul olmaması, narha ve pazar emniyetine dikkat edilmemesi, iltizamın yanlışlığı ve kanun-u kadime aykırı görevlendirmelerin yapılması sayılabilir.²¹³ Yine 17.yy müelliflerinden Koçi Bey(?-1650), yazdığı risalesinde Osmanlı siyasi sisteminin temellerinin yönetici-yönetilen ayrımı ve tımar sistemi olduğunu ve burada yaşanan dönüşümlerin bozulma olduğunu addetmiştir.²¹⁴ Koçi Bey, değişime karşı eski sipahi

²¹¹Osmanlı'daki dönüşüm sürecinde dış kaynaklı bağımlılığın öne sürüldüğü bir görüş için bkz: Muarpy, R. (1992). a.g.e. içinde a.g.m. :Yazara göre ekonomik ve teknolojik alış-verişin 17.yy itibari kapanması dönüşümün temel kaynağıdır." Bu kapanma kısmen, ekonomik gelişmenin devamlılığı için gerekli minerallerin, kereste ve diğer maddelerin tabii kaynaklarının gittikçe azalmasından doğmuştur. Fakat kaynaklardaki bu eksilmenin tesirleri, Osmanlı İmparatorluğunun Kuzey Atlantik ekonomileri tarafından kasti olarak dışlanmasıyla daha da artmıştır. Immanuel Wallerstein'e göre, bu bağımlı hale getirme ve tedrici olarak sistemle bütünleştirme sürecinin başlangıcı, on altıncı asrın sonlarına dayanmaktadır"; Farklı bir tespit için bkz: İnalçık. (1998). a.g.e. içerisinde a.g.m., 19 : "Şüphesiz, tımar sistemi ve devlet denetimi altında katı bir şekilde işleyen çift-hane sistemi, Osmanlı İmparatorluğunda tarımsal üretimin örgütlenişinin, başka toprak kullanımı ve üretim biçimlerini getirecek değişimlere direnmesinin ve durağan bir yapı olarak varlığını sürdürmesinin esas nedenlerinden biriydi".

²¹²TDV. (2003). *İslam Ansiklopedisi* Cilt 27. "Lütfi Paşa". Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 254

²¹³ Öz, M. (1997). *Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*. (1.Baskı). İstanbul: Dergah Yayınları, 54-58

²¹⁴ Koçi Bey. (1972). *Koçibey Risalesi*. (1.Baskı). (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman). İstanbul: M.E.B. Basımevi, 7

geleneğine ve karizmatik hükümdarların iktidarına geri dönülmesi gerektiğini öne sürmektedir. Koçi Bey, ‘‘adab-ı saltanat’’ düşüncesi ile ideal toplumdaki idareyi tasavvur etmiş ve devlet ricalinin ‘‘deruni niteliklerini’’ vurgulamıştır.²¹⁵ Dönemin bir diğeri ismi Katip Çelebi(Hacı Halife-1605-1657) ise İbn-i Halduncu bir bakış açısı ile insan bedeni ile devleti benzeştirmekte ve her ikisi için de dört safha olduğunu ifade etmektedir. Katip Çelebi kendi dönemi için artık bir gerilemenin başladığını da kabul etmektedir. Önemli olan iyi bir teşhis ve devlete uygulanacak ‘‘iyi bir tıbbiye’’ ile düzenin ihyasıdır.²¹⁶ 17.yy’da önemli bir isim olan Mustafa Naima(1655-1716) daha çok toplumun doğası ve kompozisyonuna odaklanmış ve çeşitli toplumsal kategorilerin yaşadığı değişimi önemsemiştir. Naima, yeni beliren toplumsal ilişkilerin ve grupların tarihin her safhasında olduğunu ve insani meziyetlerin kuvvete gelmesi ile toplumun değişmeyeceğini ifade etmektedir. Naima ve birçok Osmanlı müellifi, yaşadıkları dönemin sosyo-politik çekişmelerinin yakınında hatta bazen idari görevleri icabı bizzat içindedirler. Bu yüzden onlar değişim kavramının toplumdaki gerçekliğini kendi dönemlerinin meşru düşünce sınırlarında değerlendirmektedirler.²¹⁷

Ekseri Osmanlı devlet ve ilim adamlarının toplumsal değişmeye bakışı insanın rasyonel eylemi ve yarar kavramı etrafında değil, daha çok nefis, teşevvüş ve fitne ekseninde veya en iyi ihtimalle kaderciliğe müteallik ve ancak bir ‘‘sultanın’’ otoritesi ile nizamın ihyasının mümkün olduğu nazariyesindedir.

Uzun 17.yy’ın burada yer verilemeyen birçok müellifi bulunmaktadır. Bu müelliflerin çoğu idari makam sahipleri olup kaygıları da bu ölçüde makamları ile ilişiktir. Osmanlıdaki değişimin düzen telakkisine etkisi ve geleneğin iktidar açısından ifade ettiği işlevin bilincinde olan ıslahat risalecileri ‘‘düzenin bozulmasını’’ önlemenin ancak kadim dönemlere dönüş ile mümkün olacağı konusunda büyük oranda hemfikirdir.

Osmanlı düzenindeki bozulmanın yukarıda temas edilen unsurlarının başında yer alan iki konu 18.yy’da da büyük ölçüde siyasi yapıyı belirlemiştir. Bunlar; temlik -mülk sahibi kılma- meselesi ve idari yapıdaki değişimdir. Öncelikle özel mülkiyetin yaygınlaşması ve ayanlığın yerel bir otorite olarak ortaya çıkışı temlik meselesinin muhtevasının kavranması için elzemdir. 17.yy itibari ile iltizam ve malikane yöntemi

²¹⁵ El-Haj, R. A. A. (2000). a.g.e., 52-65

²¹⁶ Lewis, B. (1992). *İslam’ın Siyasal Dili*. (1.Baskı). (Çev:Fatih Taşar). İstanbul: Rey Yayıncılık, 44

²¹⁷El-Haj, R. A. A. (2000). a.g.e., 52-65

önemli bir işlevin yerine getirilmesinde vasıta haline getirilmiştir. Bu işlev, devlet işlerinin ve otoritesinin önemli bir kısmını yerine getiren paşa hane ve kapılarının beslenmesi ve ricalin iltimasına mahzar ümeranın sadakatidir. Çünkü bürokrasinin cari harcamaları hazine için en büyük gider kalemi olarak görülmüştür. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde 17.yy'dan itibaren "reayanın da oğlunun reaya olması" hususuna dikkat edilmemesi ve yönetici kategorilerine adam devşirmenin patronaj ve nepotizm ile yapılması; mülkiyet ilişkilerinin değişmesine ve dolayısı ile köylünün yerinden olmasına, sınıf ve statü konumlarının dayandığı toplumsal dengenin kaybolmasına yol açmıştır.²¹⁸ Osmanlıda temlik -mülk edinimi-, büyük oranda iltizama verme işleminin yozlaşması ile başlamıştır. Bir gelir kaynağının en yüksek parayı verene ihalesi şeklinde başlayan iltizam usulü, daha sonra malikane sistemi ile hayat boyu elde edilen bir hakka dönüşmüştür. Malikane sisteminin toprağın fiili olarak mülkleştirilmesine müsaade ettiği görülmektedir. Mültezimlerin gelir hakkını aldığı bu düzende toplumsal açıdan asıl önemli husus ise güvenilir kefiller göstermenin zorunluluğudur. Bu durum, ekonomik olarak zengin bir zümrenin karşılıklı bağımlılığa dayanarak iktidar ilişkilerinde kolektif iktidar biçimine yönelmelerine neden olmuştur. Ayrıca mültezimlere vergi toplama sırasında ümeranın yardımcı olması bu gurubun yarı-resmi bir görünüme kavuşmasını sağlamıştır.²¹⁹ Burada eşraf-mültezim ve idareci-mültezim şeklinde beliren ikili bir ittifak ilişkisinden söz edilebilir. Bu durum ayanın ortaya çıkışında onun, devlet-toplum ilişkilerindeki konumu sonucu "zor" ile desteklenen tampon kurum haline gelmesine neden olmuştur. Bunu destekleyen diğer hususlar ise vakıf ve sekban-sarıca güçlerine duyulan gerekliliktir. Kapıkulu ve merkez bürokrasisinin mensuplarının küçük iltizamlar elde ederek taşradaki bu gelir getirici işlere atanması; merkezdekilerin, mültezimleri, haraç ve himaye ile sulta altına alması; taşra idarecilerinin ve önde gelenlerinin merkezdeki vezirlerin mahiyetine benzer bir örgütlenmeye gitmesi taşra idaresinde karmaşaya neden olmuştur. Ayrıca devletin tüfek kullanma becerisine sahip sekbanlara duyduğu ihtiyaç ve bununla birlikte nakdi gereklilikleri, taşradaki "mültezim-ayarı" önemli ölçüde toplumsal işleyişin kilit pozisyonuna taşımıştır. Bu aracı grubun varlığına karşı devletin muayyen alandaki bütün topluluğun vergiden sorumlu tutularak maktu sistemin getirilmesine yönelik ıslahatları ise gayrimüslimler içerisinde kısmen başarılı olmuştur. Diğer yandan ise taşradaki büyük ayanlara karşı mesuliyet sahibi küçük ayan ve dini önderlerin iktidar imkanının artışına da

²¹⁸ Karpat, K. (2006). *Osmanlıda Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*. (1.Baskı). (Çev: Dilek Özdemir). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 247-250

²¹⁹ İnalçık, H. (2016). a.g.e. içinde "Devlet-i Aliyye'de 17.Yüzyılda İdarede ve Maliyede Genel Dönüşüm".,57

kaynaklık etmiştir.²²⁰ Temlik konusunda bir diğer bağlayıcı nokta ise müsadere usulündeki gevşemedir. Aslında bu konuda da iktidar odağının kayması ile merkezi bürokrasinin üst katmanlarındaki hane halkının beslenmesi ve devlet hizmetinde kullanılması amacı öne sürülebilir. İdari yapıdaki değişimin başlıca iki yönü bulunmaktadır. Bunlar zorunluluklar ve zihniyettir. Zorunluluklar padişahın hakim konumda bulunduğu iktidar bloğunun ve ‘‘hizmetin icaplarının’’²²¹ değişimini; zihniyet ise Osmanlı’nın Batı’ya ve İslam’a yaklaşımındaki değişimi ifade eder.*

18.yy boyunca siyasal alana dahil tüm toplumsal kategoriler belirli periyotlarla siyasal eylemlerde bulunmuş, ıslahat hareketlerinin lehine veya aleyhine hizipleşmişlerdir. II.Mehmed’in İstanbul’u fethinden sonra ‘‘divan’’ sayısı ikiye çıkarılmıştır. Divan-ı Hümayun padişah divanı olarak kalırken, İkinci Divanı adıyla da bilinen vezir-i azamın divanı daha çok icrai ve önem derecesi düşük işlerin görüşüldüğü divandır. Bu ikinci divan Köprülüler Devri ile birlikte ‘‘Bab-ı Asafi’’ olarak adlandırılmış, 18.yy’dan itibaren ise Bab-ı Ali denmiştir. Her ne kadar II.Mustafa’nın Divan-ı Hümayun’da tekrardan kendi otoritesini sağlama yönündeki ıslahat çabaları mevcut olsa da bu, 1703 İsyanı sonucu mümkün olmamıştır ve Bab-ı Asafi iktidar kapasitesini arttırmıştır.²²² II.Mustafa’nın akıl hocası ve Şeyhülislam olan Fezullah Efendi’nin dini ve sivil bürokrasiye kendi adamlarını yerleştirme çabası ve oğlunu kaydı hayat şartı ile kendinden sonra Şeyhülislamlığa atattığına dair padişah’tan aldığı berat ile birlikte padişah ve mahiyetini Edirne’de ikamete iknasının duyulması sonucu İstanbul eşrafı, kapıkulu ocakları ve ilmiyenin ittifakı ile oluşan bir isyan başlamıştır. Zenta mağlubiyetinin ardından Osmanlı’da reformist eğilimli Amcazade Hüseyin ve Rami Mehmed Paşalar ile Fezullah Efendi ve diğer muhafazakarlardan oluşan hizipler arasında siyasi çekişme kapı menşeinin de ötesinde bir anlam ifade etmeye başlamıştır.²²³ Bu aynı zamanda ordunun türdeş yapısının da değiştiğinin kesin bir göstergesi sayılabilir.²²⁴ Esas olarak karizmatik sultan imgesini

²²⁰ İncalcık, H. (2016). a.g.e. içinde a.g.m., 64; Maktu vergi için yapılan taksimde ‘‘kaza’’ların ana birim olarak kabul edilmesiyle orada yaşayan topluluğun direkt olarak devletle ilişkiye girmesi amaçlanmıştır.Bu durum özellikle mali burjuvazinin yayılımını engelleme amacı gütmekle beraber büyük ayanın ve zorba taşra yöneticilerinin de etkisinin kırılması niyetinin açık göstergesidir.

²²¹ Heper, M. (1973). a.g.e., 77

*Bu iki husus simgeseldir. Bourdieu’nun simgesel sermaye dediği ve 18.yy’da değişim içerisindeki her toplumda olduğu gibi çelişkiler barındıran, devlet katında, meşru sınırları belirleyen simgesel kavramlardır

²²²Mumcu, A. (1986). *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*. (2.Baskı). Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 29-31, 142-147: Bab-ı Asafi: Yüksek Konak, Vezir-i Azam Konağı; Bab-ı Ali: Paşakapısı

²²³El-Haj, R. A. A. (2011). *1703 İsyanı Osmanlı Siyasasının Yapısı*. (1.Baskı). (Çev: Çağdaş Sümer). Ankara: Tan Kitabevi Yayınları, 17

²²⁴ El-Haj, R. A. A. (2000). a.g.e., 91

pekiştirici şekilde örgütlenmiş devlet teşkilatının, çatışmacı siyasal ortam ve veraset sistemi değişimi ile birlikte göz önüne alındığında, iktidar bloğunda yarattığı dönüşüm daha net görülebilir. Bu bağlamda saray dışındaki hayatı yeterince bilmeyen, idari tecrübeden yoksun ve saray görevlilerinin denetimi altında belirli usullerin dışına çıkmadan yetişen, kısır ve mukayese pratiği zayıf bir düşünce yapısına sahip sultan tipolojisinin sisteme yönelik muhalefetinin gerçekçi olamayacağı açıktır. Bu durum divanın ve paşa hanelerinin durumu da göz önüne alındığında siyasal alandaki iktidar ilişkilerinin ve dolayısıyla aktörlerin değişiminin açık delilidir.

Merkezde durum bu iken ayanlar, taşrada düzenin varlığını hayati ölçüde etkilemektedir. Ayanlar ilkin taşra kadılarının mahkemelerinin yerel üyeleri olarak erken 16.yy'da ortaya çıktılar.²²⁵ Merkezi yönetimin artık ürünü toplama konusunda giderek mültezimlere bağımlı hale gelmesi, başlangıçta taşradaki bu iltizam sahiplerinin merkezdeki hamilerince kontrol edilebilirliği gibi bir sorun yaratmamıştır. Köylü üzerindeki vergi yüküne birde mültezimin kar payını eklemesi, bu alanda bir ıslahatı gerekli kılmış ve malikane sistemini getirmiştir. Ancak nakit ihtiyacı ve avarız vergisinin sıradanlaşması bu mültezimlerin yapısında değişikliklere sebep olmuştur. Ekabir siyasetinin Osmanlı taşrasındaki durumu bundan sonra daha net görülmektedir.²²⁶ Merkez açısından esas sorun ise ayanların kapılarında sekban-sarıca denen grupları istihdam etmeleri olmuştur. Vali ve sancakbeylerinin suiistimallerine karşı kadı, defterdar, taşradaki yeniçeri garnizonları ve medreseler arasındaki ilişkiler önem kazanmış; merkezin taşradaki bütüncül görünümü bozulmuştur. Ayan ve merkezin taşradaki çeşitli temsilcileri arasındaki dönemlik ittifaklar, sonunda ‘muhassıllık’ makamının ihdasına ve direkt hazineye bağlı bir görevlinin varlığı ile taşradaki idari yöneticinin –ümera- iktidarının azalmasına neden olmuştur.²²⁷ Özellikle tüm 17.yy boyunca merkezin, taşradaki yolsuzluğu önlemek için çaba gösterdiği ama mani olamadığı; ayanın önce bir müttefik daha sonra ise rakip olarak algılandığı söylenebilir. 17. ve 18.yy'larda merkezin ağırlığı gevşemekle beraber, iktisadi güvensizliğin devam ettiği bir ortamın varlığı Müslüman ayan aileleri için ‘makam ticaretine’ diğer tarafta ise Batılı emperyalistlerle Osmanlı azınlıklarının ilişkilerinin

²²⁵ Karpat, K. (2008). a.g.e., 70

²²⁶El-Haj, R. A. A. (2000). a.g.e., 95: Ayrıca merkeze uzak Cezayir, Tunus ve Şam gibi eyaletlerde 17.yy sonlarında yerel halkın seçtiği ‘dayılar’ ortaya çıkmış ve bunlar zamanla beylerbeyinden daha iktidarlı konuma gelmişlerdir.

²²⁷ İnalçık, H. (2016). a.g.e., içerisinde ‘Osmanlı Yönetiminde Merkezîyetçilik ve Adem-i Merkezîyetçilik’ . (Çev:Harun Yeni), 70

gelişmesine neden olmuştur.²²⁸ Merkez, 18.yy itibari ile ayanlığı kontrol etmek için ‘‘ayanlığı’’ tayin ile belirlenen bir makam haline getirmiştir. Ancak idari çemberin dışında varlığını devam ettiren iktisadi iktidar kaynaklarına sahip ayanların varlığını engelleyemedi. Karpat, ayanları üç sınıfa ayırmıştır. Bunlar ‘‘derebeyi’’ olarak tarif ettiği şehirde yaşayan, siyasi ve idari görevleri olan üst düzey, vergi toplama işini bilfiil yapan orta katman ve pazara yönelik küçük tarım ve ticaretle uğraşan küçük ayandır. Avrupa’nın artan ham madde ihtiyacı ve gelir amacıyla merkezdeki idarecilerin kontrolü gevşetmesi iktisadi-ayanının varlığını devam ettirmesinde önemli sebeplerdir.²²⁹

Diğer bir husus da ulema kökenli ailelerin ayanlaşması olmuştur. Bu durum özellikle kapıkulu iktidarının baskın olduğu dönemde ulema ailelerinin vakıf ve ticari işlere meyil etmesi ile sermaye biriktirmesi sonucu olmuştur. ‘‘Anadolu şehirlerinde kadızade, müftizade, müderriszade ve hatibzade gibi adlar taşıyan sayısız ayan vardır.’’²³⁰

17.yy boyunca ulema ile idareci ittifakı daha ağır basarken 18.yy daha şümüllü bir değişime kapı aralamış ve yerleşik-reaya kökenli ayanın derebeyliğine sahne olmuştur. 1710’da ‘‘kaza ayanı’’ namıyla ve seçimle gelen kişiler kadı defterlerine kaydedilmiş ve resmi olarak kabul edilmişlerdir. 1784’teki ıslahatların ardından kaza ayanı, bölgenin ileri gelenlerinin ‘‘dürüst ve hatırı sayılır’’ bir ayan seçmeleri konusundaki kadı tembihi ve merkezden gelen ‘‘buyruldu’’ üzerine seçilirdi. 1765’te ayanlığın onaylanması valilerden alındı ve vezir-i azamın inisiyatifine bırakıldı. Merkezin fermanları ayanın halkın temsilcisi olduğunun kabulü yönündedir.²³¹ Ancak ayanlığın rüşvet ve hamiliğe konu olması sonucu ileri gelenlerin seçimi prensibi terk edildi.²³² Yerelde ayanlar arasındaki mücadeleler merkezin vesayetini kolaylaştırmakla beraber zaten kargaşa halindeki reayanın zararına işleyen bir siyasi atmosferi de ihtimal dahilinde kılıyordu. Merkez ve taşra güçlerinin sürekliliği tartışmalı ittifakı 1768’de başlayan Rus Harbi ile ciddi kırılmalar yaşadı. İlaş ve askeri ihtiyaçların savaş sırasındaki ehemmiyeti ayana bağımlılığı arttırmıştır. Cesametli ölçüde maddi kayıplara itibar kaybı da eklenince, yerel kaynaklar ve bunları elinde tutan ayanın pozisyonu merkez için daha da önemli hale gelmiştir. Cezzar Ahmet Paşa, Karaosmanoğlu, Tepedelenli ve Pasvanoğlu Osman gibi

²²⁸ Mardin, Ş. (1986). Din ve İdeoloji., 90

²²⁹ Karpat, K. (2008). a.g.e., 71

²³⁰ İnalçık, H. (2016).a.g.e., içerisinde.,’’ Osmanlı Yönetiminde...’’81

²³¹ İnalçık, H. (2016). a.g.e., içerisinde.,’’ Osmanlı Yönetiminde...’’81

²³² Baykal, B. S. (1964). ‘‘Ayanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler’’. **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**. 1, (1-2), 222-224

ayanlar bundan istifade kendi başlarına buyruk hareketlerini açıkça ortaya koymuşlardır. Koca Yusuf Paşa'nın 1786'da ayanlığın ilgasına dair padişah fermanını ilan ile kaldırılan ayanlık, 1808 Sened-i İttifak ile merkezce tekrardan tanınmıştır.²³³

Özetle 18.yy Osmanlı Devleti'nde merkez-çevre ilişkileri zorunluluklar bağlamında ele alınmıştır. Merkez, ayanın maddi gücüne, kapısındaki örgütlü askeri ve idari yapıya ve çeşitli hizmetlerine ihtiyaç duyarken; ayan ise yerel güçler içerisindeki mücadelesinde merkezin desteğine ihtiyaç duymuştur. Özellikle ikinci ve üçüncü kuşak ayanın merkezin desteğine en çok ihtiyaç duyduğu alan ise meşru olarak "Osmanlı" olabilmektir.²³⁴ Ayanlar ekonomik ve siyasi olarak iktidar kaynaklarına sahip olmakla beraber sınıf oluşturabilecek bir ideolojiden yoksundurlar. Yoğunlaşan sosyo-ekonomik faaliyetler ve dış gailer yönetim kapasitesinde değişim istemi yaratmıştır. Ancak kadim düzen, patrimonyal ve merkezi bir yönetim sistemine cevaz veriyordu. Bu durum klasik dönemden farklı olmakla beraber yeni şartlara uyum sağlayamayacak ölçüde bir dönüşüm yaratmamıştır. Özellikle Lale Devri ile başlayan zihniyet değişimi devlet ricalince sorun olarak algılanan değişimlere yeni bir bakış açısının nüvelerini taşımaktadır.

Lale Devri(1718-1730), Osmanlı devlet erkanının ve bir kısım eşrafın zihniyet dünyasındaki gediği genişletmiştir. Devletin mevcut koşullarda barışa duyduğu ihtiyaç ve bu bağlamda reformcu bürokrasinin yükselişi birbirine eşlik eder. Batı ve Doğu arasındaki karşılıklı ilgi daha 17.yy başından itibaren yaşanan münasebetlerin seyrinden ve neşredilen yazından görülmektedir.²³⁵ Batı ile başlayan kültür alışverişinin en az bir asırdır daha da hızlandığı veri kabul edildiğinde; modern metotların sürdürülebilirliğini sağlayan sosyo-kültürel çevre katipler içerisinde gelmiştir. Bürokratlar için düşman karşısındaki yenilgilerin önüne geçmek ve ülke sathında otoriteyi sağlamak başlıca amaç haline gelmiştir. Ulemanın şeriatı ihya etme çabasına karşı bu katipler cenahı, devlet ve toplum ihtiyaçlarına yönelik pragmatik tedbirler alma düşüncesine bağlıdır.²³⁶ Ancak bu husus Avrupa'dan nelerin alınacağı konusu üzerindeki tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Mesela III.Mustafa(1757-1773) Batı'nın üstünlüğünün sırrına erişmek için Resmi Ahmet Efendi'yi Prusya'ya II.Frederick'ten münecim istemeye yollamıştır. Buna karşın III.Selim

²³³ Quatert, D. (2016). a.g.e.,89

²³⁴Quatert, D. (2016). a.g.e., 90: Burada Osmanlı olmaktan kasıt belirli bir statü dairesi içerisinde merkezde ve yerelde meşru kabul edilme iddiasıdır.

²³⁵ Tunaya, T. Z. (2016). *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. (3.Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 18

²³⁶ İnalçık, H. (2016). a.g.e. içerisindeki makalesi, "Kültür Etkileşimi,Küreselleşme", 111-123

ise resim ve yabancı dil eğitimini orduda teşvike uğraşmıştır.²³⁷ Bu iki fark 18.yy boyunca değişen zihniyet dünyasının kesin çizgilerle ayrılmadığını da açıkça göstermektedir. “Batılılaşmak bir nefis müdafaası, bir yaşam prensibi olmuştur.(...) Batılılaşmanın mahiyetini tahin etmek” ise asıl tartışmayı oluşturuyordu.²³⁸

Osmanlıların zihniyet dünyasında açılan gediğin büyük kısmı ise şeriat algıları ile alakalıdır. Osmanlı düzeninin devamlılığını sağlayan “yöneten-yönetilen ayrımının iç çokluğu” ve din-i devlet düşüncesi, nesnel koşulların ve bu koşulların iktidar kapasitesini arttırdığı yeni bir toplumsal kategorinin öncülüğünde değişime uğramıştır.²³⁹ Buna karşı tepkiler olmakla birlikte özellikle 1718, 1774 ve 1792’deki toprak kayıpları reformcu kesimin devlet katındaki gücünü arttırmıştır. Artık ulemanın ekserisi de harp işinde “Frenk” nizamını bilip tanıma taraftarıdır. Lale Devri’nde Osmanlı saray ve “zûrefası”* içerisinde başlayan güzel sanatlar ve zevklere düşkünlük; Osmanlı kültür potasına yeni bir şekil vermiş ve üst-tabaka psikolojisinin tahkimine önemli bir katkıda bulunmuştur. Bilimsel yeniliklerin zevk alemlerinin gölgesinde kaldığı bu dönemde, halk-ulema-yeniçeri ittifakının tipik bir örneğinin kurulması ve Patrona Halil önderliğinde çıkan isyan sonucu “şeriatı ihya” parolası ile bir zorbalar idaresi kurulmuştur. Nevşehirli İbrahim Paşa’nın(1670-1730) ticari mütekabiliyete yönelik ıslahat çabaları Paşa’nın padişaha sunduğu layihada da görüleceği üzere geleneksel öğelerle modernist öğelerin birlikte yer aldığı bir düşünce yapısının ürünüdür. Bununla beraber reformları sert şekilde eleştiren ulema içindeki etkin bir grup ise meselenin ahlaki olduğunu iddia etmişlerdir. Özellikle Vahhabiler, devletin meşruiyetine meydan okuyan vaazları ve Arabistan içlerine kadar yaptıkları akınlarla ayanın konumundan farklı bir yer işgal etmişlerdir.²⁴⁰ Bu, Osmanlı reformculuğunun ikircikli yapısının önemli bir göstergesidir. İbrahim Müteferrika(1674-1745) ise harp ilminde ve gündelik işlerinde Avrupalıların akla başvurduklarını ve bu sayede aşkın teamüllerin hareketsizliğinden azade kaldıklarını ifade eder. Layihasında orduda lüzumu görülen teknik ve tertip değişikliklerini anlatırken “Nizam-ı Cedid” terimini ilk kullanan da yine Müteferrika olmuştur. Ayrıca Huguenot önderlerinden De Rochefort’un ve Fransız subayı Bonneval’in çabaları harp ilminin fenni inkişafına dair bir

²³⁷ Sinanoğlu, S. (1980). *Türk Hümanizmi*. (1.Baskı). Ankara: TTK Yayınları, 34

²³⁸ Tunaya, T. Z. (2016). a.g.e., 18

²³⁹ Mahcupyan, E. (2004). Osmanlı Dünyasının Zihni Temelleri. (3.Baskı). *Doğu Batı Dergisi-Türk Toplum ve Gelişme Teorisi*, 55

*Zürefa: Seçkinlerden, zevk sahibi ve zarif kişilerden oluşan grup

²⁴⁰ Quatert, D. (2016). a.g.e., 91

bilinç sağlamıştır.²⁴¹ Ancak kısır çekişmeler ve dönemin temel itkisi haline gelen ‘‘hane çıkarı’’ yüzünden 18.yy’ın son çeyreği gibi geç bir tarihte bile, savaşlarda başarıyı yeni harp usullerinin mi yoksa ‘‘kelamullaha ittiba’’nın mı sağladığı konusunda ciddi fikir ayrılıklarına rastlanmıştır.²⁴² Nitekim, askeri okullar ve donanmadaki ıslahat ve yeniliklerin içeriğine bakıldığında veya yabancı eğitimlerde aranan şartlar göz önüne alındığında, bu husustaki gelişme süreci daha iyi anlaşılır.

2.4. III.Selim ve II.Mahmud Dönemleri

Osmanlılar için ideal olan artık değişmiştir. Büyük ölçüde kabul edilen fenni gereklilikler klasik dönemin asr-ı saadetinin geri gelmeyeceğine dair kanaati güçlendirirken, kendi asr-ı saadetini yaratmanın da mucize olmadığı nazariyesini kuvvetlendirmiştir. 18.yy’dan devralınan ayanlık ve merkezdeki türdeş yapının kendi içinde çatışmacı siyaset modelini benimsemesi sonucu merkezleşmeye yönelik çaba III.Selim(1761-1808) ve II.Mahmud(1785-1839) dönemlerinin temel itkisini temsil eder. Diğer yandan Avrupa ile ilişkiler yeni boyutlar kazanmış ve gayrimüslimler ile ilgili meseleler müzakere konusu olmaya başlamıştır. Bu durum yeni kurumların gerekliliğine olan inancı pekiştirmiş ve denetim mekanizmasının yaygınlaştırılmasına neden olmuştur. Islahat ve Batılılaşma çabalarının getirdiği bir ideoloji ve bu ideolojiyi manipülasyon yeteneği, bu ideolojinin ve ıslahat hareketlerinin önemli ölçüde taşıyıcısı olan kalem efendilerinin(kalemiyye) iktidar kapasitelerini arttırmıştır. Bu üç husus, yani merkezleşme, Avrupa’nın etkisi ve yeni yükselen toplumsal bir kategori, 1790 ve 1839 arası dönemin temel taşlarıdır.²⁴³

Osmanlı merkezleşmesinin en önemli yönü araçsallaştırıcı bir zümrenin iş başına gelişidir.* Osmanlı devlet hayatında evrak tanzimi ve usulleri önemli bir işlem olarak görülmektedir. Osmanlı katipleri –mali ve idari katipler- kendi personel yapılarını ve biçimsel kurallarını itina ile muhafaza etmişler, hatta belli oranda geliştirmişlerdir. Bu sayede merkezdeki en örgütlü ve nitelikli gruplar arasında yer alırlar. III.Selim ve

²⁴¹ Berkes, N. (2017). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. (25.Baskı). (Çev:Ahmet Kuyaş). İstanbul: YKY Yayınları, 47

²⁴²Mardin, Ş. (2010). ‘‘Türk Islahatçılarının Zihin Dünyası(1700-1900)’’. *Türkiye Günlüğü*, 102, 19-20;Ayrıca Osmanlıdaki yeniliklere bakışın felsefi kökenleri için İbn-i Sina, Celaleddin Devvani ve Kınalızade Ali’ye bakılabilir. ‘‘Kelamullaha İttiba’’ kavramı ile Allah kelamı olarak ifade edilen Kur’an’ın hükümleri ve gerçekte din kurallarını yorumlama tekeline sahip kişiler tarafından öne sürülen doktrinlere itaat, bu doktrinler çerçevesinde hareket etme anlatılmak istenmiştir.

²⁴³ Karpat, K. (2008). a.g.e., 77-78

geleneççi reformist kadrosu veya Standford Shaw'ın(1930-2006) tabiri ile ‘‘mutfak kabinesi’’²⁴⁴ -genellikle kalemiyye ve saray mensupları-, Batı'nın askeri gücüne ulaşmanın başlıca mesele olduğunu ve bu güce ulaşmada ıslah yerine yeni kurum ve personelin yerleşimini amaç edindikleri reform programını uygulamaya koydular.²⁴⁵ Stoacı felsefecilerin tasavvur ettiği talim düzenine uygun bir şekilde terbiye edilen neferler, yeni metot ve malzeme ile de desteklenerek, eskinin cengaverlik mekanı olan kışlalarından ayrı bir mekansal siyasetin mensuplarına ve disipline edilmiş asker tipolojisine doğru evirilmişlerdir. Nizam-ı Cedid'in askeri olmak veya lojistik hizmet sağlamak, önemli avantajları da beraberinde getirmiştir. Bu ordunun neferleri farklı yörelerden belirli bir nizamname esas alınarak ve katiplerin nezaretinde toplanmış, ideolojik iktidarın başlıca kaynağı olan şeriatın desteği de seferber edilmiştir. Pedagojik açıdan bu talimler, bireyin kendine yabancılaştığı ve kolektif ruhu özümseyen ve ancak bu ruh ile varlığını daim kılan bir sosyo-psikolojiye girmesini amaçlamaktadır.²⁴⁶ Katiplerin diğer kurumsal yapılara yayılması da bu durumu tahkim etmiştir. Meşveret Meclisleri ile de yeniliklere muhalefet edecek kesimlere karşı bir cephe oluşturulmuştur.²⁴⁷ Sultana sunulan ve birçoğu bu meclislerde tartışılan layihalardan yirmisi Türk, ikisi yabancı unsurlarca kaleme alınmıştır. Özellikle Mehmet Şerif Efendi'nin layihası gelir-giderin hesaplanabildiği merkezi bir bütçeyi savunurken aynı zamanda vergi işlerinde yerel güçlerle iş birliği yapmayı uygun görmesi açısından diğerlerinden ayrılır.²⁴⁸ Ayrıca III.Selim'in Nizam-ı Cedid ismini kullanması, Fransız İhtilali'nin etkilerinin Osmanlı üst bürokrasisi içerisinde de ne kadar etkili olduğunu gösterir. Tabi bu etki ihtilalin ruhu ile alakalı değil, Avrupa'daki kargaşa ve yeni düzenin kuruluşu ile alakalıdır. Diğer yandan ikamet elçiliklerinin açılışının perde arkasında Osmanlıların Avrupa'nın yeni düzeni içerisindeki değişen konumu olduğuna şüphe yoktur. Diplomasinin gerekliliklerinin ve bu gereklilikleri icra eden başlıca toplumsal kategorinin kalemiyye ve özelde Reis-ül Küttüab önderliğinde çalışan Bab-ı Ali

---

*Araçsallaştırmadan kasıt, Vahhabilere karşı halifeligi, Avrupa'ya karşı ıslahatları ve modern orduyu, ayana ve gayrimüslimlere karşı da merkezin statü üstünlüğünü araçsal hale getirip merkezin iktidarını tekrardan pekiştirmektir.

²⁴⁴ Shaw, S. (2008). *Eski İle Yeni Arasında: Sultan 3.Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*. (1.Baskı). (Çev: Hür Güldü). İstanbul: Kapı Yayınları, 115

²⁴⁵ Itzkowit, N. (1989). *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*. (1.Baskı). (Çev: İsmet Özel). İstanbul:Çıdam Yayınları, 87-88, 155-156

²⁴⁶ Yeşil, F. (2016). *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu Osmanlı İmparatorluğunda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine İnceleme(1793-1826)*. (1.Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 80-114

²⁴⁷ Shaw, S. (2008). a.g.e., 96-97; Ayrıca bu meclislerin önemli simalarından Londra Sefareti Başkatiibi Mahmud Raif Efendi Osmanlı bürokrasisi içerisinde reformist karakterin değişiminde ve Batıcılığın yayılmasında başı çekmiştir: Shaw, S. (2008). a.g.e., 118

²⁴⁸ Çağman, E . (1999). III. Selim'e sunulan bir ıslahat raporu: Mehmet Şerif Efendi Lâyihası. **Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, (7), 217-233

katipleri olduğu söylenebilir.²⁴⁹ Osmanlı Devleti, Batı'yı bu katiplerin kaleminden ve gayrimüslimlerin konuklarından tanımak gibi yine ikircikli bir duruma düşmüştür. 1806'ya gelindiğinde Avrupa'nın beş büyük başkentinde elçilikler açılmış ve 22.685 er, 1590 subayı olan Nizam-ı Cedid kuvveti mevcut olmuştur.1792'den beri hummalı şekilde yürütülen çalışmalar idari yapıda ve özellikle Anadolu'da fayda sağlamıştır.²⁵⁰ Ancak İstanbul'daki eşraf ve ücretli ilmiye mensupları ve askerlerin ekonomik yönden durumları kötüleşmiştir.²⁵¹ Napolyon'un Mısır'ı işgali, Sırp İsyanı ve Rus Harbi gibi felaketlerin ekonomik buhranla birleşmesi ve yeniçeri-ulema-eşraf ittifakının eseri olarak, III.Selim tahttan indirilmiş, ıslahatçı kadrolar dağıtılmış, Nizam-ı Cedid lağvedilmiştir. IV.Mustafa tahta geçirilmiş ancak 1808'de Rumeli ayanlarının ittifakı ile tahtı terke mecbur bırakılarak II.Mahmud tahta geçirilmiştir.²⁵²

Alemdar Mustafa Paşa'nın(1765-1808) İstanbul'daki kısa süreli iktidarı sırasında, devletin keşmekeş yapısında reform yapmaya yönelik olarak, ayanlarla padişah arasında Sened-i İttifak imzalanmıştır. Bu toplantıda Alemdar, devlet rical-i ve ayanlara hitaben düşmanın galebesinin askerinin tertip ve eğitimden, subaylarının birlikteliğinden ve fenni üstünlüğünden kaynaklandığını belirtmiştir.²⁵³ Sened-i İttifak ile ayanın yeniliklere ve merkeze riayeti vaat edilirken, ittifakın 4. maddesi ile de sadrazam ve rical-i devletin suiistimalleri konusunda tavize mani olunacağı beyan edilmiştir. Ayrıca ayanın talebi ile yine aynı maddede saray mensuplarının üzerine vazife olmayan devlet işlerine karışmayacağı kabul edilmiştir. Sened-i İttifak hem ayanı hem de merkezi bağlayıcı bir üsluba sahiptir.²⁵⁴ Ancak ömrü Alemdar'ın hayatı ile sınırlı kalmıştır.,

II.Mahmud dönemi de merkezileşme amacı güden ıslahatların ve Avrupa ile ilişkilerde yaşanan gelişmelerin belirleyici olduğu bir dönemdir. Ancak ayanlık

²⁴⁹ Kuran, E. (1968). *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821*. (1.Baskı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 12-13

²⁵⁰ Akşin, S. (Editör). (1997). *Türkiye Tarihi Cilt 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*. (3.Baskı). İstanbul: Cem Yayınları, 80

²⁵¹ Karal, E. Z. (1999). *III.Selim'in Hatt-ı Humayunlar*. (2.Baskı). Ankara: TTK Yayınları, 34; Burada Kaymakam Paşa'ya hitaben yazılan hatt-ı hümayunda feryat eden ulemanın ve askerinin fitnesine mahal verilmemesi bahse konudur.

²⁵² Akşin, S. (1997). a.g.e., 90-93

²⁵³ Ahmet Cevdet Paşa. (1973). *Cevdet Paşa Tarihi Cilt 2*. (1.Baskı). (Sadeleştiren: Sadi Irmak, B.Kemal Çağlar). İstanbul: MEB Basımevi Yayınları, 126

²⁵⁴ Onar, S. S. (1960). *İdare Hukukunun Temel Esasları Cilt I*. (2.Baskı). İstanbul: İsmail Akgün Matbaacılık Yayınları, 134-135; Ayrıca aynı eserde belirtildiği üzere mezkur senedin imzalanmasında merkez adına Sadrazam, Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri, Anadolu Valisi, Kaptan-ı Derya, Şeyhülislam ve İstanbul Kadısı hazır bulunmuştur.

meselesinin Rumeli ve Anadolu'daki göreceli hallinin haricinde Mısır'da Mehmet Ali Paşa(1769-1849) İsyanı ve Yunan İsyanı tarihin bu perdesinde devletin modernleşme algısına derin izler bırakarak eklenmiştir. Özellikle Yunan İsyanı'nda Halet Efendi'nin(1761-1822) icraatlarının etkisi görülmektedir. Tercüme Odası ve Eflak-Boğdan Voyvodalıklarını padişahıtan aldığı berat ile 4 Rum aileye bağlamış ve bu durum diğer Rumların eşkıyalığa meyil etmesine neden olmuştur.²⁵⁵ Tunaya'nın da isabetle belirttiği gibi iktidar sadrazamdan saraya kaymış ve "aydın despotluk" olarak adlandırılan ve sultanın mihrakında olduğu bir süreç başlamıştır.²⁵⁶ Yeniçerinin Alemdar'ı ortadan kaldırması ve 1826'da da II.Mahmud'un yeniçeriyi ortadan kaldırması sonucu merkezdeki türdeşlik büyük ölçüde tekrardan oluşmuştur. Bu suretle ordunun dikotomik yapısı ortadan kaldırıldığı gibi yenilikleri engellemede simgesel bir yönü bulunan yeniçeriliği hatırlatan her türlü sembol de yasaklanmıştır. 1826 sonrası merkeze bağlı silahlı kuvvetler her daim batılılaşmanın öncü gruplarından biri ve ıslahata açık bir kurum haline gelmiştir. 1820'den başlayarak Tepedelenli, Yunan ve Mehmet Ali isyanları Osmanlı Devleti'nin Batı ile ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Özellikle İngiltere ve Rusya'ya verilen tavizler Osmanlı'nın sahip olduğu ekonomik mevzilerin kaybedilmesine neden olmuştur. Balta Limanı Anlaşması bir zorunluluğun ürünü olduğu kadar, geleneksel iâşeci ekonomi düşüncesi ile "liberal bürokratik" eğilimlerin de ürünüdür. Merkezi bürokrasi, tüccarlarla ittifak kurmuş olan mültezimlerin etkisini azaltmak arzusunda idi, ayrıca İngiltere elçisi Ponsonby(1770-1855) bu anlaşma sayesinde ham madde üretiminde yetkin Mısır ve Suriye'nin de finans kaynaklarının kesileceği konusunda temennide bulunuyordu.²⁵⁷ II.Mahmud'un yaptığı yenilikler modern ile gelenekselin bir arada yaşadığı bir kurumsallaşma örüntüsü olarak değerlendirilebilir. Bu yenileşme, "kısmi, mahalli ve kısır" kalmıştır. Batı'nın siyasi baskısının açık şekilde hissedildiği, iç isyanların merkezi en çok tehdit ettiği ve ilmiye sınıfının hala etkisini muhafaza ettiği bir dönemde toplumsal açıdan etkili yenilik hareketlerine girişmek ve bu üç yapının etkisinden muvazeneli ölçütlerle azade kalmak II.Mahmud'un başarıları arasında sayılabilir. Ancak geleneksel-reformculuğun tesiri olarak "telifçi tavizci ve ikici" metot, yapılan düzenlemelerin şekli kalmasına neden olmuştur.²⁵⁸ Sultanın merkezîyetçiliği artırma çabası sadece merkez-

²⁵⁵Ahmet Cevdet Paşa. (1997). *Tarih-i Cevdet Cilt 6*. (1.Baskı). (Sadeleştiren: Dündar Günay). İstanbul: Üçdal Neşriyat, 2717

²⁵⁶ Tunaya, T. Z. (2016). a.g.e., 24

²⁵⁷Kıray, E. (1995). *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*. (2.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, 71: Ayrıca bu anlaşma sonucunda ithalat vergisi %5, ihracat %12, transit vergi %3 şeklinde belirlenmiştir. Ayrıca Balta Limanı öncesinde liberal ekonomi politikalarının gereği olarak gümrük vergilerinde indirim yapılmıştır.

²⁵⁸ Tunaya, T. Z. (2016). a.g.e., 27-28

çevre bağlamında değil ayrıca merkezin kendi içinde de sarayın ve saraya bağlı modernist katiplerin gücünün artmasını sağlamıştır. Bu noktadan hareketle Osmanlı bürokrasisi, toplumdaki çeşitli kategorilerin siyasi karakterini azaltma yoluna gitmiş ve II.Mahmud da bu hususu nazırlıkların kurulması ile desteklemiştir. Bu dönemde yapılan reformların en önemli sebebi toplumsal düzenin siyasi karakterine hükmeden ilmiye sınıfının ideolojik mülahazalarının tesirini asgari düzeyde tutmak ve Avrupa’da yaşanan ihtilallerden azade şekilde bahşedici ve birleştirici bir sultan imgesi ile II.Mahmud’un kendinde somutlaşan devlet iktidarının kapasitesinin artırılmasını sağlamaktır.²⁵⁹ Vefatının ardından mezar taşına “imparatorluğun güneşi, doğunun kapılarını yeni bir yaşama açtı” ifadesi yazılmıştır.²⁶⁰

2.5. On Yedinci Yüzyıldan Tanzimat’a Osmanlı Bürokrasisinin Konumu

Osmanlı Devleti 15.yy’dan itibaren, devletin açıkça toplumun üstünde konumlandığına inanılan normlar silsilesine tabi şekilde idare edilmiştir. Bu zihniyet, Osmanlı askeri zümresinin dikey hareketliliği kontrol etme yetisini elde tutmasına ve dolayısı ile üst kültürün kaynaklarını tekelleştirmesine yaramıştır. Bu sayede Osmanlı idarecileri vergiden muaf olduğuna dair bir berat ile alelade bir Müslüman’a yöneticilik bahşedebilirdi.²⁶¹ Devleti konumlandıran normların somutlaşmasında bürokrasi “padişahın” en büyük vasıtasıdır. Bunun ilk nüveleri devşirme sistemiyle atılmakla beraber 17.yy’la gelindiğinde bu sistem değişmeye başlamıştır. Yeni durumda iktidar bloğunun aktörleri de değişmiştir. Ancak bu husustan önce Osmanlı Devleti’nde 17.yy sonundan Tanzimat’a kadar olan dönemde iktidar kapasitesini arttıran bürokratik mekanizmayı kısaca açıklamak gerekir. 15. yy’ın ikinci yarısında reis-ül küttabın mevki elli akçe yevmiyeli müderrisin altındadır. Terfi yeri ise sancakbeyliğidir. 19.yy da nazırlıkların ihdasına kadar reis-ül küttablar erkan-ı devletten değil rical-i devletten sayılmaktadır.²⁶² Bununla beraber bütün yönetici sınıf -askeriye, kalemiye, saray hizmetlileri- padişah kapısının kuludur. Kısmen ilmiye mensupları biraz daha özerk olarak kabul edilebilir. 16.yy sonundan itibaren padişah kapısı ile devlet yapısı arasında bir

²⁵⁹ Tunaya, T. Z. (2016). a.g.e., 28

²⁶⁰ Palmer, A. (2008). *Osmanlı İmparatorluğunun Son Üç Yüz Yılı Bir Çöküşün Yeni Tarihi*. (1.Basım). (Çev: Belkıs Çardakçı Dişbudak). Ankara: Sabah Kitap TurkuvaZ Yayınları, 87

²⁶¹ Mardin,Ş. (1986). Din ve İdeoloji., 98-99

²⁶² Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Osmanlı Devletinde Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. (2.Baskı). Ankara: TTK Yayınları, 244-247; Ayrıca erkan-ı devletten olmak demek divanda müteala serdetmeye yetkili olmak demektir.

ayrışma yaşanmaktadır. Kapıkulu ordusunun ve topçular gibi sadece padişahın mahiyetine mensup ayrıcalıklı birliklerin sadrazam komutasında sefere çıkması ile gelir yetersizliğinin padişah hasları ile giderilmeye çalışılması padişah kapısının üstünde bir devlet gereklerinin varlığını biçimselde olsa göstermektedir. Ayrıca taht değişikliği bu konuda aydınlatıcı görülmektedir. Sultan II.Selim'in önce İstanbul'da ardından ise Belgrad'da sadrazam komutasındaki ordugahta cülus etmesi idari yapıdaki iktidar kaymasının göstergeleridir. Feridun Ahmet Bey ise devlet işlerinde siyaseti uygulayanın vezir olduğunu belirtmiştir.²⁶³ Sultan I.Ahmet'in veraset değişikliği ile şehzade kapı halkı ile saray görevlilerinin ve şehzadelerin birbiri arasındaki mücadelede sonlandırılmıştır. Bu dönemden sonra merkez kendi içinde çatışmakla birlikte artık verasete dayalı bürokratik çekişmeden ziyade bürokratik grupların kendi aralarında ve yer yer sultanla yaşadığı çekişmeler gözlemlenmektedir.

İlerleyen süreçlerde özellikle 17.yy sonraları ve 18.yy'da Vezir-i Azamın ve bir kısım büroların saraydan ayrılması ise Osmanlı devlet teşkilatında yaşanan dönüşümlerin şematik incelenmesini kolaylaştırmıştır. Öte yandan Bab-ı Ali'nin teşkilat yapısı da bu yeni süreçle paralel olarak değişmiştir. Özellikle Reis Efendi'nin(reis-ül küttab) mahiyetine alınacak katiplerin iltimas ve imtihanla alınması gibi ikili bir yol tutturulmuştur.²⁶⁴ Bu bürolardaki katiplerin yetiştirilmesinde genellikle "hace-şagird" ilişkisi içerisinde lonca yöntemi²⁶⁵ benimsenmiştir. 18.yy'da Bab-ı Ali üç önemli yöneticinin emrindeki bürolardan mürekkeptir. Bunlar Kahya Efendi, Çavuşbaşı ve Reis Efendi ve bunlara bağlı bürolardır. Kahya Efendi, dahili işlerle ilgilenmektedir. Üç tuğlu vezir rütbesinde olup vezir-i azamdan sonra Bab-ı Ali'de ki en yetkili resmi görevlidir. Sadrazam kapısının güvenlik ve idari işleri de yine Kahya Efendi'ye bağlıdır.²⁶⁶ İkinci olarak Çavuşbaşı, divanda görülecek adli işlerin kalemligini yapmakta ve tezkirecilerin başı olarak hizmet vermektedir. Üçüncü olarak ise Reis Efendi'nin mahiyetinde çeşitli bürolar mevcuttur. Bunlardan ilki, Divan-ı Hümayun Kalemi'dir ve yöneticisi Beylikçi'dir. Bu kaleme bağlı olarak Divan(Beylik), Tahvil ve Ruus Kalemleri görev yaparlar. Daha çok divan kararları, atama ve ısdar edilen kanuni evrakın takibi, üst makamların tımar ve tayin işleri de yine Divan-ı Hümayun

²⁶³ Kunt, M. İ. (1999). "Devlet, Padişah Kapısı ve Şehzade Kapıları". G. Eren. (Editör). Osmanlı- Teşkilat Cilt 6. (Birinci Baskı). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 35

²⁶⁴ Ahıskalı, R. (2001). *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttablık (XVIII. Yüzyılda)*. (1.Baskı). İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 20

²⁶⁵ Findley, C. V. (2014). *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform Bab-ı Ali 1789-1922*. (1.Baskı). (Çev: Ercan Ertürk). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 26-34

²⁶⁶ Hammer, J. v. (1941). "XVIII'inci Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkilatı ve Bab-ı Ali". (Çev:Halit İlteber). *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, (1-4), 566-570

Kalemlerine bağlıdır. 18.yy sonunda bu üç kalemde –çoğunluğu Beylik Klemi’nde-toplam yüzün üstünde katip çalışmaktadır. Öte yandan Reis Efendi’ye bağlı Divan-ı Hümayun Tercümanlığı da “ecnebilere müteallik” işlemlere daimi suretle iştigal etmektedir. 19.yy’daki Yunan İsyanı’na kadar bu makam daha çok Fenerli Rumlar, daha sonrasında ise İshak ve Yahya Efendiler gibi ihtida etmiş kimseler getirilmiştir.²⁶⁷ Sadrazamın özel sekreteri olarak görev yapan Mektub-i Sadr-ı Ali (Mektubi) Klemi 17.yy sonlarında oluşmuştur. Reis Efendi’nin özel kalemligini ise 18.yy’da artan iş yüküne binaen ihdas edilen Amedi Klemi yerine getirmektedir. Amedci aynı zamanda Sadrazam’ın dış ilişkilerle alakalı istediği telhisleri de hazırlamakla mükelleftir. Bir diğer görevi ise reis-ül küttablığına tahsis edilen gelirlerin toplanmasıdır. Amedi kaleminde 18.yy sonlarına doğru beş ila on kişi çalışmaktadır.²⁶⁸ Ayrıca katipler içerisinde gedikli ve şerhli olmak üzere mali ödüllerin tevcihine göre tasnif sistemi de mevcuttur. Bu tasnif sistemi Findley’e göre farklı teşkilatlanma kategorileri arasında katiplerin gelişiminde en etkili faktördür.²⁶⁹ Osmanlı Devlet idaresindeki dört yüksek kapıdan-Bab-ı Ali, Bab-ı Seraskeri, Bab-ı Defteri ve Bab-ı Meşihat- katiplerin önemli ölçüde nüfus sahibi olduğu bir diğeri ise Bab-ı Defteri’dir.18.yy öncesinde 21 ayrı kalem tarafından idare edilen Defterdarlık teşkilatı bu dönemden sonra 42 ayrı kalemce idare edilmiştir. Prestiji azalmakla beraber önemi artmıştır. Mali işlerle uğraşan katiplerin özellikle 19.yy’da ayanlığın ilgasına yönelik çabalar sonucu sayılarının artmış olup 1838’de bu “kapı” Maliye Nezareti’ne dönüştürülmüştür. Bab-ı Seraskeri, Yeniçeri Ağası’nın başkanlığında ve onun meclisinde, Bab-ı Meşihat ise Şeyhülislam ve ekseri yüksek ulemanın iştiraki ile toplanan ve idare edilen yapılarıdır.²⁷⁰ Ayrıca bu meclislerin üyelerini azletme yetkisi sadrazamda olup, Divan-ı Hümayun’a üye olanların sadaret makamının önerisi ve padişah onayı ile görevden el çektirilmeleri olağan kaidedir.

Osmanlı bürokrasisinin 17.yy itibari ile yapısal yönden başlayan evrimi ancak 18.yy sonunda işlevselleşme eğilimi göstermiş; 1830’larda ise “nizamet-i esasiyye” gereği yapılan işlevselleşmeye dönük reformlar iktidar ilişkilerinde bir mantalite değişimine neden olmuştur. Bu bağlamda icaplara uygun kurumların ihdasında tereddütler yaşanmakla

²⁶⁷ Findley, C. V. (2014). Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform Bab-ı Ali 1789-1922., 85-92

²⁶⁸Uzunçarşılı, İ. H. (1984). a.g.e., 55-58, 245-262: Ayrıca evrak işlerinde ve çeşitli telhislerin hazırlanmasında mümeyyiz,kanuncu,ilamcı, haccagan, kisedar,mülazım gibi çeşitli rütbe ve işlere sahip kişilerde mevcuttur.

²⁶⁹ Findley, C. V. (2014). Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform Bab-ı Ali 1789-1922., 97

²⁷⁰ Gültepe, N. (1999). “Osmanlılarda Bürokrasi: Merkezi Yönetim”. G. Eren. (Editör). Osmanlı-Teşkilat Cilt 6. (Birinci Baskı). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 241-255

birlikte, asıl çelişkiye düşülen konu, kurumsallaşmanın ideolojik saikleri olmuştur. Bab-1 Ali kalemlerinin devlet teşkilatındaki ağırlığı, katipliğin yayılması ve bu katipliklere girmede Bab-1 Ali kalemlerinin görece önceliğinden kaynaklıdır. 18.yy'da Reis Efendi'lerin %86,05'i direkt Bab-1 Ali kalemlerinden yetişip çeşitli görevler yaptıktan sonra bu makama gelmişlerdir. Geriye kalan %13,95'lik -11 kişi- kesimin ise 6 tanesi maliye kalemlerinden bu makama gelmiştir. Ayrıca maliye kökenlilerin çoğunluğu önce Çavuşbaşılık veya Reis vekilliği gibi görevlerde bulunmuştur.²⁷¹ Uzun 18.yy'da Reis-ül küttablardan 12 kişi Sadaret Kethüdalığına, 2 kişi Beylerbeyliğe, 4 kişi Nişancılığa, 12 kişi Defterdarlığa ve 11 kişide Sadaret makamına tayin olmuşlardır. Katiplerin devlet teşkilatındaki etkinlikleri 19.yy'da da devam etmektedir. Nitekim II.Mahmud döneminde bir fermanla taşrada mülki ve askeri görevler birbirinden ayrılmıştır. Bu durum 17.yy sonundan itibaren katiplerin kariyer imkanlarındaki artışın, ve dolayısı ile iktidar kapasitelerinin, katlanması şeklinde anlaşılabilir.²⁷² Tüm bunların yanı sıra saray hizmetleri de güçlü padişahlar zamanında ilerleme kat etmiştir. 1703-1839 arasında 8 eski "Silahtar Ağası" sadaret makamına getirilmiştir. 18.yy sonu itibari ile Has Oda, saray katipliğine dönüşmüştür.1830'larda silahtar ağa, Mabeyn Müşiri'ne, sır katibi de "Mabeyn Başkatibi"ne dönüştürülmüştür.²⁷³ Bu reformlar nazırlıklarla birlikte değerlendirildiğinde II.Mahmud'un sadrazamı bloke etme ve bürokrasinin iktidar imkanını kendi lehine kullanma amacıyla olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak Osmanlı siyasi geleneği, devleti ve devletli kişileri toplumun üstünde konumlandırmış ve buna örfi ve dini bir meşruiyet katmıştır. İdareciler -18.yy'ın son çeyreği itibari ile bürokrasi denilebilir- iktidar imkanlarını yapısal koşullara ve siyasi düzene yön veren şer'i ve örfi kaidelere göre ayarlama gayretine girmişlerdir. Osmanlı idarecileri 17.yy sonu itibari ile temel itki olarak belirledikleri "çıkarları" muhafaza ve "icapları" yerine getirme usulünü Lale Devri ile beraber üst kültüre yönelik yeni bir içerik ile birleştirdiler. 1774 sonrası ise siyasal hizipleşmenin ideolojik nüveleri netleşmeye başlamıştır.

²⁷¹Ahıskalı, R. (2001). a.g.e., 22-23; Aynı eser içerisinde "Tablo 1" e göre mezkur dönemdeki Reis Efendilerin; 14 tanesi Mektubi Kalem,7 tanesi Divan-ı Hümayun Kalem, 3 tanesi Amedi Kalem, 3 tanesi Kethüda Kalem, 6 tanesi maliye kalemleri ve 5 tanesi diğer Bab-1 Ali kalemleri, 2 tanesi diğer kalemlerden gelmektedir.

²⁷² Öztuna, Y. (1989). *İkinci Mahmud*. (1.Baskı). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 99

²⁷³ Findley, C. V. (2014). a.g.e., 73-74, 128

Muhafazakar ve reformist çevrelerin temel itkisi “dönüşmeden değişmek” olarak ortaya konulabilir. Ancak aralarındaki temel fark ne kadar değişimin bir dönüşüm sayılacağıdır. Bu da Batı’ya hangi kapıdan bakıldığı ile yakından ilgilidir. İlimiye kapısı uzun yıllar -Keçecizade İzzet Molla’ya kadar- askeri alan dışında muhafazakar tutumunu devam ettirmiştir. Merkezde bulunan kapıkulu askerleri ise ekonomik meselelere dini nitelik kazandırmak gibi bir adet edinmişler, bu durumu siyasal nitelik kazanan dini usul ve inanışlarla da destekleme eğiliminde olmuşlardır. Taşrada ise reaya genel itibari ile vergiden kaçınma güdüsü ile hareket etmektedir. Ümeranın ise statüsünü muhafaza ve hane halkı ile merkezdeki hamisinin takdirini muhafaza etme gayretini benimsediği söylenebilir. Ayanların ise dönem boyunca her zaman ideolojisiz ama amaçlı bir görünüm çizdikleri öne sürülebilir. Ayan takımının iktidar kaynaklarına bağlı olarak konumlandığını söylemek gerekir. Statüye dayalı ayanlık ile iktisadi veya askeri iktidar kaynaklarına dayalı ayanlık ne kadar iç içe girse de -tıpkı kapı menşeinin erkan-ı devlete bir zihniyet katması gibi- temel itkilerini ortaya koymalarındaki farklılık bu hususa dayalıdır.

İktidar kaynaklarına ait alanların her birinde mezkur dönemde hakim olan dinamizmden kaynaklı sürekli bir değişim söz konusudur. Aslında Tanzimat Dönemine miras kalan bu değişim, özellikle ayanlık ve merkezdeki iç çatışmacı modelin belirleyici olduğu bir siyasal geleneğe dair verilen tepkilerle alakalıdır. Ekonomik iktidar üzerinde merkezin ağırlığını tam olarak sağlayamadığını söylemek yanıltıcı olmaz. Ayanların ise kentli nüfus ve ümera karşısındaki ekonomik etkisi görecelidir. Özellikle Avrupa ile ticari ilişkileri artan bölgelerde ayan iktisadi kalıplara sahip siyasal talepler öne sürdüğünde bunun, Osmanlı siyasi geleneği açısından devlet otoritesinden taviz vermek anlamına gelmesi, sistemin siyasal yönünün ağırlığını ortaya koymaktadır. Siyasal iktidar kaynaklarının önemli ölçüde askeri-zor gücü ve şer’i-örfi gelenekler olduğu söylenebilir. Askeri-zor gücün 19.yy başlarına kadar merkezin denetiminden ziyade ricasına yönelik olarak oluştuğu gözlenmektedir. Ayanlar ve yerel iktidar sahipleri özellikle tüfek kullanan pek çok kuvveti beslemektedirler. Ancak diğer açıdan siyasi meşruiyet ve üst-kültüre, yani yönetici kültüre, yönelik tekel Osmanlı merkezinde itina ile muhafaza edilmiştir. Özellikle ayanların en güçlü olduğu zamanda bile taşra güçlerinin üst-kültüre yaklaşma çabası

merkezce lümpen taklitçiliği olarak algılanmıştır. Bu bağlamda siyasi alanın iktidar bloğu, merkez-çevre yaklaşımı içerisinde değerlendirilebilir.²⁷⁴

Ekonomik alanda ise parçalı yapı göze çarpar. 17.yy boyunca ilmiyenin vakıflar aracılığıyla reaya ile kurduğu ilişkiler, ekonomik iktidardan pay almasına neden olurken; merkeze bağlı askeri gruplar zorbalık veya eşrafa karışarak üretim fonksiyonundan uzak ama zanaat ve ticaret ile şehir hayatında aktif olmuşlardır.

Tımar sisteminin devletin örgütlenmesi ile olan ilişkisi kopma noktasına gelmiştir. Askeri gereksinimlerin değişmesi ve tımar sisteminin malikane sistemine doğru evrilmesi devletin örgütlenmesinde nakdi gelire dayalı bir yapının doğmasına neden olmuştur. Bu durum karşısında sipahinin iktidar kaynaklarında azalma yaşanmıştır. Sipahi padişahın taşradaki mülkünün kapıcısı olmaktan ya kendi kapısının fiili maliki ya da ümera veya ayanın kapıcısı olmuştur. Yeniçerilik askerlikten ziyade ulufe sahipliği haline gelmiştir. Ocağın *volksgeist*i haline gelen ‘‘Bektaşılık’’ geleneği, siyasi düzene karşı bir ideolojik iktidar kaynağı haline getirilmiştir.²⁷⁵ Nizamnamelerle duruma hakim olma çabasındaki vüzera ise iç diplomasiye ve dolayısı ile nakdi gelirle iâşesini karşılayan katiplere dayanmak zorunda kalmıştır. Merkezdeki vezir-paşa haneleri ise ayakta kalmak için muhtaç oldukları kaynakların muhafazası için iltimas ve rüşvete başvurarak dağıtıcı konumlarını korumayı amaçlamışlardır. 1600-1789 arasında genel itibari ile dini ve askeri teşkilatın iktidar kaynaklarında yaşanan gerileme ‘‘kalemiye’’ ve saray görevlilerinin iktidar kaynaklarındaki artışla sonuçlanmıştır.²⁷⁶ Donanma²⁷⁷ ve katiplerin Osmanlı klasik döneminde ‘‘kadim’’ meşruiyet algısının etki dairesinin dışında kalması, İslami devlet normlarını yorumlama tekeline sahip ulemanın, donanma ve katiplerle olan ilişkisinin ikincil derecede olması, her iki kurumunda sınıf durumu oluşturma süreçlerinin erken modern dönemde başlaması, özellikle kalemiyenin devletin işleyişine dair merkezi bir konum işgal etmesi nedeni ile bir çok konunun genel muhtevasını bilebilmesi, dış ilişkilerdeki rolleri sonucu reformist eğilimlerin taşıyıcısı olmaları ve iktidar kaynakları üzerinde padişah otoritesini açıktan tehdit edebilecek ittifaklardan görece uzak durmaları sonucu bu iki grup, siyasi alanın merkezinde konumlanmışlardır. Bu durum çıkar

²⁷⁴ Shils, E. (2002). ‘‘Merkez ve Çevre’’. (Çev:Yusuf Ziya Çelikkaya). *Türkiye Günlüğü*, 70, 87-96

²⁷⁵ Berkes, N. (2017). a.g.e., 117

²⁷⁶ Findley, C. V. (2014). a.g.e.,79

²⁷⁷ Osmanlı donanmasının mezkur konu ile ilgili durumu hakkında bilgi için: Shaw, S. (2008). a.g.e., 205-209

kavramına yükledikleri yeni anlamlarla 19.yy'da daha da önem kazanmış ve simgesel sermayenin hudutlarını değiştirme yolundaki çabalarına kaynaklık etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde sistemin merkezi olan padişahın iktidarını sadrazam lehine kaybetmesi, birincil ilişkilerin ve meşruiyetin dini ve soya dayalı olarak hakim olduğu toplumda, devletin devasa bürokratik ağını ve imparatorluğun manevi misyonuna dayalı ideolojiyi harekete geçirecek merkezin ve beklenen sadakatin kaybolmasına neden olmuştur. Bu durum padişahın veya şahsın yerine "devletin" kutsallığına kapı aralamıştır.

Diğer yandan kalemiye, 17.yy'da sadrazamın iktidarının artışı ile özerkleşen; Avrupa ile ilişkiler sonucu belirli bir kültür dairesine intisap eden; seküler eğitim ve eğilimlerini idari örgütlenmesinin norm temeli haline getiren ve bunu yaparken de icapların varlığını öne süren bir yapı görünümündedir. Örgüt yapısı ve zihniyet yönünden özerk toplumsal bir kategori görünümüne sahip olmamakla birlikte, değişimin nüvelerinin görüldüğü söylenebilir. Statü imkanını, geleneksel Osmanlı siyasal kültüründe devletin topluma göre aldığı konumdan ve somut padişah kavramı yerine soyut devlet kavramının kutsanmasından alır. Devletin ve padişahın toplumsal konumunu belirleyen "siyasal" alanın toplumdaki diğer iktidar alanlarını kapsadığına yönelik geleneksel ve modernist eğilimlerin uyuşması da bu durumu pekiştirmiştir.

Veraset sistemi ve dış gailer sonucu, Osmanlı idaresindeki dinamizmi sağlayan örfi hukukun, karizmatik padişahlara göre ayarlanan icrai kuvvetleri –ulema ve kapıkulu- neredeyse iki asır boyunca kargaşa ve yenilgilerin iç sebebi olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle nizam ve yasanın icrai kuvvetleri olacak yeni bir merkezi kategori ile ittifak yapmak hanedanın ve devletin bekasına görülmüştür. Ayrıca geleneksel padişah imgesi de buna bağlı olarak değiş-tiril-miştir. Sonuç olarak kalemiye mensupları, III.Selim ve II.Mahmud dönemlerinde iktidar bloğunun bağımlı üyesi olmuştur. Tanzimat'a giden süreçte kalemiyenin, kaynakların seferber edilmesindeki rolü ve modernleşmenin ontolojik gerekliliğini ideolojik mülahazaların ötesine taşıyabilecek örgütlenme kapasitesine erişmesi; kalemiyenin, sultanları ve ilmiye mensuplarını da çıkarlarına angaje edebilecek konuma sahip olduklarını göstermektedir. Ancak yine de iktidar bloğu içerisindeki hakim üye olamamışlardır. Ayrıca henüz net bir toplumsal kategori de değillerdir.

3. BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI BÜROKRASİSİ

3.1. Tanzimat'ın İlanı ve Anlamı

3.1.1. Tanzimat'ın İlan Edildiği Sosyo-Ekonomik Ortam

Hattı Hümayun'un ilan edildiği sosyo-ekonomik ortam Tanzimat sürecini anlamak için önemlidir. Osmanlı toplumu 19.yy başı itibari ile ekonomide parçalı bir görünüm sergilemektedir. Gayrimüslim tebaanın oluşturduğu "beratlı tüccarlar" ve Avrupa devletlerinin uyruğu olan "müstemin tüccarlar" ticarete büyük pay sahibi olmuşlar, Müslüman tüccarlar ise ya esnaflaşmış ya da kapan ticaretine* yönelmişlerdir. Bu Müslüman tüccarlar(hayriye tüccarlar), II.Mahmud zamanında çeşitli koruma tedbirleri ile desteklense de Avrupalılarla baş edebilecek yeterli bilgi ve lojistik imkanına sahip değillerdir. Tarım sektöründe Avrupa, makineleşmenin ilk örnekleri ile gelişirken Osmanlı ülkesinde henüz tarım sektörü geçen asrın bilgisine sahip bulunuyordu. Buna ek olarak devletin iç gümrük tarifesi ve tarım ürünlerini belirli bir fiyattan satın alması da tarım sektörünün gelişimini engellemekteydi. Göçer aşiretler ve büyük çiftlik sahiplerinin verimli arazilerdeki tahribatı da küçük ve orta ölçekli üretim kapasitesinin rekabet gücünü sıfıra indirmişti. Sanayi sektörü ise tıpkı ticarete olduğu gibi loncalar üzerinden yürümekte ve tekel ekonomisinin kuralları ile ilerlemekteydi. Usta-çırak ilişkisi, çarkın standardizasyonunu sağlamakla beraber teşebbüsü kısıtlamaktaydı. 19.yy başında Osmanlı sanayinin madencilik, askeri araç-gereç ve dokumadan ibaret olduğu ve bu sektörlerin 18.yy'da yakaladığı ivmenin bir hayli düştüğü görülmektedir. Ekonomik iktidara sahip kesimler ise "Fransa'dan çuha, saten, pamuklu; İngiltere'den kadife; Hindistan'dan ipekli kumaşlar" getirtmekte ve bu ürünler geleneksel ekabir anlayışının muhafaza edildiği bir toplumda moda haline gelmekteydi. Maden ocaklarının işletilmesi devletin tekelinde olmakla beraber maden emini adı verilen kişilerce idare edilmekte ve verim alınamamaktaydı.²⁷⁸ Ticari imtiyazların boyutlarının artması ile özellikle Osmanlı tebaası

* Kapan Ticareti: Osmanlı döneminde büyük şehirlerdeki zahire cinsi (gerektiğinde kullanılabilen, saklanabilen tahıl türü) ihtiyaç mallarının toptancılar tarafından satılması.

²⁷⁸ Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. (1.Baskı). Ankara: TTK Yayınları, 1-6

*Rum tüccarların güçlenmesi ve 1821 İsyanı, sultan ve bürokrasiyi muhtemelen gayrimüslim tebaanın ekonomik gücünü kırmanın gerekli olduğu düşüncesine yöneltmiştir. Müslüman tebaanın zayıf ekonomik

içerisindeki Rum tüccarların güçlenmesi ve politik taleplerini isyanla neticelendirmeleri, 1838'e giden süreci hızlandırmıştır.* Bununla birlikte 1838 Balta Limanı Ticaret anlaşması henüz emekleme döneminde olan ve takasa dayalı özelliğini büyük ölçüde devam ettiren Osmanlı ev-imalat ekonomisini yıkmış ve hem tarım ekonomisinin tek yol hem de köylünün para ekonomisi altında tefeciye muhtaç olmasına yol açmıştır.²⁷⁹ 1817 yılı sonu itibari ile Anadolu'nun tümünde ayanların iktidarı büyük ölçüde kırılmış ancak Ortadoğu coğrafyasında bazı yerel güçler ve Rumeli'de gayrimüslim tebaanın isyanları önemli ölçüde artmıştır. Redif güçlerinin Anadolu'da merkezin gücünü sağlamadaki etkisi göz önüne alındığında II.Mahmud'un askeri reformlarının yansımaları görülebilir. II.Mahmud'un yaptığı "ülkenin siyasal bütünlüğünü doğrudan etkileyen büyük ayanların belini kırmaktı". Bunun yanında ayanlık ve türevi çeşitli toplumsal kategoriler varlığını devam ettirmiştir. Ayanlığın yerine ikame edilecek sistem Osmanlı taşrasında yönetsel yapının belirleyicisi olmuştur. Bu bağlamda sosyal yapıyı dizayn edecek iki seçenek üzerinde –merkezi bürokratik örgütlenme ve adem-i merkezi örgütlenme- durulmuş ve merkezin iktidar ilişkilerindeki belirleyiciliğine delalet eden politikalar benimsenmiştir.²⁸⁰

Sosyal yapıda gözlemlenebilecek en net değişikliklerin giyim, dekor ve davranış kalıplarında başlayan "alafrangalaşma" olduğu söylenebilir. II.Mahmud'un Avrupa tarzı ceket ve pantolon ile fes takması, sakalını kısaltması, Dolmabahçe Sarayı'na taşınması ve Batı tipi masa ve koltuk takımları ile cam ve porselen süslemeler kullanılması, üst-tabakada tıpkı Lale Devri'nde olduğu gibi genel bir eğilime neden olmuştur.²⁸¹ II.Mahmud, Osmanlı tarihinde ilk kez açıktan taşra gezilerine çıkmış, başkentin içerisinde faytonla dolaşarak halkı selamlamıştır. Bununla beraber taşradaki liman kentlerinde de çeşitli değişimler ve kümelenmeler oluşmaya başlamış, özellikle Osmanlı coğrafyasının Doğu Akdeniz kıyıları kültürel değişimdeki hızın izlenebildiği mekanlar haline gelmiştir.

---

gücü ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa karşısında İngiltere'nin desteğinin alınması gerekliliği de göz önüne alındığında devlet ricali tarafından Avrupalı tüccarlara imtiyaz vermek denge politikasının bir ürünü olarak değerlendirilmiştir.

²⁷⁹Yerasimos, S. (2007). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimattan 1.Dünya Savaşına Cilt 2.* (8.Baskı). (Çev: Babür Kuzucu). İstanbul: Belge Yayınları, 30

²⁸⁰ Akşin, S. (1997). "Siyasi Tarih 1789-1908" . S.Akşin (Editör). *Türkiye Tarihi Cilt 3 Osmanlı Devleti 1600-1908.* (Beşinci Baskı). İstanbul: Cem Yayınevi,101

²⁸¹ Shaw, S. J., Shaw, E. K. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt 2.* (2.Baskı). (Çev: Mehmet Harmancı). e Yayınları, 79

3.1.2. Tanzimat Fermanı'nın Anlamı

Hattı Hümayun'un arifesinde Osmanlı Devleti siyasi olarak başlıca üç büyük sorunla karşı karşıya bulunmaktadır. Bunlar ordu ve donanmasını kaybetmesi, itibarını kaybetmesi ve Mısır'ın ayrılması ile İstanbul tahtına yönelik teşebbüste bulunma ihtimalidir. Mısır meselesinin yol açtığı bu felaketler II.Mahmud'un ölümüyle de birleşince bir bunalım halini almıştır. Ekonomik, sosyal ve siyasi hadiselerin oluşturduğu dönüşüm içte ve dışta baskıyı arttırmış ve bunun sonucunda devlet ricalince yeni sultanın ikna edilmesi sonucu Gülhane Hattı ilan edilmiştir.

Tanzimat kavramının ifade ettiği anlam, disiplinler açısından farklılık göstermektedir. Ancak kavramın genel olarak prensiplerin bağlayıcı hale getirilmesi ve eylemlerin sonuçlarının herkes için daha öngörülebilir olduğu bir kanunlaştırma dizisini ifade ettiği söylenebilir. Çerçeve bir bakışı ifade eden bu tanımlama özellikle etimolojik açıdan nizam ile ilgilidir. Tanzimat, nizamın çoğulu ve tanzim etmenin sürekli hali olarak tanımlanabilir. Bu sebeple "tanzimat, imparatorluğun bütün XIX'uncu asır tarihini izah eden temel hadisedir."²⁸² Tarihsel olarak yeni bir dönemi ifade etmekle beraber sosyolojik olarak da toplumsal örgütlenmenin yapı taşlarındaki göreceli değişimi ifade eder. İnalçık bu hususu "iktisadi-içtimai temelleri çürüyerek yıkılmaya yüz tutan bir imparatorluğun yeni prensiplerle yeniden kurulması" ve "yeni Osmanlı rejimine geçiş" olarak ifade eder.²⁸³ Bu sebeple Tanzimat kavramı ile Gülhane Hattı Hümayun'u kavramsal olarak farklı gerçeklikleri ifade etmektedir. Gülhane Hattı Hümayunu "daha çok yönetim ilkelerine ayrılmış bir kılavuz ve haklar belgesi" olarak değerlendirilirken Tanzimat,"idari, mali, siyasi, diplomatik, ekonomik vb. alanlara yayılan geniş bir uygulama bilançosudur".²⁸⁴ Gülhane Hatt-ı Hümayun'u Osmanlı hukuku açısından "irade-i seniye" dir. Bu yönü ile bütün Tanzimat(1839-1876) süreci boyunca, hukuki açıdan "hükümdarın tek taraflı arzu ve istekleri ile husule gelen" bir çok düzenleme; sadrazama ve onun şahsında tüm devlet ricaline emir olarak yazılmıştır.²⁸⁵ Ayrıca

²⁸² İnalçık, H. (2015). "Tanzimat Nedir?". H.İnalçık ve M.Seyitdanlıoğlu (Editörler). Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu. Beşinci Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 32

²⁸³ İnalçık, H. (2015). "Tanzimat Nedir?". a.g.e. içerisinde, 32-34

²⁸⁴Tanör, B. (2016). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. (27.Baskı). İstanbul: YKY Yayınları, 75

²⁸⁵Okandan, R. G. (1940). "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri". Maarif Vekaleti (Hazırlayan). Tanzimat 1. Birinci Baskı. İstanbul: Maarif Vekaleti Matbaası, 114: Okandan bu makalesinde ayrıca Islahat Fermanı'nın doğrudan Mehmet Emin Ali Paşa'ya hitabet şeklinde yazıldığını ve hem Sultan Abdülmecid'in hem de Abdülaziz'in halkın baskısı ile değil lüzumu halin varlığına kanaati ile ferman ve hattı hümayunların ısdar edildiğini ifade eder.

öncüllerinden sade ve halkın anlayabileceği bir üslupla kaleme alınmıştır. Hatt-ı Hümayun'daki içerik sistemsiz olarak ifade edilmiş ve sık sık tekrara gereksinim duyulmuştur. Yavuz Abadan'ın(1905-1967) tespitine göre "ferman, organik surette içtimai hayat kaidesi olarak yerleşmemekle beraber, pratik tecrübelerin devlet ricaline ilham ettiği muayyen hukuki düşünceleri ihtiva" eder. Sultanın kendi otoritesini belirli kaidelere bağlayarak yine kendisinin sınırlandırması ve devlet-toplum ilişkilerinde bazı ödev ve sorumlulukları ilanı Gülhane Hattı Hümayunu'nun Avrupa nazarında bir "charte" olarak adlandırılmasına neden olmuştur.²⁸⁶

Osmanlı hukuk nazarında Hattı Hümayun'un kapsamına giren iki ana temadan bahsetmek gerekir. İlki kişilerin korunması gereken ırz, namus, şeref ve mülkleri; ikinci olarak ise devletin teşkilat yapısı ve memurların vazifeleri ile alakalı hususlardır. Hattı Hümayun'da bahsedilen eşitlik, "korunması gerekenler", İslami anlamda bir eşitliğin örfi usulle Batılı bir görünüme kavuşturulmasını ifade eder. Örneğin 1848 Ceza Kanunu²⁸⁷ ve İslam'daki mezhepsel alevi-sünni farklılığının fıkhi esaslara göre devam etmesi²⁸⁸ bu duruma uygundur. Devletin teşkilatı açısından "kavanini cedide" gerekliliği ve tanzim edici meclislerin teşekkülü fermandaki ana vurguyu oluşturmaktadır. Statüye, akrabalığa ve himaye ilişkisine bakılmaksızın kanun hilafına her hareketin cezalandırılacağı ifadesi ile²⁸⁹ patrimonial yönetimden paternalist* ve hukuk devleti ilkelerinin en azından formel olarak kabul edildiği yeni bir idare rejimine kapı aralanmıştır. Gülhane Hattı'nın içerisinde "esas teşkilata" ve "devletin dini ve ilahi karakterinde değişikliğe" yönelik hiçbir ibare

²⁸⁶ Abadan, Y. (1940). "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili". Maarif Vekaleti. (Hazırlayan). Tanzimat 1. Birinci Baskı. İstanbul: Maarif Vekaleti Matbaası, 37-40

*"Hattı Hümayunumuz ile kaffei tebaai saltanatı seniyyemize ihsanı hümayunumuz olan..." bu ibare Sultan Abdülmecid'in 1840'ta Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye'yi açış konuşmasındandır. Bu metin için Bkz: Abadan, Y. (1940) .a.g.m.

²⁸⁷Cin, H. (1992). "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku" .(1.Baskı). H.D.Yıldız. (Hazırlayan). 150. Yılında Tanzimat. Ankara: TTK Yayınları, 15: Ayrıca gayrimüslimlerin şahitliklerinin sadece karma mahkemelerde geçerli sayılması da yine İslami hükümlerin işlerliğini sürdürdüğünün bir göstergesi olmakla birlik şer'i mahkemelerin fonksiyonlarındaki azalma göz önüne alındığında durumun Batılı hukuk usulleri lehine doğru evirildiği söylenebilir.;Fıkıh hükümlerinin cezai müeyyidelerinin toplandığı "ukubat" alanındaki kamuya yönelik suçların cezalarını ihtiva eden "hukukullah" bölümü diğer iki alandan daha kesin hükümlere sahiptir.Bu gelenek hukuk alanındaki modernleşme süreci içerisinde de terk edilmemiş ve kamu yararına yönelik suçların cezaları daha caydırıcı müeyyidelere tabi tutulmuştur.

²⁸⁸ Arsal, S. M. (1940). " Teokratik Devlet ve Laik Devlet". Maarif Vekaleti (Hazırlayan). Tanzimat 1. Birinci Baskı. İstanbul: Maarif Vekaleti Matbaası, 91

²⁸⁹Abadan, Y. (1940). "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili".a.g.e. içerisinde., 39; Charte: Temsil yetkisini yönetilen topluluktan alan bir kurul veya meclisçe yapılmayan, tek taraflı olarak yönetici sujenin bahsettiği çeşitli hakları barındıran yasal ürün.

*Paternalizm: Toplum veya aile yönetimlerinde kararların, rehber ve ideal kabul edilen kişi veya kişilerce alınmasını öngören yönetim sisteminin adıdır. Burada paternalist eğilimlerin başlıca yönü bürokrasinin rehberliğinde sürdürülecek Tanzimat sürecini ifade etmektedir.

bulunmamakla birlikte “kavanini cedide” mahdut bürokrat münevverler -genellikle hariciye menşeli- tarafından “hizmetin icaplarına” göre yorumlanmış ve idare hukuku açısından sonuçları olmuştur.²⁹⁰ Bu hususla birlikte mezkur fermanın “devlet anlayışımızda ve devlet idaresinde modernleşmenin hakiki başlangıcı ve temeli” olduğu ifade edilebilir”.²⁹¹

Gülhane Hattı Hümayun’unun hukuki biçimi ve genel olarak Tanzimat’ın ifade ettiği anlamı açıkladıktan sonra mezkur fermanın hangi siyasi ve içtimai gerekçelerle ilan edildiğine bakmak gerekir. Öncelikle Gülhane Hattı Hümayunu’nun içeriğine bakıldığında bir çok konu başlığının tek bir amacı gerçekleştirmeye yönelik olarak sıkça vurgulandığı görülebilir. Bu tarz, III.Selim döneminde görülmeye başlanan ve II.Mahmud ile billurlaşan reform nizamnamelerinin monografik olmayan içeriğinin devamı niteliğindedir. İktiza edilen işlerin daha geniş alana yayılması ve değişen idari görev ve sorumlulukların getirdiği bu zorunluluk, merkezileşme ve tebaanın Osmanlılık kimliğine mensubiyetinin sağlanması amacı ile eş anlı yürütülmüştür. Gülhane Hattı Hümayunu da bu nizamname geleneğinin iktidar ilişkileri açısından yeni kurallar getiren yani siyasi alanın sınırlarına ve aktörlerin pozisyonlarına nüfuz eden ayrık bir örneğidir.

3.2. Tanzimat Dönemi’nde Düzenlemeler ve Yenilikler

3 Kasım 1839 günü Gülhane Parkı’nda Mustafa Reşid Paşa(1800-1858) tarafından okunan Hattı Hümayun metni, Osmanlı Devleti’nin vaziyetini ilan ettiği gibi bu vaziyete neden olan ve çözüm olacak ifadelere de yer vermiştir. “Gülhane Fermanı, iktisadi bünyesi ve toplumsal kurumları ile endüstri çağına ayak uyduramayan bir imparatorluğun aydın bürokratlarının, bu gibi iç ve dış baskılar sonunda zaruri olarak ilan ettirdikleri bir belge”dir.²⁹² Fermanın ilanına sebep başlıca sorunlar kısaca: Yarı sömürgeleşme sürecinin hızlanması sonucu Avrupalı devletlerin azınlıkları kontrol etmeleri olasılığının artması, Mısır bunalımında Rusya’dan ziyade İngiltere’nin desteğinin daha mühim görülmesi, yeni dünya ve toplum düzenine uyum sağlama ve yaşanan ekonomik çöküntü olarak

²⁹⁰ Okandan, R. G. (1940). “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri”.a.g.e. içerisinde,116

²⁹¹ İnacık, H. (1964). ”Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”. *Belleten*. 28(3), 603

²⁹² Ortaylı, İ. (2016). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. (5.Baskı). Ankara: Cedit Neşriyat, 402

sıralanabilir.²⁹³ Ancak reformcu bürokratların emniyet altında çalışma arzuları da şüphesiz fermanı karakterize eden hususlardandır.

Tanzimat Dönemi(1839-1878) reformlar ve teşkil edilen kurumlar açısından oldukça zengindir. Hukuki, mali, askeri, idari, kültürel ve sosyal statü ile ilgili birçok alanda reform yapılmış, bu dönem boyunca toplumsal tabaka ve kategoriler ile zihniyet yapısında çeşitli değişimler yaşanmıştır.

3.2.1. Mali ve Ekonomik Düzenlemeler

Tanzimat'ın başlıca amaçları toplumsal bütünleşmenin sağlanması ve merkezi otoritenin artırılmasıdır. Bu bağlamda öncelikle iltizam usulü ve askerlik işleri düzenlenmiştir. İltizamın ‘‘memleketin siyasi ve mali işlerini bir adamın keyfiyetine’’ terk ettiği ve fayda sağlamadığı Hattı Hümayun'da ifade edilmiş ve bu usul terk edilmiştir. Askerlik işlerinde bölgeler arası dengesizliğin olduğu, kiminden az kiminden çok asker alınarak ‘‘hem nizamsızlığa hem de tarım ve ticaretin zarar görmesine’’ sebebiyet verdiği dile getirilmiş; ömür boyu askerliğin ‘‘soy sop sahibi olmayı’’ kısıtladığına temas edilerek bütün bu uygulamalara son verilmiştir. Diğer yandan devletin genel siyaseti 1837'de II.Mahmud'un Bulgaristan'a yaptığı ziyarette ifade ettiği gibi halkın emniyet ve rahatlığı üzerine temellenmeye başlamış ve yargulamaların herkese açık olacağı, tebaadaki her cemaate eşit davranılacağı ve keyfiyetin önüne geçileceği Hattı Hümayun'da ifade edilmiştir.²⁹⁴

Mali alanda Tanzimat dönemi 1826'da yeniçeriliğin ilgası sonucu loncaların etkisini kaybetmesi ile başlamış ve 1870'lerdeki mali kriz dönemi sonucunda Duyun-u Umumiye İdaresi'nin(1881) kuruluşu ile kendi kendisini yönetme özelliğini kaybederek son bulmuştur. 19.yy Osmanlı ekonomisinde pazar koşullarının yerleştiği ve devletin ekonomik ilişkilerdeki etkisinin azaldığı gözlemlenmektedir. 1840'larda Bursalı İsmet Paşa, Avrupa modasına yönelik olarak ipekli üretim endüstrisinde yenilikler yapmış ve önceliği yerli ustalara vermiştir. Ancak bu usulün verimli olmaması nedeniyle İtalyan ustalar getirilmiş mekanik dokuma tezgahları kurulmuş fakat yine sorunlar ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak ‘‘bir çeşit uzlaşma; yeni icadı kabul etme, fakat zirai ve

²⁹³ Akçura, Y. (1988). *Osmanlı Devletinin Dağılıma Devri* (XVIII. ve XIX. Asırlarda). (3.Baskı). Ankara: TTK Yayınları, 6-9

²⁹⁴ İnacık, H. (1964). ‘‘Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu’’. *Bellekten*. 28(3), 603-608

endüstriyel üretim konularında eski usullerin çoğunu devam ettirme'' Tanzimat döneminin genel ekonomik eğilimi olmuştur.²⁹⁵ Filistin'deki sabun imalathaneleri²⁹⁶ ve Çukurova'daki pamuk ve yarı mamul üretimi,²⁹⁷ pazar ekonomisinin dönem boyu gelişimine başlıca örneklerdir.

Devlet bütçesi konusunda da çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. 1855 ve 1874 Bütçe Nizamnamelerinin haricinde Gülhane Hattı Hümayunu'nun hemen akabinde Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye'nin vergi, gelir ve harcamalar konusundaki görev ve yetkileri, modern anlamda bütçe oluşturulması ve yasal dayanaklarının vazedilmesi ile mali alanda da reform politikalarına baş vurulmuştur. Ancak padişahın bu alandaki iradesini sınırlayacak resmi herhangi bir yapıya rastlanmamakla birlikte fiiliyatta maliye bürokrasisi harcamaların tahdit edilmesini mümkün hale getirmeye çalışmıştır.²⁹⁸ Bütçe düzenlemelerinin dönem boyunca olumlu neticeler verdiği söylenemez. 1841-42 mali yılında açığın gelire oranı 0.7 iken 1861-62 mali yılında bu oran 14.1'e yükselmiş²⁹⁹, 1876 yılı itibari ile ise neredeyse ¼ oranına ulaşmıştır. Bütçe açıklarının genel itibari ile borçlanmaya ve dolayısı ile faizle katlanarak artmaya başladığı 1853-54 mali yılı itibari ile üç sene boyunca iki kat arttığı görülmektedir. 1844'te yapılan Para Reformu kesin bir çözüm bulamamakla birlikte taşşişlerin verdiği zararı kısmen azaltmıştır. 1840'ta kaimeler piyasaya sürülse de 1862'de aşırı değer kaybı yüzünden tedavülden kaldırılmıştır. 'II.Mahmud'un saltanatının ilk yıllarında bir İngiliz sterlini 19 kuruş iken Tanzimat'ın ilk yılında 105 kuruş civarında seyretmiştir. Tanzimat'ın ilk beş yılında ise yeniden 1740-1770 arasındaki stabil artış seyrine dönmüştür.³⁰⁰ Bunda kısmen reformların kısmen de İngiliz ticaretindeki bunalımın etkili olduğu söylenebilir. Bankacılık alanında ilk kuruluş Bank-ı Dersaadet³⁰¹ olmakla birlikte Bank-ı Osmani(1856) adıyla kurulan ve adını Bank-ı Osmani-i Şahane(1863) olarak değiştiren Londra merkezli banka, modern bankacılık

²⁹⁵ Quataert, D. (1992). ''Mains Problems of the Economy During the Tanzimat Period''. (1.Baskı). H.D.Yıldız. (Hazırlayan). 150. Yılında Tanzimat. Ankara:TTK Yayınları, 211-213

²⁹⁶ Findley, C. V. (2016). ''Tanzimat''. R.Kasaba (Editör). Türkiye Tarihi; Modern Dünyada Türkiye 1839-2010 Cilt 4. (İkinci Baskı). (Çev: Zuhâl Bilgin). İstanbul:Kitap Yayınevi, 62

²⁹⁷Toksöz, M. (2015). ''Reform ve Yönetim: Devletten Toplum, Merkezden Bölgeye Osmanlı Modernleşmesi''. H.İnalcık ve M.Seyitdanlıoğlu. (Editörler). Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu. Beşinci Baskı. İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 217-219

²⁹⁸ Şener, A. (2015). ''Osmanlı Bütçeleri ve Türkiye'de Bütçe Hakkının Ortaya Çıkışında Cumhuriyet Öncesi Gelişmeler''. H.İnalcık ve M.Seyitdanlıoğlu. (Editörler). Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu. Beşinci Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 745-748

²⁹⁹ Gürcan, T. (1988). Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-61. *Bellekten*. 13(17), 227

³⁰⁰ Çakır, C. (2001). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*. (1.Baskı). İstanbul: Küre Yayınları, 56-85

³⁰¹ Çadırcı, M. (1991)., 339

işlemlerini yapan ilk banka olma özelliğine sahiptir, ayrıca gayri resmi olarak devlet bankası gibi iş görmüştür.³⁰² Diğer yandan Mithat Paşa'nın(1822-1884) 1863'te başlattığı ve 1867'de resmiyet kazanan Memleket ve Menafî Sandıkları yerli bankacılığın nüvesini teşkil etmektedir.³⁰³

Dış ticaretin aldığı seyir ise Balta Limanı Ticaret Anlaşması'ndan başlayarak Kırım Savaşı'na kadar düzenli bir artış göstermiştir.1838-1854 arası İngiltere'den ithalat yılda yüzde 3,4'lük bir büyüme gösterirken, 1820-1838 döneminde Osmanlının İngiltere'ye olan ihracatı yılda yüzde 5, 1838-1854 arası dönemde ise 6,8 büyüme göstermiştir.³⁰⁴ Bu durum Osmanlı ihracatının anlaşma sonrası daha da genişlediğini göstermekle birlikte iç pazardaki kar payından gayrimüslim tebaanın payının daha yüksek olduğu göz ardı edilmemelidir. 1730-1780 döneminde Rusya harici Avrupa devletleri ile toplam dış ticaret yüzde 50 artarken 1840 sonrasında ise her 11-13 yılda iki katı genişlemiştir. Bunun yanında Anadolu limanlarının -İzmir, Mersin, Trabzon, Samsun, İskenderun- 1850-52 arası ve 1864-66 arası ihracat artışları 2.400.000 ile 6.300.000 İngiliz sterlini arasında değişmektedir. Bu oran 1837-39 arasında 1.700.000 sterlindir.³⁰⁵ Bu durum dünya ekonomisi ile eklemlenmeye yönelik genel bir siyasetin olduğu kadar Osmanlı ve Batı toplumları arası ticari ilişkilerin yeniden canlandığı ve ekonomik iktidar ilişkilerinin de siyasal alanın 1839'da ki yeni kurallar paralelinde bir değişime hazırlandığını göstermektedir. Ayrıca Tanzimat Dönemi boyunca hiçbir emperyalist ülkenin Osmanlı ekonomisi üzerinde tam denetim kurduğu söylenemez. Latin Amerika ve diğer resmi sömürge ülkelerinden farklı olarak Osmanlı ekonomisi tam anlamıyla Avrupa sermayesinin çıkarı için yeniden örgütleyebileceği bir duruma gelmemiş, ancak çevre ülke konumundan da çıkamamıştır.³⁰⁶ Şüphesiz bu durum ilk dönem bürokrasisinin sosyo-ekonomik -eşitlik, mal güvenliği, ticari tedbirler ve müsadereenin kalkması- tedbirlerinin bir sonucu olduğu kadar Avrupalı tüccarların gayrimüslim tebaa üzerinden yürüttükleri finansal işlemlerin de bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Gülhane Hattı Hümayunu özel mülkiyetin korunmasını ve angaryanın kaldırılmasını emretmiştir. Fermanda geçen bu

³⁰²Findley, C. V. (2016). "Tanzimat", a.g.e içerisinde, 61

³⁰³Çadırcı, M. (1991)., 309;Ayrıca 1842'de İngiliz tacirlerinin İsveç himayesinde kurduğu The Bank Of Smyrna'' Bab-ı Ali'den izinsiz olduğu için kapatılmıştır. Bkz: Toprak,Z.(1985)'Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık'' M. Belge. (Editör). Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 3. İstanbul: İletişim Yayınları, 761

³⁰⁴ Pamuk, Ş. (1994). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme(1820-1913)*. (2.Baskı). İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 28-30

³⁰⁵ Pamuk, Ş. (1994). a.g.e., 30-39

³⁰⁶ Pamuk, Ş. (1994). a.g.e., 40

emirlerin uygulanması dikotomik bir durum meydana getirmiştir. Özel mülkiyetin yerleşmesi sonucu toprakları elinde bulunduran ağa ve derebeyleri angaryaya gelmeyen köylüyü toprağından sürmüş, bu durum hem üretimin düşmesine hem de işsizliğin artmasına sebep olmuş; aç kalan köylü gruplarının Niş ve Vidin'de çıkan isyanlara katılmalarına yol açmıştır.³⁰⁷

Gospodarlık* düzeni ve yerel meclislere Müslüman ağaların hakimiyeti, vergi politikalarındaki düzenlemenin paranın değerindeki değişikliklerle etkisiz kalması, eski sipahilerin ağaların kapılarında nefer haline gelip cerime uygulamasını devam ettirmeleri ve Bulgar ihtilal komitelerinin kışkırtmaları özellikle Vidin isyanında başlıca etkenler olmuş ve Gospodarlığın ilgası ile sonuçlanmıştır. Genel tabloya bakıldığında sayıları nüfusun %1'ini oluşturan derebeylerin toprakların %39'una, %4'ünü oluşturan toprak ağalarının toprağın %26'sına ve nüfusun %95'ini oluşturan az topraklı veya topraksız köylülerinde toprağın %35'ine sahip oldukları görülmektedir.³⁰⁸ Tarım sektöründeki bu adaletsizlik ve toprak sorunu Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam ederek cumhuriyet idaresine miras kalmıştır. Öte yandan tarımdaki diğer sorunlar çiftçilerin bilgi eksikliği, köylerdeki emniyetsizlik ve amacından saptırılmış vergi işlemleri, hantallık, sermaye eksikliği ve ulaşımdaki yetersizlik olarak sıralanabilir.³⁰⁹ Ziraat ve Sanayi Meclisi'nin çalışmaları ile alınan tedbirler olmakla beraber taşra idaresinde eski âdetlerin etkinliğini koruması reformları başarısız kılmıştır. Tanzimat dönemi boyunca sayılan bütün alanlarda reform çabaları olmakla birlikte ekonomi ve maliyenin uzun vadeli bir gelişime mahzar olduğu söylenemez.

Mali idarededeki reformlar ise daha çok denetim ve vergi konularında yoğunlaşır. İltizam usulünün terki ile beraber Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye 25 Ocak 1840'ta çıkardığı nizamname ile vergi işlerinin merkezi hazine adına Muhassıl-ı Emval adı verilen ve sancaklara gönderilen memurlar tarafından görüleceğini ilan etmiştir. Muhassıllık

³⁰⁷ İnalçık, H. (2017). *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. (1.Baskı). İstanbul: Kronik Kitap Yayınları.

³⁰⁸ Cem, İ. (1999). *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. (14.Basım). İstanbul: Can Yayınları, 245

³⁰⁹ Ubcini, M. A. (1998). Osmanlı'da Modernleşme Sancısı. (1.Baskı). (Çev:Cemal Aydın). İstanbul: Timaş Yayınları, 254-273

*Gospodarlık: Eski Slovence'den gelen ve "efendi, bey" anlamında olan gospodar kelimesi, Osmanlı idaresinde iki ayrı kurum için iki anlamda kullanılmıştır. Bunlardan birincisi, memuriyet ve beratla verilen bir özerk yöneticilik olup Eflak-Boğdan prensliklerinin idarî tarihi için söz konusudur. İkincisi, Balkanlar'da ve özellikle Bulgaristan'da timar rejiminin bozulmasıyla ortaya çıkan bir toprağı tasarruf biçimi, toprak ağalığıdır. Bu ikincisinde gospodarlık resmî unvandan çok bir içtimaî kurumdur ve bilhassa XIX. yüzyılda Bâbüâlî için problem teşkil eden köylü isyanlarının başlıca sebebi olmuştur:TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt:14,115

Meclislerinin ihdası ile birlikte vergilerin tespiti bu meclis üzerinden yapıp, tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak bu uygulama bilgisizlik, ulaşım sorunları ve yerel güçlerin engellemesi gibi sorunlarla karşılaşılması neticesinde başarısız olmuş akabinde 1842’de eski sisteme tekrar dönmüştür.³¹⁰ Muhassılığın kaldırılması sonucu 1845’ten başlayarak 1859’a kadar taşra idare meclisleri ve “an cemaat” liderleri tarafından tahakkuk eden vergi hanelere paylaştırılmış ve iki taksit şeklinde ödenmesi kararlaştırılmış olup muhtar, sandık emini ve defterdar vasıtası ile merkeze ulaştırılmıştır. 1864’te gönderilen nizamname ile “vergi mazbataları” gönderileceği ve vergilerin marttan başlayarak on eşit taksitle tahsil edileceği belirtilmiştir. Umur-ı Maliye ve Tasildarlar Nizamnameleri(1865) de bu hususta yeni düzenlemeler getirmiş olmakla birlikte çağın ulaşım imkanları, maliye alanında bilgi sahibi memurların yetersizliği ve yolsuzluk alışkanlığının devam etmesi vergi akışını bozmuştur. Ancak düzenlemeler kısmen fayda vermiş ve mali merkezleşme belli ölçüde sağlanmıştır. Tıpkı toprak sorunu gibi vergi hususu da -ki birbiri ile bağlantılı- Osmanlı Devleti’nin sonuna dek keşmekeş içerisinde devam etmiştir. Tanzimat öncesinin cizye vergisi ise bedel-i askeri adını almış ve askerlik görevinin ifasına bağlı olarak devam etmiştir. Diğer yandan mali ve ekonomik alanlarda yeni kurumlar ihdas edilmiştir. Bunlar başlıca; Maliye Nezareti(1838), Meclis-i Muhasebe-i Maliye(1840), Masarıfat Nezareti (1829-1862), Divan-ı Muhasebat(1862), Ziraat ve Sanayi Meclisi(1838),Ticaret Nezareti(1841) olarak ifade edilebilir.³¹¹ Bu kurumların çoğu çeşitli sebeplerle ilga edilmiş daha sonra ya müstakil olarak ya da bağlı kuruluş şeklinde yeniden kurulmuş ama ifa ettikleri görevler baki kalmıştır.

3.2.2. İletişim ve Altyapıya Yönelik Düzenlemeler

Merkezleşme amacına yönelik reformların en teknik yönü ulaşım ve alt yapının geliştirilmesi için harcanan çabadır. II.Mahmud’un menzil teşkilatını geliştirme çabaları Tanzimat Dönemi’ne miras kalmış ve 1840’da Ticaret Nezareti’ne bağlı olarak Posta Nezareti kurulmuştur. İstanbul, Edirne, Ankara, Kayseri, Trabzon ve Erzurum’da “Postahane” kurulmuştur. 1849 yılında bütün “muntazam eyaletlerde” posta teşkilatı işler hale gelmiştir. Postahaneler, 1852-1857 arası hariç, dönem boyunca hep devlet tekelinde işletilmiştir. Merkezleşme çabaları açısından daha büyük öneme sahip yenilik ise telgrafdır. Kırım Savaşı sırasında Fransız ve İngilizlerin destekleri ile Rumeli’ndeki

³¹⁰ Çadırcı, M. (1991). a.g.e., 209

³¹¹ Çakır, C. (2001). a.g.e., 33-40

bazı merkezlere ve daha sonrada Edirne-İstanbul arasına telgraf hattı döşenmiştir. 1861'e kadar Fransızca muhabere yapılırken aynı yıl içerisinde Türkçe muhabereye geçilmiştir. 1870 yılında sadece Kastamonu vilayetinde 135 posta memuru bulunmaktadır. Ayrıca telgrafçı yetiştirmek için bir de okul açılmış ve telgrafhaneler Rumeli'den Şam'a kadar birçok vilayete yaygınlaştırılmıştır. Karayolu ulaşımında ise Tanzimat Dönemi'nde kurulan "İmar Meclisleri" ve 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin getirdiği yenilikler doğrultusunda faaliyet gösterilmiştir.³¹² Yine bu dönemde halkla işbirliği içerisinde, servet ve istihdamın artmasını sağlamak amacı ile yol yapımına yönelik planlar yapılmıştır. 1869 tarihli Turuk ve Meabir Nizamnamesi yolları sultani(devlet) yolu, vilayetler arası yol, sancak yolu ve kaza-köy yolu olarak dörtlü bir tasnife tabi tutmuştur. Bu nizamname ile ayrıca yol yapımında bölge ahalisine "beş sene yirmi gün" çalışma zorunluluğu ve hayvanlarına ihtiyaç hasıl olduğunda yardımcı olma yükümlülüğü getirilmiştir. Demiryolu yapımı ise Kırım Savaşı'nın ardından başlamış ve ilk demiryolu 1860'ta İzmir-Aydın arasında(73 km) hizmete girmiştir. Demiryolu yapımı maliyeti yüksek olduğu için 1871 yılına kadar çeşitli imtiyazlar verilerek Avrupa devletleri tarafından yapılmış ancak 1871 sonrası Osmanlı Devleti kendi imkanlarına yönelerek demiryolu projelerini hayata geçirmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti'ni kendi imkanlarına yönelten başlıca hususlar ise yabancı memurların yerli halkla yaşadığı sorunlar ve imtiyaz sahiplerinin kendi çıkarlarına göre demiryolu ağının dağılımını yapmalarıdır. Fakat Tanzimat boyunca bu konuda ciddi bir ilerleme sağlanamamıştır. Deniz ulaşımında buharlı gemilerin kullanımına askeri amaçlarla II.Mahmud zamanında başlanmış, Tanzimat Dönemi'nde ise 1844 yılında 'Mesir-i Bahri" adlı vapur limanlar arası mal taşımacılığında aktif şekilde kullanılmıştır. Şirket-i Hayriye'nin kurulmasının ardından birçok yabancı "kumpanya"da Osmanlı limanları arasında taşımacılık yapmaya başlamıştır.³¹³

Kasımdaki fermanın hemen öncesinde 17 Mayıs 1839'da şehir yapısına dair düzenlemeler içeren bir belge yürürlüğe sokulmuştur. "İstanbul'un en geniş caddesi Divanyolu'nun ancak 6 metreyi bulduğu bir dönemde asgari yol genişliğinin 7.60 metre olarak saptanması" uzun süreli ve toptan bir dönüşümün ütöpik ifadesi olarak değerlendirilebilir. 1848'de Ebniye ve 1856'da İstimlak Nizamnameleri çıkarılarak kentlerin düzenlenmesine yönelik reformlar ortaya konmuştur. Mustafa Reşid Paşa'nın Londra ve Paris'in imarını anlattığı 1836 tarihli mektubundan da anlaşılacağı üzere

³¹² Çadırcı, M. (1991). a.g.e., 294-300

³¹³ Çadırcı, M. (1991). a.g.e., 300-303

bürokrasinin kent yapısına yönelik reformları “devletin imtiyazlarını ve topluma müdahale alanını genişletmeyi hedefleyen” bir arka plana sahiptir.³¹⁴ Bu amaca yönelik karşı direniş, cemaat ruhunun canlı olduğu mekansal örgütlenmeden gelmiştir. Tanzimat’ın kent reformlarının başlıca sonucu şeri-örfi hukuk çelişkisinin çözümüne yönelik icapların öne sürülmesi ve istimlak, kamu yararı vb. çeşitli usullerin nizamnameler ile hukuki güvenceye alınmasıdır.

3.2.3. Nüfus ve Günlük Yaşama Yönelik Düzenlemeler

Nüfusun günlük yaşamına dair düzenlemelerin başında sağlık alanında yapılan uygulamalar gelir. Sağlık alanındaki uygulamaların başlıca sosyo-politik yönü cemaat ruhunun dayandığı ilkelere mütecaviz bir amil olarak algılanmış olmasıdır. Ancak zamanla veba, kolera ve çiçek hastalıkları karşısında talep edilen karantina uygulaması sayesinde devlet gücünün yayılmasında toplumun da kısmi desteği sağlanabilmiştir. Gülhane Hattı’ndan kısa bir süre sonraki, 1841-1842 mali yılında, veriler Osmanlı topraklarında toplam 45 vilayet ve sancak merkezinde Karantina Müdürü’nün görev yaptığını göstermektedir.³¹⁵

Bu dönemde sosyal yaşantıyı ihtiva eden günlük hayat, ev ekonomisi ve eğlence gibi çeşitli yönler de Tanzimat’ın tesviyesinden geçmiştir. Osmanlı Klasik Dönemi’nden itibaren tımar sistemi münasebeti ile nüfus sayımına yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu sayımlar “hane”yi birim olarak kabul etmiş ve askerlik işleri ile alakalı erkekleri saymıştır. 1830’da özel bir komisyon kurularak nüfus sayımı yapılmasına karar verilmiştir. 1831’de belirli eyaletlerde sayım tamamlanmış, toplam nüfus 7.500.000 olarak tespit edilmiş ve nüfus işleri ile ilgili Ceride Nezareti kurulmuştur. 1843’te asker tespiti için Serasker Rıza Paşa(1809-1877) tarafından nüfus sayımı yapılmış ancak bu sayım vergi ve askere alım işlerinin halkta tepkilere neden olması yüzünden gerçekçi sonuçlara ulaşamamıştır. Ceride Nezareti’nin taşradaki faaliyeti için vilayet ve sancaklara nüfus nazırları, kazalara nüfus memurları ve nahiyelere de mukayyidler tayin edilmiştir. Ceride Nezareti’nin ilgası sonrası nüfus işleri ile ilgilenen taşra birimleri önce Tahrir-i Emlak idaresine daha sonra da Ahz-ı Asker idaresine bağlanmıştır. 1871 Vilayet Nizamnamesi’ni

³¹⁴ Yerasimos, S. (2015). “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”. (Çev:Ali Berktaş). H.İnalçık ve M.Seyitdanlıoğlu. (Editörler). Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu. Beşinci Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 507-511

³¹⁵ Çadırcı, M. (1991). a.g.e., 305-312

takriben 1874'te Şura-yı Devlet tarafından nüfus sayımı yaptırılmış ve nüfus ile ilgili yayımlanan üç nizamname ile sayım sistemi, memurların görevleri ve kayıt sisteminde yeni düzenlemeler saptanmıştır.³¹⁶

Nüfus işlerinde reform çabasının bir diğer yönü ise yaşanan büyük çaplı göçlerdir. İlk büyük göç dalgası 1783'te Kırım'ın Rusya tarafından ilhakı sonucu yaşanmış ardından, 1804 Sırp İsyanı, 1821 Rum İsyanı ile devam etmiştir. 19.yy ortalarında Kafkasya'dan başlayan bir diğer göç dalgası ise 1860'larda Muhacirin Komisyonu'nun kurulmasını iktiza etmiştir. Karpat'ın verdiği rakamlara göre 1783-1914 yılları arasında ortalama 1.800.000 kişi Kırım ve Kuban'dan ve 1862-1877 yılları arasında ortalama 2.625.000 kişi Kafkasya'dan, büyük çoğunluğu Anadolu'ya olmak üzere, Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir.³¹⁷ Osmanlı toplumunun etnik ve mekansal dağılımı da nüfus işlerinde reformu gerekli kılmış ve sayımlar genellikle dini-etnik temeller üzerinden bir tasnifle neticelendirilmiştir. Tanzimat Dönemi'nde tebaa arasında eşitliği tesis için yapılan reformlar büyük oranda toprak kayıpları ve göçün nüfus yapısında yarattığı değişim sonucu akamete uğramıştır. 1844'te çağdaş bir yazar tarafından aktarılan rakamlar Osmanlı ülkesinin etnik ve dini çeşnisini göstermesi açısından önemlidir. Buna göre Avrupa vilayetlerinde kabaca 2.100.000 Türk, 1.000.000 Rum, 400.000 Ermeni, 6.200.000 Slav, 4.000.000 Rumen ve 1.500.000 Arnavut bulunurken; Asya vilayetlerinde 10.785.000 Türk, 1.000.000 Rum, 2.000.000 Ermeni, 1.000.000 Kürt ve 900.000 Arap; ve toplamda diğer vilayetlerdeki tebaa ile birlikte 35.350.000 kişi bulunmaktadır. 1893'te ülke sınırları içinde toplam erkek nüfus 17.388.662 kişidir ve bunun 12.587.137'si Müslüman tebaadan oluşmaktadır.³¹⁸ 1844 ile 1893 arasında Osmanlı Devleti'nin birçok toprak kaybettiği göz önüne alındığında daralan topraklara rağmen Müslüman nüfus artmış ve bunun temel nedeni ise göç olmuştur. Bu nüfus değişikliğinin yanı sıra kentleşmenin artışı da toplumsal yapıda ve iktidar ilişkilerinde orta ve uzun vadeli değişimleri beraberinde getirmiştir. Ayrıca bu Müslüman göçmenlerin kendilerine ait bakış açılarını ve ideolojilerini de Osmanlı ülkesinde siyasi alana taşıdıkları unutulmamalıdır. Göçmen ve toplumsal alanda yer bulma arayışındaki kesimlerle birinci dereceden ilgilenen vakıfların yapısal olarak değişimi, devletin ve dolayısı ile bürokratin toplumsal görünümünü arttırmıştır.

³¹⁶Akbayar, N. (1985). "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu". M. Belge. (Editör). Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 5. İstanbul: İletişim Yayınları, 1238-1241

³¹⁷ Karpat, K. (2008). Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus. (2.Baskı). (Çev: Ş. Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan). İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 129-130

³¹⁸ Akbayar, N. (1985). "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu". a.g.e., 1241-1242

Müsadereden muafiyet ve diğer imtiyazları ellerinden alınan vakıflar eski işlevlerinden farklı olarak reforma tabi tutulmuştur. Vakıfların geri plana itilmesi ile toplumsal zemindeki işlevleri devletçe üstlenilmiş ve dini, kültürel ve eğitsel alanlardaki faaliyetlerin yeni meşruluk zemini modernleşme teması olmuştur.³¹⁹

Toplumsal doku ve sosyo-mekansal örgütlenmede yaşanan değişim ‘oldukça paradoksal bir şekilde, geleneksel yapıların parçalanması ve çözülmesi ile eşzamanlı olarak bunların etnik, dini ve ekonomik bağlılık ile çıkarlar etrafında yeniden düzenlenmesiyle gerçekleşmiştir’.³²⁰

3.2.4. Hukuk Alanında Düzenlemeler

Tanzimat döneminde yaşanan dönüşümün önemli sac ayaklarından biri hukuk alanındaki reformlardır. Bu dönemde Osmanlı ülkesindeki hukukun karakteri ‘ayrı ayrı kaynaktan gelen ve farklı nitelikte bulunan iki hukukun yürürlükte olması, yani hukuk bakımından bir ikilik(*dualisme*) göstermesidir’.³²¹ Gülhane Hattı Hümayunu ile beraber ‘adliye sadece adaleti uygulama(yani eski anlamına göre geleneği yerinde tutma) anlamından çok, olması gerekeni gerçekleştirme aracı olarak yeni düzenleyici kurallar getirme anlamına gelecektir(...) Bu dönemde kanunlaştırma, çağdaşlaşmanın en önemli yanı olmak gibi bir nitelik taşır’.³²² Buradan hareketle hukuki alanda yapılan reformlar konularına göre ceza, toprak, medeni, tebaa, yargı teşkilatı ve usulü hukuku olarak tasnif edilebilir. Gülhane Hattı Hümayunu ile padişahın siyaseten katl cezasını verme yetkisi alınmış ve kimsenin rütbe, statü ve hatırına bakılmaksızın cezaların fikhın kaidelerine ve kanunlara uygun olarak verileceği belirtilmiştir. Buna müteakip 3 Mayıs 1840’ta Ceza Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanunun birinci maddesinde ‘dağdaki bir çobanla bir vezirin’ eşit kabul edileceği belirtilmiştir. Ölüm cezasının yerine getirilmesini Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye’nin incelemesi ve padişahın onayına bağlayan bu yasa, aynı zamanda memurların işleyebileceği suçlara özellikle vurgu yapmaktadır.³²³ Ancak bu

³¹⁹ Karpat, K. (2008). a.g.e., 158

³²⁰ Karpat, K. (2008). a.g.e., 160

³²¹ Onar, S. S. (1985). ‘İslam Hukuku ve Mecelle’. M. Belge. (Editör). Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 3. İstanbul: İletişim Yayınları,580

³²² Berkes, N. (2017). a.g.e., 220-221

³²³ Mumcu, A. (1962). Osmanlı Devleti’nde Siyaseten Katl. (Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 165-180: II.Mahmud’un Yeniçeriliğin ilgasından sonra müsaderenin kaldırıldığını beyan etmesi ve 1838 Tarihli Ceza Kanunu ile idam cezası vermenin kısıtlanması gibi hususlar göz önüne alındığında Osmanlı Devleti’nde ‘siyaseten katl’ cezasının reform kapsamında kaldırılmasının amaçlandığı söylenebilir. Müsaderenin kaldırılması ve 1838 tarihli kanun II.Mahmud’un despotik imajını

kanunname eksik olduğu kadar tutarsızdır.³²⁴ 14 Temmuz 1851’de yeni bir Ceza Kanunu(Kanun-u Cedid) yayımlanmış ve kısasa dayalı şer’i hükümlere aykırı yeni bir ilke kabul edilmiştir. Buna göre kısasta esas olan veresenin suçluyu ‘‘af’’ etmesi usulü terk edilmiştir. Affin kamuya karşı işlenen suçları kapsayamayacağı ve devletin onu cezalandırabileceği kabul edilmiştir. 9 Ağustos 1858 tarihinde ise Fransız Ceza Kanunu esas alınarak yapılan yeni bir kanun yürürlüğe girmiştir.³²⁵ Toprak Hukuku alanında Gülhane Hattı Hümayunu’nda ilan edilen mal emniyetini sağlamaya yönelik en önemli girişim 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi’dir. II.Mahmud’un tımar dirliklerini kaldırmasından sonra miri toprakların hukuki ve ekonomik açıdan belirsizliği de kanunnamenin hazırlanmasına bir diğer nedendir. Bu kanunla toprağın tasarruf hakkına dair kaideler Batı devletlerinin usul ve esaslarına göre düzenlenmiştir.* Toprak; miri, vakıf, metruk, mevad ve mülk olarak sınıflandırılmıştır. Vakıf arazileri de sahih, gayri sahih ve mutat olmak üzere tasnif edilerek ayrıntılı düzenlemelere tabi tutulmuştur. Miri arazide ise devletin sağladığı tasarruf tapusunun miras yoluyla aktarımı veya tapudan ferağda bulunma hakkı tanınmıştır.³²⁶ Ayrıca mülk arazisi edinmenin koşul ve şartları ile metruk arazinin tarımsal ekonomiye kazandıranlara mülk olarak verilmesinin şartları kolaylaştırılmıştır. ‘‘1858(1274) Arazi Kanununun özü, miri topraklarla ilgilidir. Bu kanunun çıkarıldığı tarihten önceki ve sonraki çeşitli kararnameler, bu torakların özel mülkiyete doğru evrimleştiğini gösterir.(...) toprakla üretici arasındaki her türlü aracıyı ortadan kaldırmak isterken, kanunnamelerde toprağı tasarrufunda bulunduranların güçlerini ve haklarını pekiştirir’’. Kanunun burada köylüyü ve küçük mülk sahiplerini büyük mülk sahiplerinden korumayı amaçladığı söylenebilir. Ancak 1847 tarihli düzenleme ile kız çocuklarına da mirastan eşit pay verilmesi, 1867 tarihli düzenleme ile yedinci derece yakınlarına kadar miras hakkı tanınması ve arazinin kiraya verilebilmesi sonucu miri arazilerin mülkleştirilmesinin önü açılmıştır. Ayrıca ferağ hakkının suiistimallere açık olması, önceki dönemlerden miras kalan ağa-köylü ilişkilerinin sürgit hali ve Mithat Paşa’nın kurduğu ziraat sandıkları gibi küçük üreticiyi destekleyici imkanların yaygın olmayışı; mülklerin büyük toprak sahipleri elinde yoğunlaşmasına neden olmuştur.³²⁷ Bu

---

düzeltilmek ve sivil bürokrasinin bağlılığını sağlama almak amacıyla yaptığı uygulamalardır. 1840 Tarihli Ceza Kanunu ise Sultan Abdülmecid ve Mustafa Reşid Paşa’nın kişi güvenliğine verdiği önemi ve Tanzimat’a yükledikleri anlamın siyasal tezahürüdür.

³²⁴ Engelhardt, E. P. (1999). *Türkiye ve Tanzimat*. (Baskı Yok). (Çev:Ali Reşad). İstanbul:Kaknüs Yayınları,48

³²⁵ Tahiroğlu, B. (1985). ‘‘Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri’’. M.Belge. (Editör). Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 3. İstanbul: İletişim Yayınları, 588-593

³²⁶ Engelhardt, E. P. (1999). a.g.e., 194-196

*Kemal Karpat 1858 Arazi Kanunnamesi’nin Fransızların ‘‘Driot fonciere de l’etat ‘‘sının(amme mülkü) bir benzeri olduğunu öne sürer.

kanunun yansımaları Osmanlı tarım sektöründe ve özellikle taşra bölgelerinde kapitalist ilişkilerin yerleşmesinde mızrak başı olarak sonraki dönemlere de etki etmiştir. Bernard Lewis'in(1916-2018) de ifade ettiği gibi köylüler açısından "yeni arazi kanununun zararlı etkilerini hafifleten tek şey, uygulamadaki yetersizliklerdi."³²⁸ Buna da başlıca sebep hükümet görevlilerinin miri toprağın hukuki statüsünü sürdürmede eski sipahiler kadar başarılı olamamalarıdır.³²⁹

Medeni hukuk alanındaki başlıca gelişmeler, şer'i hukuk, cemaatler hukuku ve dolayısı ile tebaa hukuku ile yakından ilgilidir. Medeni hukuk alanında İslami öğretinin, ticaret hukuku alanında ise daha çok Fransız öğretisinin etkisi görülmektedir. 1868-1876 arasında Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlığında bir komisyon tarafından toplam 16 kitaptan oluşan "Mecelle" hazırlanmıştır. Mecelle, borçlar hukuku ağırlıkta olmakla birlikte, Hanefi hukukunun bir derlemesini ve yargılama usulü ile alakalı düzenlemeleri de ihtiva eder. Mecelle, İslam hukuku alanında kodifikasyonu yapılmış maddeler içeren ilk düzenlemedir. Mecelle'nin hazırlanmasında ana neden İslam fikhındaki dağınıklık ve Nizamiye Mahkemelerindeki kanuni uyumsuzluğun giderilmesidir. Bu sebepten mukaddimesinde ve son 4 kitabında yargılama usullerine yönelik genel ilkelere yer verilmiştir.³³⁰ Tanzimat boyunca ilk çıkan özel kanun olan Ticaret Kanunu, Ticaret Mahkemelerinin kurulmasından sonra Fransız hukuku esas alınarak yayınlanmıştır.1840'da kurulan Ticaret Meclisleri 1847'de yargı yetkisine haiz 10 yabancı, 10 Müslüman ve 10 gayrimüslim tebaadan oluşacak şekilde düzenlenmiştir. 1861'de Usul-ü Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi yayımlanmış ve ticari işlerin ayrı bir yargı birimi tarafından Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak yürütülmesi amaçlanmıştır. 1863'te ise Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi kabul edilmiştir. Ticari düzenlemelerin yapılmasında başlıca amil Osmanlı pazarının dışa açılması olmuştur. Özellikle Islahat Fermanı sonrası bu durum daha net görülmektedir.³³¹ Tebaa hukuku açısından da Gülhane Hattı Hümayun'u tebaa arasında genel bir birlik yaratmak maksadı ile "eşit muamele"ye vurgu yapmıştır. Tanzimat bu yönü ile padişahın, saltanat ve hilafet kurumlarından kaynaklı kullandığı yetkiler açısından da çelişki oluşturmuştur. 1850'ye kadar Slav Ortodoks ve Katolik Kilisesi'nin farklı etnik dağılımları ile Protestan Kilisesi de tanınmış bulunuyordu. Islahat Fermanı ise bu alanda

³²⁷ Yerasimos, S. (2007. a.g.e., 115-118

³²⁸ Lewis, B. (2017).*Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (9.Baskı). (Çev: Boğaç Babür Turna-III.Edisyonundan). Ankara: Arkadaş Yayınları, 166

³²⁹ Karpat, K. (2006). a.g.e., 247

³³⁰ Onar, S. S. (1985). "İslam Hukuku ve Mecelle".a.g.e., 582-586

³³¹ Tahiroğlu, B. (1985). "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri". a.g.e., 594-595

daha ileri gitmiştir. 1863'te Ermeni milletinin kendi anayasasını -cemaatlerin idaresinde laik esasların kabulüne örnek bir düzenleme- kabul etmesine müsaade edilmiştir. Hıristiyanların kilise meclislerine ruhban olmayanların kabul edilebilmesi de yine bu dönemde kabul edilen önemli hususlardır. Bunun yanında birçok karma mahkeme ihdas edilmiştir.³³² Ayrıca askeri okullara gayrimüslimlerin kabul edilmesi ve cizyenin kaldırılması -yerine bedel-i askeri gelmiştir- ve yabancıların mülk edinmesine yönelik düzenlemelerde Islahat Fermanı'nın ardından yapılmıştır. Kölelik ise 1857'de büyük oranda ve 1891'de de padişahın iradesi ile tamamen yasaklanmıştır.³³³

Yargılama fonksiyonu da bulunan Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye yargı teşkilatının Batı tipi organizasyonunda başlangıç noktasıdır. Tanzimat boyunca kurumsallaşması hep pamuk ipliğine bağlı şekilde ilerleyen Adliye Nezareti'nin kökeni Divan-ı Deavi Nazırı'nın(1836) görevleri ile örtüşmektedir. Bu makam Klasik Dönem "çavuşbaşılık" makamının reforma tabi tutulmuş halidir. Carter V. Findley(1941-...), Meclis-i Vükela üyesi olmaması nedeniyle Deavi Nazırı'nı "adli işler denetleyicisi" olarak kabul eder. Osmanlı Devleti Tanzimat boyunca "uyumlu bir hukuk ve ceza mahkemeleri hiyerarşisi" kurma çabasında olmuş ve 1860'ta eyaletlere yayılan Nizamiye Mahkemeleri ile Adliye teşkilatı billurlaşmıştır. Ancak Osmanlı Adliye Nezareti'nin fiili başlangıcı kabul edilebilecek tarih Divan-ı Ahkam-ı Adliye'nin 1868'deki kuruluşudur.³³⁴ Bu teşkilatın üyeleri Müslim ve gayrimüslim tebaa arasından ve azledilmemek üzere atanmaktadırlar. Böylece Tanzimat sürecince en üst mahkeme görevini de uhdesine almış bulunmaktadır. Mahkemeler alanında ise konularına göre ayrıma gidilmiştir.³³⁵ Ticaret Mahkemelerinin istinaf kısmı 1876'dan sonra Adliye Nezaretine bağlanmış ve aşamalı bir hukuk sisteminin teşekkülüne gayret edilmiştir.*

³³² Berkes, N. (2017). a.g.e., 227-228

³³³Tahiroğlu, B. (1985). "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri" a.g.e., 595

³³⁴Findley, C. V. (2014). a.g.e., 205-208; Ayrıca Gülhane Hattı Hümayunu ile birlikte üye ve görevleri genişletilen Meclis-i Vala'nın üyeleri arasında Deavi Nazırı Saib Efendi'nin de olduğunu görüyoruz. Ayrıca yine Meclis-i Vala tartışmaları sırasında Deavi Nezareti'nin hapisaneler ile de ilgilendiği tutanaklara yansımıştır. Lütfi'den Aktaran: Akyıldız, A. (1993). Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform(1836-1856). (1.Baskı). İstanbul:Eren Yayınları, 173-174

³³⁵ Konularına göre ayrılan mahkemeler, Meclis-i Temyiz ve Der Saadet Bidayet Mahkemeleri için bkz: Shaw, S. J., Shaw, E. K. (1994). a.g.e., 109

*Tanzimat sürecinde hukuki düzen ve adli yapı üzerine çağdaş bir gözlemler için bkz: Ubcini, M. A. (1998). *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*. (1.Baskı). (Çev: Cemal Aydın). İstanbul: Timaş Yayınları, 109-143

3.2.5. Eğitim ve Kültür Alanında Düzenlemeler

Eğitim ve kültür alanı Tanzimat döneminin ikinci sacayağını oluşturmaktadır. Osmanlı eğitim sisteminde Batılı tedrisatın geçmişi 18.yy'a kadar inmektedir. Ancak yeniçeriliğin ilgası ile beraber eğitim kurumlarında modernleşme hız kazanmıştır. Gülhane Hattı Hümayunu ile ilan olunan temel eşitlik prensibi ve toplumsal değişimin zorunlu kıldığı uzmanlaşma, eğitimin yenilenmesini gerekli kılmıştır. Tanzimat döneminde Osmanlı ülkesinde gözlemlerde bulunan Abdolonyme Ubcini(1818-1884), halk öğretiminin ulemanın tekelinde, dışa kapalı ve edebi oluğunu ve bu durumun Osmanlıların diğer milletlerden tecridine ve modern dünyanın gereklerinden bihaber olmalarına neden olduğunu ifade etmiştir.³³⁶ Medreselerin öğretim metodolojisi olarak da çağın hatta II.Mehmed döneminin bile gerisinde olduğu ifade edilebilir. Müderrislerin durumu da farklı değildi. Nitekim şair İlhami ‘ ‘Ayetten hadisten vaaz eder şimdi.../Medreseler boştur, odalar kilitli/Zevkü sefadadır mollalar şimdi’’ diyerek biraz abartılı olmakla beraber durumu özetlemektedir.³³⁷ Medreselerin bu durumu karşısında çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bunlar arasında 1824'te ‘ ‘herkes iptida şeraiti İslamiye ve akaidi diniyyesini öğrenip’’ bilerek hayata adım atmalı diyen nizamname;³³⁸ Dar’ül Hikmet-ul İslamiye(1834) ve Meclis-i Meşayih(1834) kurulları gösterilebilir.³³⁹ 1845 yılında padişahın bizzat beyanı ile halkın eğitim düzeyini yükseltmek için Maarifi Meşveret Meclisi kurulmuştur. Maarif de tıpkı adliye gibi Tanzimat döneminde yeni bir anlam edinmiştir. Tanzimat'ın ilk dönemi(1839-1856) boyunca ulemanın eğitim alanındaki konumunu sarsmadan, ilmiye elindeki eğitim kurumlarının muadili veya tamamlayıcısı yeni eğitim kurumları ihdas etme gayreti dikkate değerdir. Bu yüzden Tanzimat'ın rüşdiyeleri, ulemanın tesirindeki ilköğretim ile II.Mahmud devrinden beri askeri zorunlulukların sonucu kurulan yüksek öğretim -tıbbiye, harbiye vb.- arasında geçişi sağlayıcı bir şekilde tasarlanmıştır.³⁴⁰ İlk rüşdiyenin 1838 yılında kurulmasına karar verilmiştir. Ardından bürokrasinin alt kademeleri için Mekteb-i Ulum-ı Ebediye(1838) ve Mekteb-i Maarif-i Adliye(1838); diğer alanlarda ebe mektepleri(1842), askeri

³³⁶ Ubcini, M. A. (1998). a.g.e., 146

³³⁷ Hatemi, H. (1985). ‘ ‘19. Yüzyılda Medreseler’’. M. Belge (Editör). Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 3. İstanbul: İletişim Yayınları, 502

³³⁸ Ergin, O. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi*. (1.Baskı). İstanbul: Eser Matbaası Yayınları, 394

³³⁹ Ülken, H. Z. (1979). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. (2.Baskı). İstanbul: Ülken Yayınları, 47

³⁴⁰ Berkes, N. (2017). a.g.e., 230; ‘ ‘Sıra üstünde ayak sallayarak Kur'an öğrenilmez’’, İptidai mekteplerine yöneltilen en önemli eleştiri olmuştur. İstanbul'da 360 sıbyan mektebinden 12 tanesi aynı yıl içerisinde iptidai mekteplerine dönüştürülmüştür: bkz: Tekeli, İ. (1985). ‘ ‘Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişimler’’, 468

idadiler(1846), mülkiye rüşdiyeleri(1847), Ameli Ziraat Mektebi(1847), Darü'l-muallimin(1847), Darü'l-maarif(1849), Paris Mekteb-i Osmani (1855) gibi yüksek öğretime öğrenci yetiştirecek okullar kurulmuştur.³⁴¹ Eğitim işlerinin idaresi noktasında ise 1839'da Rüşdiye Okulları Nazırlığı, 1845'te Maarif Meclisi, 1848'de Metakib-i Umumiye Nezareti kurulmuştur.³⁴² Mekteb-i Maarifi Adliye'nin kuruluşu ile beraber devlet kalemlerine alınacak memurların belirli bir eğitimi tamamlamış olması şart koşulmuştur. Ayrıca Maarif-i Adliye'de ve Ulum-u Edebiyye'de okuyan öğrenci sayısının 1841'de toplam 400 olduğu ve bunların tıpkı Harbiye gibi üniformaları oldukları bilinmektedir.³⁴³ Yatılı bölümdeliklerin iâşe ve ihtiyaçları da devletçe karşılanmaktadır. Islahat Fermanı sonrasında ise eğitim alanında daha kapsamlı reformlar başlatılmıştır. Özellikle gayrimüslim tebaanın ve yabancıların okullarının yaygınlaşması hem bunlarla aynı kalitede devlet okullarını hem de bunları denetleyecek bürokratik mekanizmaları gerektirmiştir.

Islahat Fermanı sonrası denetim görevi Maarif Meclisi'ne, okullaşma ise 1857'de kurulan Maarif-i Umumiye Nezaretine tevcih edilmiştir. 1861'de eğitim işleri ile ilgili nizamnamede rüşdiye ve üstü tüm okulların nezarete bağlı olduğu, eğitimin karma olacağı ve eğitim dilinin Türkçe olduğu belirtilmektedir. 1862'de sıbyan mektepleri Batı'daki yeni usullere göre eğitim yapan "iptidailere" dönüştürülmeye başlanmıştır.* Bu dönemde ayrıca kız rüşdiyeleri(1858), Mekteb-i Mülkiye(1859), Mahrec-i Aklam(1862), Darüşşafaka(1862), Galatasaray(1867), Erkan-ı Harb(1864), Ameliyet Tatbikat Mektebi(1869), Darülmualimin-i Sıbyan(1862), kız rüşdiyeleri(1858), kız sanayi mektepleri(1870), Darülmualimat(1870), Telgraf Mulazım Mektebi(1860), Mekteb-i Sanayi(1864) ve Darü'l Fünun(1870) okulları kurulmuştur.³⁴⁴ Tanzimat dönemi boyunca eğitim sistemi üzerinde en tesirli ve cesametli nizamname olarak kabul edilen 1869 Maarif Nizamname'si Saffet Paşa'nın(1815-1883) talebi ile Şura-yı Devlet Maarif Dairesi tarafından Ahmet Kemal Paşa(1808-1888) önderliğinde Fransız eğitim sistemi incelenerek hazırlanmıştır. Bu nizamname ile başkentte Meclis-i Kebir-i Maarif, taşralarda ise Meclis-i Maarif eğitim işlerinin idaresini ve koordinesini sağlamak üzere görevlendirilmiştir. "Köy ve mahallelerde sıbyan, beş yüz evli kasabalarda rüşdiye, bin evli kasabalarda idadi kurulması" öngörülmüştür. Bu okulları bitirenlerin yüksek meslek eğitimi veya Darü'l

³⁴¹ Tekeli, İ. (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişimler". M.Belge (Editör). Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 3. İstanbul: İletişim Yayınları, 466-467

³⁴² Ülken, H. Z. (1979). a.g.e., 47

³⁴³ Ergin, O. (1977) .a.g.e., 402

³⁴⁴ Tekeli, İ. (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişimler" .a.g.e., 468-469

Fünun'a kabul edileceği belirtilmiştir.³⁴⁵ Kurulan bu okulların sürekliliği şüphelidir. Birçoğu gerekli personel ve materyal yokluğu içerisinde düzensiz bir eğitim verebilmektedir. Mesela Mekteb-i Tıbbiye mezunu Hayrullah Efendi'nin 1862'de kitabına yazdığı mukaddimesinde eski tıbbın örneklerine yer vermesi ve "Sırr" adlı kitabında efsunlu otların faydalarına vurgusu eğitimin gelişimini göstermesi açısından iyi bir örnektir.³⁴⁶ Ancak yine yüzyıl öncesine nazaran büyük bir ilerleme kaydedilmiş olup 1874'te İstanbul'da rüşdiye ve üzeri okullarda eğitim gören kız öğrenci sayısı 294'tür. Uzun yıllara yayılan ve ikircikli yapının büyük ölçüde korunduğu bir okul sisteminin varlığı, Tanzimat'ın ilk yıllarında bu okulların gayrimüslimler ve üst ekonomik gelir grubuna dahil olanlar tarafından tercih edilmemesinin başlıca nedenleridir. Bu sebeple genellikle alt ve orta gelir grubu olarak tabir edilebilecek ailelerin çocukları bu aşamalı okul sistemine emanet edilmektedir.³⁴⁷ Ubcini'nin belirttiği kendi sosyal yapısının dışındaki dünyayı tanıyan insan tipinin ilk örnekleri bu okulların -özellikle yetim ve öksüz çocuklarından göze girenler- mezunları olacaklardır. Bu tanıma sefaretlerde değil meslek öncesi eğitimin idealize içeriğinden kaynaklanmıştır. Birçoğu, özellikle askeri ve yatılı okullar, yeni bir birlik ruhunun ifadesi olarak 1860'lardan itibaren yükselmeye başlayacaktır.

Dil, edebiyat, kültür ve bilim alanındaki gelişmelere gelindiğinde ise bu alanda Batı'da mevcut olan fennin ve metotların kabulünde seçkinler arası bir uzlaşmadan bahsedilebilir. Ancak içerik ve kapsam bakımından çeşitli tartışmalar yaşanmış, bu tartışmalar dönemin bürokratik aydınları, sefaretleri ve saray kesimi arasındaki hizipleşmelere konu olmuştur. Siyasi ve içtimai alanlarda yapılan yeniliklerde görülen ikilik, edebiyat alanında da sürmüştür.³⁴⁸ Eğitimin, ilmiyenin tekeline alınması ve Batı'nın fenninin öğretim kurumlarına girişi tercüme faaliyetlerini yaygınlaştırmıştır. Bu durum diller arası mukayese ve bilim dilinin yapısı gibi çeşitli filolojik temaların eğitim

³⁴⁵ Tekeli, İ. (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişimler" .a.g.e., 470; Ayrıca bkz: Ergin, O. (1977). a.g.e., 425

*II.Mahmud, Tıbbiye'nin açılışında ilerleyen yıllarda eğitim dilinin Türkçe olmasını arzuladığını dile getirmiştir. Ayrıca Hariciye Nazırı Akif Paşa ve Mülkiye Nazırı Pertev Paşa'da kendi nezaretlerinde sade bir yazışma dili kullanılması konusunda Mabeyn Kaleminden gelen ikaza uyarak düzenlemeler yapmışlardır.

³⁴⁶ Adıvar,A.(1943).*Osmanlı Türklerinde İlim*.(2.Baskı).İstanbul:Maarif Matbaası,195

³⁴⁷Ergin, O. (1977). a.g.e., 383-393; İbrahim Halil Aşçıdede'nin Süleymaniye ve Sultanahmed Mekatib-i Selatinlerinin(camilerin yamındaki ilk rüşdiyeler) sosyo-ekonomik farkına değindiği görülmekte ve Ziya Paşa ve kendisinin birer fakir ama çalışkan olarak okulu derece ile bitirdiklerini aktarmaktadır.;Ayrıca Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın 1908'de Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin bir toplantısında Harbiye'nin kuruluşunda gurebadan sokak çocuklarının toplanarak eğitime başlandığını göz yaşları içinde anlatmıştır;Bkz: Ergin, O. (1977). a.g.e. içinde, 407

³⁴⁸ Karal, E. Z. (2017). *Osmanlı Tarihi(1789-1839) Cilt 5*. (10.Baskı). Ankara: TTK Yayınları, 194

çevrelerinde yayılmasına neden olmuştur. Tercüme faaliyetlerinin ardından eğitim dilinin sadeleştirilmesi faaliyetlerine hız verilmiştir. Öte yandan bürokrasi içerisindeki yazışmalarda sade bir dil kullanılması gerekliliği II.Mahmud devrinden beri önemsenmiştir. Tanzimat'ın ilk döneminde dil konusu bireysel çabalara konu olmuştur. Özellikle eğitim alanında ve bürokratik yazışmalarda sadeleşme reformcu devlet adamlarının çabaları ile şekillenmiştir. Bu çabaların arkasındaki temel itki yine Gülhane Fermanı'nın içerisinde bulunabilir. Karal'ın da değindiği gibi "yeni düzenin eşitlikçi tasarrufları" yeni bir toplum yapısını bu da yeni bir zihniyeti zorunlu kılmıştır. Buna ulaşılmadaki yegane vasıta ise Osmanlılık kimliğinin benimsetildiği eğitim ve dil düşüncesidir. Aydın zümre ile halk ve konuşma ile yazı dili arasındaki farklılıklarda yine toplumsal bütünleşmeyi zorlaştıran unsurlar olarak Tanzimat boyunca dile getirilmiştir.³⁴⁹

Tanzimat'ın ikinci safhası(1856-1876), -Tanzimat reformlarının etkisinde yetişen yeni bir kuşağın varlığı yeni bir safhayı ifade eder- diye adlandırılan dönem ise dil, edebiyat, kültür ve bilim alanında daha çok kümelenmelere sahne olmuştur. Mezkur dönemde edebiyat ve bilim, yayın organları ve cemiyetler etrafında gelişmiştir. 1850'lerle beraber toplumun kültürel yapısındaki uçurumların giderilmesi ve Türkçenin bilim dili haline getirilmesi ve bilimsel çevirileri yapmak amacı ile Encümen-i Daniş(1851)³⁵⁰ adıyla bilimler akademisi kurulmuştur.³⁵¹ Bu amacı yerine getirme yolunda çok mesafe kat edilemese de Kavaid-i Osmaniye ve Redhouse sözlüklerinin hazırlanması dikkate değerdir. Bir üniversite kurulması fikri ve tarih alanındaki çalışmaların muhtevasının da bu kurulun toplantıları sırasında doğduğu söylenebilir. Öte yandan İbrahim Şinasi'nin(1826-1871) Fransa'daki Asya Derneği'nde Türk dili üzerine çalışmaları da bu alana yönelimi betimlemektedir. François Volney'in(1757-1820) Doğu dillerine Latin harfleri uygulanması önerisi kabul göremese bile Hoca Tahsin Efendi(1811-1881) sağdan sola değil de soldan sağa yazmayı önermiştir. 1862'de Tahir Münif Efendi(1830-1910) Arap

³⁴⁹ Karal, E. Z. (1985). "Tanzimat'tan Sonra Türk Dili Sorunu". M. Belge (Editör). Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 3. İstanbul: İletişim Yayınları, 314; Ayrıca Karal'ın aynı eserindeki aktarımına göre Abdülmecid zamanı devlet okullarında Türkçe'ye dair bir ilgi başlamakla beraber, Türkçenin ders programlarındaki ağırlığı Arapça,Farsça ve Fransızcadan sonra gelmektedir.

³⁵⁰ Bursalı Mehmet Tahir. (1972).*Osmanlı Müellifleri Cilt 2*. (Baskı Yok). (Hazırlayanlar: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen). İstanbul: Meral Yayınevi, 322: Mustafa Reşit Paşa'nın Encümen-i Daniş'in açılışında yaptığı konuşma bilim ve fenne dair yaklaşımını ortaya koymaktadır. Paşa, "hüner ve ma'rifetin kadr ü kıymeti inkar olunamaz(...) servetler, insanların durumlarındaki intizam halk tabakası ile yüksek sınıflar arasındaki iyi münasebetler hep hüner ve ma'rifetle meydana gelmiş(...)" derken bilimin ve modern eğitimin toplumsal işlevini ön plana çıkarmıştır. Bu, aynı zamanda çağın gerisinde kalan bir eğitim müfredatının devlet ve toplum hayatında olumsuzluklara neden olacağını ifade eden bir anlayışın ürünüdür. Eğitim alanındaki kurumsallaşmanın daha seküler normlar çerçevesinde yürütüleceğinin de bariz ifadesidir.

³⁵¹ Kayaoğlu, T. (1998). *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*. (1.Baskı). İstanbul: Kİtabevi Yayınları, 73-74

yazısının eğitimi kösteklediği düşüncesini ortaya atmıştır. 1864'te Fethali Ahunzade(1812-1878) Arap alfabesinin hemen bırakılmasa bile sessiz harfler arasına sesli harflerin yerleştirildiği fonetik bir yazı tipini önermiştir. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ise diğer bir bilimsel organizasyondur. Tahir Münif Efendi tarafından Fuad Paşa'nın(1814-1869) himayesinde faaliyet gösteren bu cemiyet, Mecmua-i Fünun adlı bir de dergi yayınlamıştır. Bu dergi dönemin Batı bilim çevrelerindeki gelişmeleri güncel şekilde yansıttığı gibi hukuk ve tarih alanlarında da çağdaş ansiklopedik bilgileri okuyucuya sunmaktadır. Cemiyet, düzenlediği halka açık konferanslarla endüstrinin önemini ve iktisadi gelişmeleri işlemiştir. Saffet Paşa da maarif nazırı olarak dönemin önde gelen bilim çevrelerinin üyesidir. Tercüme Odası'nda yetişen Saffet Paşa bilimsel gelişmenin ve uygarlığın çağdaş konumu ile Osmanlının durumu arasındaki tezadı Dar'ül Fünun'un açılışında ifade etmiş ve aralarında Cemalettin Afgani(1838-1897), Jan Aristoki ve Hoca Tahsin Efendi gibi çeşitli etnik ve dini aidiyetleri olan bilim adamlarının fennin ortak davasına hizmetlerinin ülkenin geleceğini şekillendireceğini ifade etmiştir.³⁵²

Bilim alanında yapılan neşriyata bakılacak olursa 1727'den 1839'a kadar 28 fenni kitap matbaa tarafından basılmıştır. 1840-1876 arasında ise bu sayı 242'ye yükselmektedir. Bu kitapların konularına göre çoktan aza doğru sıralaması ise; matematik, tıp, coğrafya, askeri bilimler, mühendislik, astronomi ve denizcilik olarak ifade edilebilir. Bu devirde ilk Türkçe kimya kitabı(1848) Derviş Paşa(1817-1880) tarafından, ilk botanik kitabı(1865) da Hekimbaşı Salih Efendi(1816-1895) tarafından yayımlanmıştır. Bu neşriyat artışının diğer bir yönü ise 18.yy'da yazılan eserlerin %72'sinin Arapça, %24,7'sinin Türkçe olmasına karşın 19.yy'da eserlerin %53,8'nin Arapça, %41,4'ünün Türkçe oluşudur. Ayrıca basma eserlerde Türkçenin, el yazması eserlerde ise Arapçanın ağırlıkta olduğu söylenebilir.³⁵³

Osmanlı'da bilimin gelişimine önemli bir katkıda tercüme faaliyetleri ve Tercüme Odası'nın(1821) kurulmasıdır. Bu kurum Tanzimat'a kadar ve Tanzimat Dönemi boyunca Avrupa'daki bilimsel gelişmenin takibinde başlıca merkez haline gelmiştir. Nitekim Maarif

³⁵² Berkes, N. (2017). a.g.e., 232-243

³⁵³ İhsanoğlu, E. (1998). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri". *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi*. (2), 10-11

Nazırı Saffet Paşa, ilk telgraf memuru Fevzi Bey, ve ilk telgraf müdürü Billuri Mehmet Efendi gibi eğitim ve bilim işleri ile uğraşan birçok kişi Tercüme Odası'nda yetişmiştir.³⁵⁴

Eğitim, dil ve bilim alanındaki gelişmelerin toplumsal alandaki izdüşümleri daha çok gazete, tiyatro ve roman ile olmuştur. Ancak bu alanların edebi içeriğinden ziyade siyasi yönünün Tanzimat dönemi boyunca daha etkili olduğu göz önüne alınırsa bu bölümde, yeniliklere kısaca değinmek yeterli olacaktır. Osmanlı Devleti'nde ilk büyük gazete 1831 yılında çıkan ve bir nevi resmi gazete işlevini yürüten Takvim-i Vekay-i'dir. Bunun öncesinde İzmir'de "Journal de Smyrne" gazetesi çıkmakla birlikte bu yerel düzeydedir. Takvim-i Vekay-i bugünkü anlamda bir resmi gazete değildir. Daha çok Mısır meselesinden ötürü çıkan çeşitli polemiklere, bazı bilimsel bilgilere ve ülkenin farklı yerlerindeki olaylara da yer veren bir muhtevaya sahiptir. Takvim-i Vekay-i, Osmanlı içerisindeki tüm etnik gruplar için birçok alanda "öğretmen" olmuştur. Bu gazete, II.Mahmud'un, birçok müellif tarafından kıyaslandığı Büyük Petro'nun(1672-1725) "Vedemosti"si ve Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da çıkarttığı Vekay-i Mısıriyye(1828) örnek alınarak teşkil edilmiştir.³⁵⁵ 1840 sonrasında ise Ceride-i Havadis gazetesi çıkarılmıştır. Ancak bu devlet matbaasında değil özel matbaada ve özel kişilerce yayımlanmıştır. 1860 yılına kadar Türkçe basın daha çok bu iki gazete etrafında dönmekle beraber gayrimüslimlerde kendi dillerinde yayın yapan çeşitli gazeteler çıkarmışlardır. Bu ilk dönem gayrimüslim gazeteleri temkinli ve geleneksel millet sisteminin dini-mezhepsel ayrımı üzerinden kendi okur kitlesine yaklaşırken Kırım Savaşı sonrası ulusçu cereyanların gazete sütunlarındaki oranı artmıştır. Kırım Savaşı öncesi basın daha çok eğitici- bilgi nakledici bir görünüme sahiptir. Bu yönü ile Bab-ı Ali'nin kamuoyu oluşturma maksadı "çok şeyi yukarıdan kendi iyi niyetiyle veren bir yönetime güven duyulmasını sağlamaktır".³⁵⁶

Tanzimat'ın ilk yıllarındaki bürokratik zihniyet, basının işleyiş ve içeriğine de yansdığı gibi, daha çok yönetime güven ve toplumsal bütünleşme amacı ile basını araçsallaştırmıştır. Basının Osmanlı toplumu tarafından etkin bir kamuoyu oluşturma aracı haline getirilmesi daha çok gayrimüslim tebaanın faaliyetleri sonucudur. Basın alanında

³⁵⁴ Bilim, C. (1990). "Tercüme Odası". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 1(01), 39-41

³⁵⁵ Ortaylı, İ. (2018). *Batılılaşma Yolunda*. (.8.Baskı). İstanbul: İnkılap Yayınları, 47-48

³⁵⁶ Koloğlu, O. (1985). "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi" M. Belge (Editör). Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1. İstanbul:İletişim Yayınları, 68-74

öne çıkan düzenlemeler ise 1841'deki izin ve ön denetime dair padişah iradesi ile, 1854 ve 1856'daki düzenlemelerdir. 1857'deki Matbaa Nizamnamesi ise gazete çıkarma, sansür ve izin şartları ile bunlarla ilgili devlet dairelerinin yapacağı işlemleri belirtmiştir.³⁵⁷ Dergi alanında ise Osmanlı Türkçesi ile basılan ilk dergi Vakay-i Tıbbiye'dir(1849). Daha sonra Tahir Münif Paşa tarafından Mecmua-ı Fünun(1862) çıkarılmıştır. 1850 yılında Osmanlı Devleti sınırları içerisinde 31 süreli yayın vardır. İstanbul'da yayın yapan 13 süreli yayından ancak 2 tanesi Osmanlı Türkçesi ile yayın yapmaktadır.³⁵⁸

3.2.6. İdari ve Kurumsal Düzenlemeler

Tanzimat boyunca yaşanan değişimlerin siyasi alanda oluşan tezahürleri göz önüne alındığında, idari alanda yaşanan dönüşüm ve bu alandaki reformların yarattığı etkiler iktidar ilişkilerinin çözümlenmesi açısından diğer alanlardan daha önemli görülmektedir. Buradan hareketle Tanzimat Dönemi boyunca Osmanlı Devleti'nin devlet teşkilatında yapılan düzenlemeleri sivil, askeri ve dini bürokrasi eratını ilgilendiren konular üzerinden tasnif etmek, bürokrasinin siyasal işlevini ortaya koymak açısından elzemdir.

Tanzimat dönemi boyunca kamu hukuku ve meclislerin oluşturduğu idari etki Gülhane Hattı Hümayunu'nun içeriğinden de anlaşılabilir. Padişah'ın yetkilerinin bir kısmını bürokratların oluşturduğu bir meclise devri ile "hukuk devletine" doğru önemli kurumsal adımlardan biri atılmıştır.³⁵⁹ Ayrıca bu dönemde Şuray-ı Devlet'in, kanunların hazırlanması ve denetlenmesi işlerini yapması ve idari yargıya yönelik yetkileri, idari-adli ayırımına dayalı hukuk rejiminin kabul edildiğini de göstermektedir. Nitekim Sultan Abdülaziz'in Şuray-ı Devlet'in açılış konuşmasındaki "yeni teşkilat, yürütme organının yasama, din ve yargı kuvvetlerinden ayrılması ilkesine dayanmaktadır" sözleri yeni rejimi ifade etmektedir.³⁶⁰ Tanzimat Dönemi boyunca reformlara ve yeniliklere yasal bir hüviyet kazandırmak, icrasını takip etmek ve planlamak üzere birçok meclis kurulmuştur. Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye ve onun türevleri bu açıdan döneme damgasını vurmuştur. 1839-1876 arasında Meclis-i Vala'nın "yasama ve yargı güçlerini yürütmeden ayrı, nispeten bağımsız olarak yürütmeyi başarmış" olduğu söylenebilir. Özellikle 1854-1861 yılları arasında ikiye ayrılmış halde(Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye ve Meclis-i Ali

³⁵⁷ Koloğlu, O. (1985). "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi" .a.g.e., 74-76

³⁵⁸Varlık, B. (1985)."Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri". M.Belge (Editör). Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 112

³⁵⁹ Bozkurt, G. (1996).*Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*. (1.Baskı). Ankara: TTK Yayınevi, 50

³⁶⁰ Engelhardt, E. P. (1999). a.g.e., 253-255

Tanzimat) daha kapsayıcı hale gelmiştir. 1868’de ise 1861’deki tekli yapısı kesin olarak, Şuray-ı Devlet ve Divan-ı Ahkam-ı Adliye olarak görev alanları belirli şekilde, ikiye ayrılmıştır. Ayrıca bu meclis Koca Hüsrev Paşa(1769-1855)* örneğinden de bilindiği gibi vüzerayı yargılama ve soruşturma yetkisine de haizdir.³⁶¹

Meclisin kuruluşu sırasında Mustafa Reşid Paşa’nın hazırladığı layihaya göre meclis sayı olarak başkan dahil 15 üyeden, nitelik açısından ise çeşitli alanlarda bilgi sahibi, Tanzimat’a inanmış, ketum, dürüst ve önceki memuriyetinde iyi hal sahibi kişilerden oluşacaktır. Bu kişiler ilmiyeden, kalemiyeden, saraydan ve ordudan olabilmekle birlikte azledilmiş devlet adamları arasından da seçilebilmektedir.³⁶² Ulemanın başlangıçta 6 üyesi bulunmakla birlikte 1851’de 2 üyesi olduğu görülmektedir. Öte yandan 1842 yılında padişaha sunulan bir öneride günlük işlerin padişaha sunulmadan sadaret mektupçuları ile mezkur meclis arasında hallinin, işlemleri hızlandıracağı bildirilmiş ancak padişah bunu kesin bir dille reddetmiştir. Padişah kendisinin fiilen yönetme fonksiyonunun dışına itileceği bu öneriyi kabul etmemiştir. 1845’te sadareten memur takviyesi yapılarak işlemlerin hızlanması amaçlanmış, 1846’da meclis üyelerinin aynı rütbeye getirilmeleri kararlaştırılmış ise de bundan vazgeçilmiştir. Meclis’te görüşülen konular üzerinde fikir ayrılığı yaşanması üzerine kararların oy çokluğu ile alınacağı ve karşıt görüşte olanların mazbatayı imzalamak zorunda kalmayacakları belirtilmiştir. Görüşmeler üye sayısının yarıdan bir fazlası ile başlayabilmektedir. Alınan karar sırasında gelmeyen üyelerin itiraz hakları yoktur. 1850 yılında içtüzük kabul edilmiş olup komisyonların ihdasına çalışılmıştır. Son olarak da Meclis-i Umumi, Meclis-i Vükela ve padişah iradesinin Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye’nin mazbatasına muhalif olması durumunda Meclis-i Vala’ya itiraz hakkı tanınmamıştır.³⁶³

İdari yapıdaki önemli değişikliklerin Gülhane Hattı Hümayunu öncesinde 1836’da başladığı görülmektedir. Nazırlıkların ihdası sonucu oluşan yeni idari teşkilat, bürolarında

*Koca Hüsrev Paşa, Osmanlı Devleti’ndeki ‘‘vezir hane halkı’’na dayalı kariyer sisteminin başlıca temsilcisidir. Konağına aldığı köleleri devlet hizmeti için yetiştirmiş, birçok idareci ve asker onun konağından geçmiştir. Himayenin geleneksel –alaylı- versiyonunu temsil etmesi açısından 19.yy Osmanlı devlet adamları içerisinde en meşhurlarındandır. Bkz: Çelik, Y. (2013). Şeyhü’l Vüzera Koca Hüsrev Paşa:II.Mahmud Devri’nin Perde Arkası. (1.Baskı). Ankara: TTK Yayınları.

³⁶¹ Seyitdanlıoğlu, M. (2015). ‘‘Divan-ı Hümayun’dan Meclis-i Meb’usan’a Osmanlı İmparatorluğu’nda Yasama’’. H.İnalçık ve M.Seyitdanlıoğlu (Editörler). Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu. Beşinci Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 380-381

³⁶² Kaynar, R. (2010). *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*. (4.Baskı). Ankara: TTK Yayınları, 199-200

³⁶³ Akyıldız, A. (1993). *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform(1836-1856)*. (1.Baskı). İstanbul: Eren Yayınları, 207-211; Meclis-i Umumi, Tanzimat Dönemi’nin en kapsamlı meclisi ve olağanüstü durumlarda toplanmaktadır.

yeniden gözden geçirilmesini gerektirmiştir. 1836'da sadaret kethüdalığı Umur-ı Mülkiye Nezareti'ne, reisülküttablık da Umur-ı Hariciye Nezareti'ne dönüştürülmüştür. Öte yandan çavuşbaşılik Divan-ı Deavi Nezareti'ne(1836), Rumeli ve Anadolu defterdarlıkları da Maliye Nezareti'ne(1837) dönüştürülmüşlerdir. Meşveret Meclisi'nin yerini basit bir kabine görünümündeki Meclis-i Has³⁶⁴ veya Vükela(1838) almıştır. Bu vükela heyeti ilk zamanlar Sadrazam, Şeyhülislam, Kaptan Paşa, Hariciye, Maliye, Hazine-i Hassa, Evkaf, Ticaret Nazırları, Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye Reisi, Zaptiye Müşiri, Serasker, Müsteşar-ı Sadriali ve Valide Kethüdasından meydana gelmiştir.³⁶⁵ Tanzimat yıllarında bu meclisin üyeleri, bürokratların politik ilişkileri ve konjonktüre göre değişmektedir. Sadaret makamı ise 1838 yılında dahiliye nezareti uhdesinde kalmak üzere başvekaletle dönüştürülmüştür. Başvekalet, sadaret makamı gibi müstakil bir vekil değil vükelanın işleyişini gözetmekle görevli, diğer vükela üyelerinden daha tecrübeli ve "devletlü" olan bir nazıra emanet edilen bir makamdır. Ayrıca artık padişahın mutlak vekili de değildir. Sultan Abdülmecid'in tahta geçmesi ile birlikte Hüsrev Paşa'nın Rauf Paşa'dan(1780-1860) cebren aldığı mühür ile padişaha sadaretin tekrardan ihdası önerisi kabul görmüş ve sadaret makamı tekrardan ihdas edilmiştir. Aynı yıl içerisinde vükelalar eşit konuma getirilmiştir. Ayrıca vükelaya dahil olacaklarda; padişaha ve devlete bağlılık, vatan ve millete muhabbet, yalan söylememek, öfke ve kararsızlık göstermemek, ketum olmak ve iltimasa meyil etmemek gibi özellikler aranmaktadır.³⁶⁶ Nitekim bu hususlar devlet erkani ve ricalinin yemin metinlerinde de vurgulanan konulardandır. 1839'da dahiliye nezareti ilga edilmiş, dahiliye müsteşarlığı da sadaret müsteşarlığına(eski sadaret kethüdalığı) dönüştürülmüştür. Sadaret müsteşarlığının memuriyetteki rütbesi, rütbe-i ulanın en önüdür. Dahiliye Nezareti tarafından görülen işler 1869 yılında Fuad Paşa'nın ölümüne kadar sadaret müsteşarlığınca görülmüş, bu tarihten itibaren iş yoğunluğu göz önüne alınarak tekrardan ihdasına gerek duyulmuştur. Sadaret içerisindeki önemli bir diğer büro ise Sadaret Mektubi Kalemi'dir. Bu kalem sadaretin dahili ve harici yazışmalarını yürütmekle görevlidir.³⁶⁷ 1838'de buradaki mülazımların sayıları 40 ile sınırlanmışsa da 1840'taki bir düzenleme ile sayılarının 60'a çıkarılması uygun görülmüştür. Kariyer için önemli bir yer olan bu kalem özellikle 1845 yılına kadar Amedi Kalemi'ne alınacak memurların birçoğunun seçildiği yerdir. Zamanla memur sayısının arttığı bu kalem, iltimasın yaygın

³⁶⁴ Ubcini, M. A. (1975). *Türkiye 1850 Cilt 1*. (Baskı Yok). (Çev: Cemal Karaağaç). İstanbul: Tercüman-Kervan Kitapçılık, 52

³⁶⁵ Eryılmaz, B. (1992). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. (1.Baskı). İstanbul: İşaret Yayınları, 150-151

³⁶⁶ Akyıldız, A. (1993). a.g.e., 26-28

³⁶⁷ Akyıldız, A. (1993). a.g.e., 29-30

olduğu bir yer haline gelmiş ve 1847 yılında buradaki memur sayısı 400'ü geçmiştir. Ayrıca Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye'nin tahrirat odasının kitabet işleri de bu kalem tarafından yürütülmektedir. Sadaret mektupçusunun rütbesi, rütbe-i ulanın sınıf-ı sanisidir.³⁶⁸ Sadaret bünyesindeki dahiliye kalemi ise memurların artması sebebiyle 1847'de düzenlemeye tabi tutulmuş, 1861 yılında gelen-giden evrakın vilayetine göre Rumeli, Anadolu, Arabistan ve Cezayir olmak üzere dört kısma ayrılmış, evrakın tarih, konu ve bölgesi ile beraber göreceği işlemin takibini yapmakla görevlendirilmiştir. Dahiliye kalemi nezaretinde taşra veya İstanbul'daki yazışmalar önem ve gizlilik derecesine göre beş mühürle gönderilecek, çok önemli yazılar sadaret mektupçusu tarafından ayrı bir defterde ve bizzat muhafaza edilecektir. Bütün bu muamelele beraber kalem içerisinde küçük bir "jurnal odası"(1856) kurulmuştur.* Sadaret müsteşarlığı, Hariciye ve Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye'den gelen yazılar taşraya buradan dağıtılmakta; fetvaya konu işlerde Bab-ı Ali ile Şeyhülislamlık arasındaki yazışmalarda yine dahiliye kalemi tarafından yürütülmektedir.³⁶⁹

1851'de işlerin yoğunlaşması, işlem gören evraklara tekrardan ihtiyaç duyulması ve bu evrakın düzensizliği gibi durumların sonucu olarak Bab-ı Ali Evrak Odası kurulmuştur. İstanbul'daki daireler arasındaki yazışmalar ve gelen-giden evrakın takibi de günlük işleri arasına verilmiştir. Evrak odasında işlemler şu sırayı takip etmektedir; sadaret tezkireleri konusuna göre ilgili dairenin defterine kaydedilir, iradesi çıkar, icraya gider, icradan sonrada evrak odasında numaralandırılarak muhafaza edilirdi.³⁷⁰

Mustafa Reşid Paşa tarafından 1846'da kurulan Hazine-i Evrak'ın sorumlusu Mustahfız-ı Evrak'tır. İstanbul'daki yangınlarda birçok evrakın kullanılamaz hale gelmesi sonucu 1847'de kargirden bir bina yaptırılmıştır. Ayrıca buradaki evrakın bir katalogu oluşturulmuş ve "devletin kuvve-i hafızası" bu şekilde düzenlenmiştir.³⁷¹

Hariciye Nezareti Tanzimat boyunca belki de kurumsallaşmasını büyük ölçüde tamamlamış tek kurum olma özelliğine sahiptir. Nezaret içerisinde Tanzimat öncesinden

³⁶⁸ Akyıldız, A. (1993). a.g.e., 30

*Jurnal Odası ile Kırım Savaşı sırasında ülkeye gelen telgrafın ilişkisine dair bir bilgi bulamamakla beraber zamanında ve doğru bilgi akışı için kullanılması muhtemeldir. Ayrıca Dahiliye Kalemi memurlarından Fransızca dersine devam edenler olduğu ve telgrafın kullanıldığı ilk yıllarda Fransızca iletişim kurulduğu göz önüne alınırsa bu ihtimal daha da kuvvetlenmektedir.

³⁶⁹ Akyıldız, A. (1993). a.g.e., 30-35

³⁷⁰ Akyıldız, A. (2015). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. (5.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, 48

³⁷¹ Akyıldız, A. (1993). a.g.e., 49-52

kalma Divan-ı Hümayun Kalemlerinin büyük çoğunluğu aynen yer almakla beraber, 1821’de kurulan Tercüme Odası da faaliyetlerini Hariciye’de devam ettirmektedir. Yine bu dönemde Hariciye Tefrişatçısı(1847) ve görevi Osmanlı uyrukları ile yabancılar arasındaki adli yazışmaları yürütmek olan Hariciye Katibi’nin de nezaret içersinde görevli olduğu bilinmektedir. Ancak Hariciye Katibi’nin 1877 yılında Deavi Hariciye Katibi’ne dönüştürülerek Adliye Nezaretine bağlandığı görülmektedir. 1847’de Mektub-i Hariciye Kalemî kurulmuş ve bakanlığın her türlü Türkçe yazışmasından sorumlu tutulmuştur. Kırım Savaşı’nın hemen akabinde İstanbul’daki yabancı elçilikleri ve Avrupa’daki Osmanlı elçilikleri ile yapılan yazışmalardan sorumlu olarak Tahrirat-ı Hariciye Odası ihdas edilmiştir. 1868’de Hariciye Evrak Müdürlüğü 1869’da da Osmanlı ülkesindeki yabancıların gerçek uyruğunu tespit etmek maksadı ile Tabiiyet Kalemî kurulmuştur. Osmanlı ülkesindeki yabancı basını denetlemek, basın bildirimlerini hazırlamak ve “’ecnebi efkarını bilmek” maksadı ile Hariciye Matbuat Kalemî(1869), Hariciye’nin mali işlerini yürütmek üzere Hariciye Muhasebat Odası(1871) kurulmuştur. Hariciye’nin taşra örgütlenmesi de mevcut olup bu örgütlenme Hariciye Vilayet Müdürleri tarafından yürütülmektedir. Elçiliklerin rütbesinde de Paris, Londra, Viyana ve Petersburg sefaret-i kübra(büyükelçi); Berlin, Washington, Floransa, Atina ve Tahran’da sefaret(elçi) şeklinde düzenlemeler yapılmıştır. Tanzimat’ın son yıllarında Hariciye’nin maaşlı personel sayısı 200’ü bulmaktadır. Dahiliye Nezareti’nin ifa edeceği görevlerin sadaret müsteşarlığı ve dahiliye kalemî tarafından görüldüğü yukarıda belirtilmiştir. Fuad Paşa’nın ölümü sonrası yeniden ihdas edilen nezaret Osmanlı Devleti’nin sona ermesine kadar devam etmiş, hatta Cumhuriyet Dönemi’nde de çeşitli mevzuat değişiklikleri ile muhafaza edilmiştir.³⁷²

Tanzimat Dönemi, ilmiye teşkilatı için genel olarak inkıraz dönemi olarak nitelenmektedir. Bu dönemde esasında evkaf, adalet ve eğitim alanındaki ulema tekelinin büyük oranda kırıldığı söylenebilir. Bu dönemde “Kadıaskerlik” payelerinin tevcihi için sırası gelen kadıların mabeyne veya şeyhülislama dilekçe vermeleri gerekir, bu dilekçeler dikkate alınarak yapılan mütalaa sonucu çıkan irade ile kadıaskerlik payeleri verilmiştir. Ayrıca ilmiyedeki yozlaşmanın düzenlenmesi için mevcutların yerine atanacak kişiler belirlenmiş ve atanacakların kriterleri de Meclis-i Tanzimat tarafından düzenlemeye tabi tutulmuştur. Tanzimat’ın ilanına müteakip ilmiyenin en üst üç rütbesinde toplam 40 kişi

³⁷² Findley, C. V. (2014). a.g.e., 211-219; Ayrıca Hariciye Nezareti hakkında daha teferruatlı bilgi için bkz: Akyıldız, A. (1993). Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform(1836-1856). (1.Baskı). İstanbul: Eren Yayınları; Danişmend, İ. H. (1961). İzahlı Osmanlı Kronolojisi Cilt 4. (1.Baskı). Ankara: TTK Yayınları: 1839-1876 arası dönemde 33 Hariciye Nazırı, 39 Sadrazam değişikliği yaşanmıştır

vardır. Ayrıca 1840 yılında yapılan bir düzenleme ile ilmiye mensupları maaşlı hale getirilmiştir. Reisülulemalık makamı ise en yüksek rütbedeki ve ilmiye içerisinde yükselme durumu kalmamış ilmiye mensuplarına verilen onur rütbesidir. Bu rütbedekiler genellikle çeşitli bürokratik meclislere üye olarak gönderilmektedirler. Vekayi Katibi adıyla bilinen görevliler de arzlari özetler ve konularına göre kadıaskerlere sunar; Müsteşarlık(1846) ise en üst rütbedeki ilmiye mensupları arasından atanır ve huzur murafaasının yapılması ve çeşitli yargılamaların düzenli şekilde devam etmesinden sorumludur. 1842 yılı itibari ile kadıaskerliklerde ve şeyhülislamlıkta kısmet-i askeriye adlı kolluk gücünün bulundurulması kararlaştırılmıştır.³⁷³ 19.yy'ın ikinci yarısı itibari ile kaza kadılarının seçimi Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şeriyeye'ye ve huzur murafaalarında ön incelemenin yapılması Meclis-i Tedkikat-ı Şeriyeye'ye aktarılmıştır. Emval-i Eytam Nezaretleri vasıtası ile yetim mallarının terekesinin taksimi ve bu işlemin muhasebat boyutu ile ilgilenmek üzere maliye nezareti ve şeyhülislamlık görevlilerinden müteşekkil bir nezaret kurulmuştur. 1855'te ilmiyenin adli görevleri ile alakalı çıkan nizamnamede tüm şer'i hakimlere "naib" denmesi, bu naiblerin beş dereceli bir sınıflandırılmaya tabi tutulacağı, görev süreleri(iki yıldan fazla olamaz) ve yargılama usullerinin öğrenilmesi ile alakalı eğitimlerini ya kendileri ya da bir mahkemede öğrenmiş olmaları zorunluluğu getirilmesi kararlaştırıldı. Naiblerin Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şeriyeye tarafından imtihanla mesleğe kabulü ve bekleme süreleri de net bir biçimde saptanmıştır. Ayrıca naiblerin seçimleri ile ilgilenen mezkur meclise bir başkan atanmamış ve üyeleri; Meclis-i Maarif Reisi, fetva emini, Tanzimat düzenlemeleri ile ilgili kurulların üyeleri, ders vekili ve Anadolu Kadıaskeri Müsteşarı gibi çeşitli idari veya dini kurumlardan gelenlerden oluşmuştur. Bu dönemde medrese talebelerinin askerlik imtiyazı kaldırılmış ve medrese içerisine kurulan askerlik işleri kalemi ile takibinin yapılması kararlaştırılmıştır. Son olarak tarikat ve cemaatlerin görece özerk yapıları da bu dönemde Meclis-i Meşayih vasıtası ile kontrol altına alınmış ve Tanzimat düzenlemelerine karşıtlık gösterenlere yaptırım uygulanmasına(1866) karar verilmiştir.³⁷⁴

Askeri alanda yapılan reformlar ise 1826'da yeniçerliğin ilgasının ardından başlamıştır. Tanzimat'ın askere alma işleminde getirdiği yenilik 1843'te uygulanmaya başlamıştır. 1843'te yapılan düzenlemeye göre önceden neredeyse ömür boyu olan askerlik

³⁷³ Yurdakul, İ. (2017). *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform(1826-1876)*. (2.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, 98-125

³⁷⁴ Yurdakul, İ. (2017). a.g.e., 177-213

süresi kısaltılmış; askere alımda yapılan ‘’ bu üzüntülü eşitsizlik’’ uygulamadan kaldırılmıştır. Gülhane Hattı Hümayunu vatanın müdafaası için ahalinin asker vermesinin kutsal bir ödev olduğunu ifade etmektedir. 1843 Nizamnamesi’nde yeni uygulamanın sükunetli ortamın olağanüstü askere alım işlemlerine gerek bırakmadığı ve yeni sistemin akıl ve adalete dayanarak hazırlanacağı beyan edilmiştir. Muvazzaf askerlik 5 yıl, redif hizmetleri ise 7 yıl olarak tespit edilmiştir. Her yılın mart ayında ordudaki askerin 1/5’inin terhis edilmesi yerine aynı miktarda askerin kur’a sistemi ile alınması kararlaştırılmıştır. Subayların mülki hizmetlerde kullanılmayacağı ve 20 yaşına gelmiş tüm tebaanın askerlik hizmeti ile yükümlü olduğu da yine aynı nizamnamede ifade edilen hususlardır. 1869’da Serasker Hüseyin Avni Paşa’nın öncülüğünde çıkarılan yeni nizamnamede ise askerlik üç kısma ayrılmış ve 20 yıla çıkarılmıştır. Bu kısımlar 6 yıl nizamiye, 6 yıl redif ve 8 yılda mustahfıza ayrılmış şekilde belirlenmiştir.³⁷⁵ Diğer yandan seraskerin sadece askeri işlerle muhatap kalması ve askerlikle ilgili idari işler için Mansure Nezareti(1826) kurulması kararlaştırılmıştır. Aynı yıl yapılan düzenleme ile ordu teşkilatı da ayrıntıları ile tasarlanmıştır. 1828 Rus Savaşı sonrasında reform hareketlerine hız verilmiş ve nizamiye askerinin teşkilatı, özlük işleri ve rütbeleri düzenlenmiştir. 1848 yılında yapılan düzenleme ile Osmanlı ülkesi 6 ordu bölgesine ayrılmış ve silah altında ortalama 150.000, yardımcı ve redif kuvvetlerle beraber savaş zamanı 400.000 kişilik bir ordunun teşekkül edeceği hesaplanmıştır. 1869 Nizamnamesi sonrasında Avrupa’daki gelişmeler –Prusya’nın Fransa’yı yenmesi- göz önüne alınarak ordu teşkilatında reforma gidilmiştir. Bu dönemde ordu sayısı 7’ye çıkarılmıştır.³⁷⁶ Seraskerlik Karargahı’ndaki teşkilatlanma ise; başında sivil bir memurun olduğu ve yazı işlerini idare eden seraskerlik dairesi –mektubi kalemi, şifre kalemi, tercüme kalemi, ve nizamiye evrak kalemi-, başında bir müşir bulunan Erkan-ı Harbiye Umumiye Dairesi, piyade dairesi, topçu dairesi, levazım dairesi, istihkam ve inşaat dairesi, muhasebe dairesi ve sıhhiye dairesinden müteşekkildir. Abdülaziz devrinde ordu ve donanmaya önem verilince Seraskerlik ve Bahriye Nezaretleri, sadrazamlık uhdesinde kalmak üzere -1863- Fuad Paşa’da kalmıştır. Ancak bu geçici bir süredir ve Fuad Paşa’nın azliyle tekrardan müstakil hale getirilmişlerdir. Padişahlara bağlı Yaveri Ekremlik(1862) makamı da yine Abdülaziz döneminde ihdas edilmiştir.³⁷⁷

³⁷⁵ Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı. (1978). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Cilt 3*. (1.Baskı). Ankara: Genelkurmay Basımevi, 144-147

³⁷⁶ Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı. (1978). a.g.e., 189-208

³⁷⁷ Karal, E. Z. (1988). *Osmanlı Tarihi Cilt VII*. (4.Baskı). Ankara: TTK Yayınları, 121-141

Genel kurmaylık faaliyetleri için öncelikle Dar-ı Şuray-ı Askeri(1836) kurulmuştur. Tanzimat'ın ilanı sonrasında kurmay sınıfın ihdası ile 1845 yılından itibaren Avrupa'da eğitim almış kurmay subaylardan oluşan bir askeri sınıf meydana getirilmiştir. Erkan-ı Harp Reisliğine de Mirliya Abdi Paşa atanmıştır. Taşradaki ordularda ise ordu meclisleri kurulmuştur. Ayrıca yükselme ve atanma sonucu yapılan törenlere ve madalyalara da nizam verilmiş, müsrif uygulamalardan kaçınılması emredilmiştir.³⁷⁸ Subay eğitimi ise II.Mahmud döneminde açılan Harbiye'de devam etmektedir. 1845 yılında alınan bir kararla okul dört sınıfa ayrılmış ve hazırlayıcı eğitim için Mektebi Fünun-u İdadi açılmıştır. 1846'da Harbiye'nin dördüncü sınıfının üstüne iki sınıf daha eklenerek buraya kabul edilecek öğrencilere kurmaylık eğitimi verilmesi kararlaştırılmıştır. 1849'da harp okulu bünyesinde baytar sınıfı teşkil edilmiş ve 1850 yılında Fransa ve Prusya'dan getirilen uzmanların oluşturduğu müfredatla eğitim vermeye başlamıştır. 1842 yılında okulda yeterli görülen 70 kişi kıtaya çıkmış, 1851 yılında okulun öğrenci sayısı 101, 1876'da ise 309 olarak tespit edilmiştir. 1846'da Erkan-ı Harbiye sınıflarına ilk dört yılı iyi derece ile bitiren beş öğrencinin sınavla alındığı göz önünde tutulursa askeri okullardaki liyakat ve disiplinin özellikle savaş olmadığı dönemlerde önemli ölçüde korunduğu söylenebilir. Wilhelm von der Goltz Paşa'nın(1843-1916) Harbiye müfredatını tamamen askeri işlerle sınırlama gayretlerine rağmen zamanın önde gelen mühendis ve istihkamacılarının erkanı harbiye sınıfı olmaları münasebeti ile bu değişiklik gerçekleştirilememiştir. Askeri Tıbbiye'de de benzer değişiklikler olmakla birlikte 1886 gibi geç bir tarihte bu okuldaki öğrenci sayısı 328'dir. Ayrıca bu dönemde alaylı erlerden de belirli oranda ve imtihanla subay alımı yapılmaya devam edilmektedir.³⁷⁹

Osmanlı memurlarının memurluğa intisabı, teşrifat ve evrak düzenine bakılacak olursa bu alanda da çeşitli yeniliklere gidildiği görülecektir. İlk memurların yükselmesi için imtihan zorunluluğu(1838) getirilmiştir. Memuriyete kabul için rüşdiye nazırından mektep tahsilindeki yeterliliğini gösterir belge, ketumiyet, iyi ahlak, dürüstlük, sır tutma ve arkadaş çevresi dikkate alınmıştır. 1847 senesinde yapılan düzenleme ile memuriyete girişte katip çocuklarına tanınan imtiyaz kaldırılmış, açılan yeni okullardaki tahsilleri sonucu kitabet bilgisi dışındaki alanlarda da bilgi sahibi olan, yeni bir zihniyet çehresine sahip, memur tipi idari yapıya hakim olmaya başlamıştır. Ancak sık değişen sadrazam ve nezaretlerin iltimasa imkan vermesi Tanzimat Dönemi'ne hakim olan ikiliğin idari

³⁷⁸ Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı. (1978). a.g.e., 301-303

³⁷⁹ Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı. (1978). a.g.e., 363-378

atamalarda da sürmesine neden olmuştur.³⁸⁰ Memuriyete alımda yaşanan değişimin özü, otodidaktik veya himaye altında ve iş üstünde öğrenme gibi patrimonial yönetim geleneği ile ilişkili memuriyetin okullar lehine değişimi ile; ‘‘yasa’’ kavramının yeni dönemde aldığı kutsaliyetin yarattığı kişiler üstü normların somutlaştırılmasına tekabül eder.³⁸¹ Tefrişatta ise 1838 tarihli düzenleme esas alınarak ‘‘Rumeli ve Anadolu Kadıaskerlikleri, Feriklik ve Rütbe-i Ula’’ ilk derece rütbeler olarak belirlenmiştir. Sivil bürokrasinin rütbe-i ulanın üstünde ve vezaretin altında olan rütbe-i bala rütbesi ise dönem içerisinde ihtiyaç duyuldukça ihdas edilmiştir. Merasimlerdeki diziliş ise kıdem, padişahın akrabası olmak, eskiden sadrazamlık yapmış olmak ve İstanbul’da görevli olmak gibi önceliklere bakılarak belirlenmektedir. Alınacak nişanlar rütbelere göre belirleniyor ve kişilere değil işgal ettikleri makama veriliyordu. Yeni bir makama atanan kişi eski nişan ve madalyasını bırakarak yeni rütbeye ait olanı mazbatasını göstererek alabiliyordu. Nişan sayıları da sınırlandırılmış ve Mecidiye Nişanı’nın imali ile birlikte nişanlar 5 sınıfa ayrılmıştır. Aynı şekilde kıyafet ve hitap şekilleri de 1837 ve 1845 yıllarında düzenlenmiştir.³⁸² Tanzimat’ta tören ve teşrifat işleri daha basit ve 18.yy’a göre daha sadedir.³⁸³ Bunun yerine mekansal gösterişin yerleştiği söylenebilir. Evrak işlerinde ise üslupta sadeleşme ve rumuz kullanma işlemleri öne çıkmaktadır. Ayrıca yazılı evrakın tekbiçimli olarak bütün bürolarda uygulanması önemle vurgulanmıştır. Ancak katiplerin eski alışkanlıklarını devam ettirmedeki ısrarı, bu yeniliklerin, mesela 1873 gibi geç bir tarihte Divan-ı Hümayun Kalemi’nde hala ‘‘lonca usulü’’ evrak işlemlerine devam etmeleri yüzünden, yerleşmesini geciktirmiştir.³⁸⁴

İdari alandaki reformların bir diğer yönü ise Vilayet Nizamnameleridir. Gülhane Hattı Hümayunu ile birlikte valilerin büyük ölçüde denetimsiz yetkileri defterdar, zaptiye subayı ve taşra meclisleri vasıtası ile sınırlandırılmaya çalışılmıştır.³⁸⁵ 1840 yılında eyaletlerin mali işlerinden sorumlu muhassılların atanması uygulamasına 1842’de vergi gelirlerinde yaşanan azalma sonucu son verilmiştir. 1842 yılında ilk kez köyle sancak arasına yeni bir yönetim birimi olan kaza kurulmuştur. Kazanın müdürü ise bölge ileri gelenlerince seçiliyor ve Meclis-i Vala-i Ahkamı-ı Adliye tarafından onaylanarak göreve

³⁸⁰ Akyıldız, A. (1993). a.g.e., 52-58

³⁸¹ Mardin, Ş. (2010). a.g.e., 213

³⁸² Akyıldız, A. (1993). a.g.e., 36-46

³⁸³ Ubcini, M. A. (1975). *Türkiye 1850 Cilt 2*. (Baskı Yok). (Çev: Cemal Karaağaç). İstanbul: Tercüman-Kervan Kitapçılık, 452

³⁸⁴ Findley, C. V. (2014). a.g.e., 228-229

³⁸⁵ Karal, E. Z. (2017). a.g.e., 192

başlıyordu. II.Mahmud döneminde muhtarlık seçimlerinden sonra ilk kez bir idari birimin yöneticisi seçimle iş başına gelmiştir. Yine Tanzimat Dönemi'nde sancak meclisleri oluşturulmuş ve kaymakamla beraber sancak idaresinde söz sahibi olmuştur. Eyaletlerde ise eyalet meclisleri ihdas edilmiş ve bu meclis idari, adli ve bayındırlık yetkileri ile donatılmıştır. 1849 yılına kadar taşra idaresi muhassıllar için çıkarılan kararname esas alınarak yönetilmiştir. 1849'da çıkarılan Eyalet Meclisleri Nizamnamesi ise 1864 vilayet nizamnamesine kadar taşra idaresinde başlıca kanundur. 1864 Nizamnamesi ülkeyi vilayet, sancak, kaza ve köy olarak idari birimlere ayırmış ve taşradaki idari görevlerin muhteva ve muamelatını ayrıntılı şekilde belirlemiştir. Ayrıca bu nizamname ile Vilayet-i Umum Meclisleri kurulmuş ve her sene bir kere olmak üzere vilayete bağlı tüm sancaklardan gelen temsilciler ile toplanmıştır. Burada alınan kararlar ve yıllık mali raporlar Meclis-i Vala-i Ahkam-ı Adliye'de onaylandıktan sonra icraata dökülmüştür. Köylerde ise ihtiyar heyeti kurulması yine nizamnamede belirtilmiştir.³⁸⁶ 1871 Nizamnamesi ile de nahiye müdürlerinin Dahiliye Nezaretince onaylanması usulü getirilmiştir. Ayrıca nüfus ve servet miktarları göz önüne alınarak yeniden taksimata gidilmiş taşra görevlilerinin uyması gereken kurallar yeniden belirlenmiştir. Yine bu dönemin sonunda 1876 Nahiye Nizamnamesi çıkarılmakla birlikte uygulanmasında ciddi güçlükler yaşanmıştır.³⁸⁷

Stanford J.Shaw(1930-2006), taşra valilerinin gücünü kırmak ve merkezi denetimi arttırmak için ilk dönem Tanzimatçıların üç yönteme başvurduğunu ifade eder. İlk, taşrada mali denetimi sağlamak maksadı ile 1840'ta vergi işleri ile görevli bir memurun atanması, ikinci olarak taşradaki idari taksimatın ve yöneticilerin "yetki çizgilerinin belirlenmesi", üçüncü olarak ise taşra meclislerinin kurulmasıdır. Ancak bu sistemden istenen etkinliğin sağlanamaması ve danışma meclislerinde valilerin iltimasta bulunması üzerine 1841 yılında eyalet idareleri ordu komutanlıklarına devredilmiştir. 1864 Nizamnamesi ile taşrada valilerin etkinliği arttırılmıştır. Aynı nizamname ile meclislerin yükümlülük ve ödevleri saptanmış; idari atamalarda merkezin yetkili olduğu belirtilmiş ve görevden almalarda da valilere belli oranda yetki devri yapılmıştır.³⁸⁸

Tanzimat Dönemi boyunca yapılan reform hareketlerinin muhtevasının toplumsal ilişkilerin tüm yönlerini içerdiğini söylemek gerekir. Kavramların anlamlarının değiştiği,

³⁸⁶ Çadırcı, M. (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyete Ülke Yönetimi". M.Belge (Editör). Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 212-216

³⁸⁷ Çadırcı, M. (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyete Ülke Yönetimi". a.g.e.içerisinde, 222-223

³⁸⁸ Shaw, S. J., Shaw, E. K. (1994). a.g.e.,118-123

kurumsallığın ve modern devletin yaygın iktidar biçiminin yerleşme çabasını gözler önüne seren bu reform çabaları, büyük ölçüde icapların ve zihniyet değişiminin hem nedeni hem de sonucu olmak gibi tuhaf ama bir o kadar da gerçekçi bir yöne sahiptir. Türk tarihinin bu safhasının batılılaşma, modernleşme ve çağdaşlaşma gibi toptanlaştırıcı kavramlar ile açıklanabileceği tartışmalı olmakla birlikte Tanzimat'ın Osmanlı Devleti'nin tarihi boyunca gördüğü en kapsamlı resepsiyon hareketi olduğu söylenebilir. Tanzimat'ın bu bütünsel yönü yamalı kalmış olmakla birlikte toplumsal rollerin süreklileştiği, ama aktörlerin farklı ideolojik aidiyetlerinin olabildiği ve dönemselsel olarak iktidar bloğunun değiştiği, yeni bir düzeni getirdiği muhakkaktır. Bu bağlamdan hareketle Tanzimat Devri'ne kaynaklık eden zihniyeti ve yeniliklerin öncüleri devlet adamlarını, yukarıda ifade edilen reformlar ile birlikte değerlendirmek mezkur dönemdeki siyasal ilişkilerin kavranması için önemli görülmektedir.

3.3. Tanzimat ve Bürokrasi

3.3.1. Tanzimat Dönemi'nde Öncü Devlet Adamları

Gülhane Hattı Hümayunu ile başlayan dönemin öne çıkan devlet adamlarının hemen hepsi devlet ricalinden birinin kapısında himaye edilmişlerdir. Bu himaye sistemi 18.yy sonu itibari ile ideolojik parçacıklarla harmanlanmış ve 19.yy'ın buhran dönemlerinde birçok kez açığa çıkmıştır. Tanzimat'ın ilk döneminin başta gelen siması ve Tanzimatçı bürokratik seçkinlerin yol başçısı sayılan Mustafa Reşid Paşa da önce eniştesi Seyyid Ali Paşa'nın sonrada Akif ve Pertev Paşaların himayesinde ricali devlete intisap etmiştir. Mustafa Reşid Paşa'nın selefi olan Pertev Paşa'yı ve birçok kalemiye mensubunu himaye eden ve kendisinde kalemiye mensubu olan, ayrıca Alemdar Mustafa Paşa'yı harekete geçmeye ikna eden Galip Paşa'dır.³⁸⁹ Reformcuların himaye-yetişme yöntemi ile oluşturduğu bu süreklilik, mürtecilerin isyanı ve sarayın keyfiyeti ile sekteye uğrasa da Tanzimat Dönemi boyunca güçlenerek devam etmiştir. Osmanlıda reformdan yeni bir organizasyona geçişin sembol ismi olan Mustafa Reşid Paşa, 1800 yılında İstanbul'da doğdu. Babasının vakıflarda katip olması ve küçük yaşta, yine ricali devletten olan eniştesinin mahiyetinde çalışması sonrasında sadaret mektubi ve amedi kalemlerindeki görevleri, son olarak ise padişaha yazdığı telhisler, kariyer basamaklarını hızla

³⁸⁹ Mardin, Ş. (2015). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. (12.Baskı). (Çev: İrfan Erdoğan, Mümtazer Türköne, Fahri Unan). İstanbul: İletişim Yayınları, 181; Ayrıca Galip Paşa için TDV İslam Ansiklopedisi'nde Fuat Köprülü tarafından yazılan "Galip Paşa" maddesine bakılabilir.

tırmanmasında etkili faktörlerdir. Mustafa Reşid Paşa, 34 yaşında ‘‘ortaelçi’’ rütbesi ile Paris Sefaretine, 1836’da ‘‘büyükelçi’’ olarak Londra Sefaretine ve hariciye müsteşarlığına, 1837 yılında da müşir olarak hariciye nezaretine atandı. 1839’da kendi hazırladığı ve padişahın iradesinden geçirdiği Gülhane Fermanı’nı hazirûna bizzat okudu.³⁹⁰ 1858’deki ölümüne kadar altı kez sadrazam üç sefer hariciye nazırı ve birçok kez sefirlik görevlerinde bulunmuştur. Mustafa Reşid Paşa, görgülü, bilgili, yumuşak huylu, kendini yetiştirebilmiş ve açık fikirli bir adamdır. İngiliz elçisi Canning onu ‘‘yeniçerliğin ilgasından sonra açılan yeni dönemde aktif bir rol üstlenmeye istekli ve zeki biri’’ olarak tasvir eder.³⁹¹ Tanzimat’ın ilk kuşağının önderi diyeceğimiz Mustafa Reşid Paşa yeni bir aydın tipinin de ilk temsilcisidir. Mustafa Reşid Paşa’nın himayesinde yetişen Şinasi’nin, ona ‘‘medeniyet dininin resulü’’ demesi de bu yüzdendir. Bu aydın tipinin başlıca karakteri –klasik ulemanın hafızasını kullanmasından farklı olarak- akıla verdiği değerle tecessüm etmiştir. Ayrıca o, ferдин şeref, can ve mal güvenliğini doğal haklara yormuştur.³⁹² Paşanın, Osmanlı ülkesinin durumunun düzeltilmesi için Avrupa’nın, özelde İngiltere’nin, desteğinin alınması ve birçok alanda modern yeniliklerin yapılması gerekliliğine yönelik ısrarı, Mısır Meselesi sırasında bulunduğu Fransa’dan gönderdiği tahriratta da açıkça beyan edilmiş ve Fransa’nın ıslahatlara önem verdiğini ifade etmiştir.³⁹³ Onun, yeni yasaları, yine kendinin harekete geçme sırasında gösterdiği itidalle ve incelikli diplomasi yeteneği ile toplum tarafından daha hazmedilebilir görülmüştür. Ancak Abdurrahman Şeref’in(1853-1925) tabiri ile ‘‘cadaloz müstebitler’’in tahrikleri ve siyasi rakiplerinin nüfuzu ile Mustafa Reşid Paşa’nın hayalini kurduğu reformları birçok kez sekteye uğramıştır.³⁹⁴

Tanzimat’ın sürekliliğini sağlayan ve siyasal manasının pratik anlamını veren Mustafa Reşid Paşa ise hem düşünceleri hem de işgal ettiği görevleri bakımından ilk

³⁹⁰ Kodaman, B., Alkan, A. T. (1992). ‘‘Tanzimat’ın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa’’. (Birinci Baskı). H.D.Yıldız. (Editör). 150. Yılında Tanzimat. Ankara: TTK Yayınları, 1-4

³⁹¹ Poole, S. L. (1999). Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları. (3.Baskı). (Çev: Can Yücel). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 97; Ayrıca bkz: Baysun. M. C. (1963). ‘‘Mustafa Reşid Paşa’nın Siyasi Yazıları’’. *Tarih Dergisi*. 13(17-18), 175-190

³⁹² Kaplan, M. (2015). ‘‘Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi’’. H.İnalcık ve M.Seyitdanlıoğlu. (Editörler). Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu. Beşinci Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 465-466; Canning’de bu görüşü destekler niteliktedir.Canning, mektuplarında Reşid Paşa’nın insanın tabii hakları olarak gördüğü şeref, mal ve can güvenliğınden bahseder.Bkz: Poole, S. L. (1999). Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları. (3.Baskı). (Çev:Can Yücel). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

³⁹³ Baysun, M. C. (1985). ‘‘Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat’’. M.Belge (Editör). Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 6. İstanbul: İletişim Yayınları, 1547-1554

³⁹⁴ Şeref, A. (1985). *Tarih Muhasebatları*. (1.Baskı). (Sadeleştiren: Enver Koray). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 63

kuşağın önemli bir aktörü de (Mehmet) Sadık Rıfat Paşa'dır(1807-1857). Sadık Rıfat Paşa Tanzimat'ın ilk kuşağının genelinde görüldüğü üzere hariciye görevi sayesinde Batı ile Osmanlı Devleti'ni karşılaştırma imkanı bulmuştur. 1837 yılında Viyana Büyükelçisi olduğunda 30 yaşındadır.³⁹⁵ Sultan Abdülmecid'in tahta geçmesinden sonra o da hariciye müsteşarlığına atanmış ancak Metternich ile kurduğu dostluğun Mısır Meselesi sırasında diplomatik etkinliği arttıracığı düşüncesi ile Viyana'da kalması istenmiştir. 1841 yılında vezirlik rütbesi ile hariciye nazırı oldu ve vefat ettiği 1856 yılına kadar birçok görevde bulundu.³⁹⁶ Batı siyasal düşüncesini Osmanlı bürokratları arasında ilk kez sistemli ve bir bütün olarak ele alan Sadık Rıfat Paşa'dır. Avusturya'daki görevi sırasında fazlası ile gözleme imkanı bulduğu kameralizm, "aydın despotizmi"nin siyasal teorisini oluşturduğu gibi; merkezileşme, bütünleşme, mali istikrar ve parlamentarizme yönelmemiş bir haklar demetinin, sistemli bir şekilde, Osmanlı Devleti'nce benimsenmesini zorunlu gören Osmanlı bürokratlarının öncüsü Sadık Rıfat Paşa'dır.³⁹⁷ Sadık Rıfat Paşa'nın Gülhane Hattı Hümayunu'nu öncesinde; fertlerin yaşamlarına hükümetin müdahalesini azaltması, halkın servetine usulsüz el konulmaması, şahısların namus ve mallarını emniyete alacak kanun ve müesseselerin teşkili gibi fikirleri rapor ettiği bilinmektedir. Paşanın "ekili olmayan geniş topraklardan az fakat ekili ve bakımlı topraklar daha makbul ve kıymetli olduğu"na dönük düşüncesinin,³⁹⁸ Osmanlı Devlet geleneğinde bir değişime işaret ettiği, nitekim kendinin vefatından sonra bu düşüncenin bir devamı olarak 1858 Arazi Kanunnamesi'nin irade buyrulduğu ifade edilebilir.³⁹⁹ Sadık Rıfat Paşa'nın Avusturya'da gözlemlediği toplumu kontrol etmedeki işlevsel etkenler arasında; akıl, bilgelik, refah, eğitim, ulaştırma, finans sistemi ve siyasal iktidarın itibar ve haysiyetini muhafaza gibi konular sayılabilir. Bu etkenler Tanzimat Dönemi'nde siyasal yapıyı karakterize edici etkiler yaratmıştır. Nitekim Mehmet Emin Âli Paşa –Kapıcızade Âli-(1815-1871) ve Fuad Paşa -Keçecizade Fuad-(1814-1869) gibi ikinci kuşak Tanzimatçılar Sadık Rıfat Paşa'nın fikirlerinin birçoğunu uygulamaya çalışacaklardır. Erdem, Sadık Rıfat Paşa'nın görüşlerini dört başlık altında toplamıştır: "Kanun devletinin tesisi, can ve mal güvenliği, üretkenlik

³⁹⁵Lewis, B. (2017). a.g.e., 123

³⁹⁶Şeref, A. (1985). a.g.e., 97-99

³⁹⁷ Mardin, Ş. (2015). *Türk Modernleşmesi*. (24.Baskı). (Der: Türköne,M. Ve Önder,T.). İstanbul: İletişim Yayınları, 83-84; Ayrıca daha detaylı bilgi için bkz: Mardin, Ş. (2015). Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu.(12.Baskı). (Çev:İrfan Erdoğan, Mümtazer Türköne, Fahri Unan). İstanbul: İletişim Yayınları içerisinde "Sadık Rıfat Paşa: Yönetim Seviyesinde Yeni Fikirlerin Girişi" bölümü.

³⁹⁸Şeref, A. (1985). a.g.e., 104

³⁹⁹Barkan, Ö. L. (1940). "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi". (Hazırlayan). Maarif Vekaleti. Tanzimat 1. Birinci Baskı. İstanbul: Maarif Vekaleti Matbaası, 377-390

ve milli servetin arttırılması, halkın eğitim ve bilgi seviyesinin yükseltilmesi”⁴⁰⁰. Tanzimat’ın bu iki büyük mümessili dışında ilk kuşak reformcular içerisinde; İbrahim Sarim Paşa⁴⁰¹, Ruhuddün Efendi,⁴⁰² Mehmed Şekip Paşa⁴⁰³ ve Mustafa Sami Efendi⁴⁰⁴ sayılabilir. Tanzimat’ın ikinci kuşağının önde gelen isimleri ise Âli Paşa, Fuad Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa’dır.

Âli Paşa, Kapalıçarşı kapıcılarından Ali Rıza Efendi’nin oğlu olarak 1815’te dünyaya gelmiştir. Babasının dönemin önemli bir devlet adamı ile ilişkisi sayesinde Divan-ı Hümayun Kalemî’ne çırak olarak girmiş(1830) dil eğitimi ve mesleki bilgisini de bu sırada geliştirmiştir. Mühimme ve Tercüme Odalarında görev yaptıktan sonra yirmili yaşlarının başında Viyana Büyükelçiliği 2.Katıplığına ve kısa bir zaman sonrada divan tercümanlığına atanmıştır. Mustafa Reşid Paşa ile Londra’ya gitmiş ve 25 yaşında maslahatgüzar olmuştur. 1841’de Londra Büyükelçiliğine, 1846’da Hariciye Müsteşarlığına, 1846’da Hariciye Nezaretine(ilk kez) ve 1852’de sadrazamlığa(ilk kez) atanmıştır. Âli Paşa, devlet işlerinde fazlası ile ciddi ve resmidir. Hiyerarşi ve teşrifata önem veren ve “makam” kavramını birincil ilişkilerden ayırma noktasında titiz bir insandır.⁴⁰⁵ Sultan Abdülmecid dönemindeki nüfuzu daha çok hamisi Mustafa Reşid Paşa’dan kaynaklanmakla birlikte, Sultan Abdülaziz zamanındaki nüfuzu Fransa ile ilişkileri, Girit Meselesi’ndeki etkinliği ve “Paris Barış Kongresi’nde ilk Osmanlı

⁴⁰⁰ Erdem, Ç. (2010). “Mehmet Sadık Rıfat Paşa ve 19.Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’na Batılılaşma Bağlamında Kameralizmin Girişi”. *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 12(2), 182-184

⁴⁰¹Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi Cilt 8, “İbrahim Sarim Paşa”, 213: “Sadrazam, Londra ve Tahran elçiliği, ticaret nazırlığı ve sadaret müsteşarlığı yaptı. 1847’de getirildiği sadrazamlık görevinde üç bucuk ay kaldı. *Takvim-i Vekayi*’nin ilk sayısında II. Mahmud’un Çanakkale gezisini anlatan yazısından dolayı ilk Türk gazetecisi sayılır. “ Süleyman Necip Efendi’nin himayesinde yetişmiştir.

⁴⁰²Lewis, B. (2017).a.g.e., 148; Bkz: Drogoman olan Ruhuddün Efendi, Mustafa Reşid Paşa’nın Paris Elçiliğinde yanında götürdüğü aydın bir kişiliktir. Ahmet Vefik Paşa’nın babası ve Yahudilikten ihtida etmiş İshak Efendi’nin oğludur.

⁴⁰³Akpınar, M. (2015). Osmanlı Hariciye Nazırları(1836-1922). ‘*Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, (3), 174: Ebezade Mustafa Bey’in hazinedarı Nuri Bey’in oğlu olan Mehmed Şekib Paşa (?-1854) ise muhtemelen geleneksel eğitimle birlikte aldığı özel dersler ve kabiliyeti vasıtasıyla Divân-ı Hümayun Kalemî gibi önemli bir birime dâhil olmuştur.”II.Mahmud’un Hariciye Nazırı Akif Paşa himayesinde yetişmiştir.

⁴⁰⁴Gürpınar, D. (2014). *Ottoman Imperial Diplomacy: A Political, Social and Cultural History*. (1.Baskı). New York: I. B. Tauris & Co Ltd., 67-70 https://books.google.com.tr/books?id=ApIAAwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=Ottoman+Imperial+Diplomacy:+A+Political,+Social+and+Cultural+History&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwicqufEz9_aAhXLHpoKHdqLD-sQ6AEIKjAA#v=onepage&q&f=false: Mustafa Sami’nin görüşleri ve Avrupa Risalesi için bakılabilir; Ayrıca Lewis ve Ortaylı Hüsrev Paşa ve bazı mabeyn katipleri ile seraskerleri de reformcu olarak kabul etmektedir.Ancak Shaw iki kesimi farklı çıkarılara ve düşüncelere sahip olarak değerlendirmektedir.

⁴⁰⁵Şeref, A. (1985). a.g.e., 72-74; Âli Paşa’nın Avrupa’da itibarı yüksek bir diplomat olduğuna dair bkz: Şeref, A. (1985). a.g.e., 77: Ali Paşa’nın yazı takımı daha sonra Prusya Kralı Koca Wilhelm tarafından alınmıştır.

Delegesi’’⁴⁰⁶ olması münasebeti ile Batı’da reformun teminatı olarak algılanmasından kaynaklanır. Âli Paşa, itidalli idi; onun bu tutumunu reformların yavaşlatılması olarak eleştiren Avrupalı idarecilere cevabı ise ‘‘Hızımız kazanı patlatma korkusu ile sınırlıdır’’ şeklinde olmuştur. Âli Paşa, Bab-ı Ali’nin bağımsızlığını savunmasının yanı sıra kendisine halef de yetiştirmemiştir.

Roderic Davison (1917-1996), Âli Paşa’nın bürokratik davranışlarını ‘‘inançlar bütünü’’ olarak değerlendirmiştir. Paşanın, devlet-uyruk ilişkisinde, hükümetin saygınlığı ve sempatisi kadar korkulacak yönünün de hatırdan tutulmasını sağlamaya yönelik düşünceleri olduğu söylenebilir.⁴⁰⁷

Birçok kez Âli Paşa ile aynı hizibi paylaşan Fuad Paşa ise varlıklı bir ailenin çocuğu olarak 1814’te İstanbul’da doğmuştur. Tıbbiye’nin ilk mezunlarından olan Fuad Paşa, önce Çengelöglü Tahir Paşa(...-1851) himayesinde Trablus’a gitmiş ardından 1837’de Tercüme Odası’na girmiştir. Fuad Paşa da tıpkı Ali Paşa gibi Mustafa Reşid Paşa himayesine girmiş ve önce Londra Sefareti Başkatipliğine ardından 1844’te Madrid geçici elçisi, 1845’te de Divan Tercümanı olduktan sonra 1847’de Amedci* olarak atanmıştır. Fuad Paşa’nın parlaması ise Macar-Leh Mültecileri meselesinde Bükreş Komiserliği ve St. Petersburg’daki temsilcilik görevlerindeki etkinliği ile olmuştur. Daha sonra sadaret müsteşarı ve 1852’de ilk kez hariciye nazırı olmuştur. Yunan çetecileri ve Şam’daki çatışmaları bastırması ile idari ve askeri maharetlerini göstermiş, taşra üzerinde de nüfuz sahibi olan bu sözünü esirgemez idareci, 1861 yılında ilk kez sadrazamlığa atanmıştır.⁴⁰⁸ Fuad Paşa, Âli Paşa’ya göre Batılılaşma düşüncesine daha teşnedir, buna başlıca neden olarak onun dönemin eğitim aşamalarını ideal olarak tamamlaması ve sosyo-ekonomik kökeni gösterilmektedir. Tıbbiye’de okumuş, Tercüme Odası’nda görev yapmış ve hariciye görevleri ile sefaretlerde çalışmıştır. Hayatının bu üç döneminde de bir eğitim süreci geçirmiştir. ‘‘(...) bu kariyeri sayesinde belirli bir düşünce bütünlüğü kazanıp önyargılarından kurtulmuş ve görüldüğü kadarıyla geçmişteki köklerinin bir bölümünü

⁴⁰⁶ Davison, H. R. (2005). Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876. (2.Baskı). (Çev: Osman Akınhay). İstanbul: Agora Kitaplığı, 88

⁴⁰⁷ Davison, R. (2005). a.g.e., 89

*Amedci, reisülküttabın özel kalemi olmakla beraber, yabancı devletlere yazılacak yazılar, sadrazam tarafından padişaha gönderilecek telhisler, dış ilişkilerle ilgili her türlü sorunda uzmanlık isteyen telhisler(olay hakkında geniş çaplı yazılı rapor, tavsiye) ve Reisülküttab’a tahsis edilen gelirlerin takibi gibi işlerle ilgilenir. Hariciye Nezareti kurulup Reisülküttablık, Hariciye Nazırlığına dönüşünce de görevlerini muhafaza etmiştir.

⁴⁰⁸ Şeref, A. (1985). a.g.e., 82-83

yok etmiştir''. Ancak bu, Fuad Paşa'nın bürokrasiye duyduğu aidiyeti pekiştiren bir durum haline gelmiştir. O, genç meslektaşlarına, hükümetin birinci önceliğinin kendini koruması olduğunu sık sık öğütlemiştir.⁴⁰⁹

Tanzimat Dönemi'nin diplomat-idarecilerinden farklı olarak ulemadan gelen Ahmet Cevdet Paşa(1822-1895), Tanzimat Dönemi boyunca önemli görevler ifa ettiği gibi tarih, mantık ve hukuk alanında da çeşitli eserler vermiştir. Cevdet Paşa, 1823 yılında bugün Bulgaristan sınırları içerisindeki Lovec kasabasında varlıklı bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Diğer Tanzimat önde gelenleri gibi kalemlerde değil, medrese öğrenimi sırasında Süleyman Fehmi Efendi tarafından mahlası verilmiştir.⁴¹⁰ Mustafa Reşid Paşa'nın himayesine giren Cevdet Paşa, zekası ve kabiliyeti ile ilmiyeden sivil bürokrasiye geçmiştir. O da, Mustafa Reşid Paşa'nın yetiştirmesi olan Âli ve Fuad Paşalar gibi kendine bir kapı oluşturmamıştır. Her zaman devlet kapısının memuru olarak sıradan bir hayat sürmüştür. Cevdet Paşa'nın kendi dönemi ve sonrasında dini bürokrasinin üst katmanlarına etki eden 'müfret ve mürekkep lafızlar' düşüncesi; hukuk alanında ciddi yansıma bulmuş ve Mecelle'nin metodolojik arka planında da gözlenebilen izler bırakmıştır. Cevdet Paşa, kavramların lafzının gerçeğe göre anlaşılabilceğini ve temelde müfret(tekil) ve mürekkep(birleşik) olarak kategorize edilebileceğini söylemiştir.⁴¹¹ Birleşik kavramların tüm toplumca anlamının bir olduğu; tekil kavramların ise kişiye göre değişebileceği düşüncesi, onun hukuk yaklaşımında Tanzimat'ın adalet anlayışı ile fikhın güncellenmesi arasındaki köprünün direklerini teşkil etmektedir. Aynı şekilde Mecelle'nin hükümleri ile sabit olan konularda kadıların kendilerinin hüküm verilmesinin menî de, bu görüş üzerine meşrulaştırılmıştır. Tanzimat'ın sivil bürokratlarının "devlet-i ebed müddet" kaygısını Cevdet Paşa da paylaşır. Hiçbir zaman meşrutiyetçi olmaması; ama aynı zamanda devletin öncelikli vazifesinin adalet bahşetme ve ülkeyi savunma olduğuna yönelik siyasi yaklaşımının 19.yy'da Mustafa Reşid Paşa mektebinin tüm mensuplarınca paylaşılması, onun her zaman reformist grup içerisinde yer almasına başlıca etkindir.⁴¹² 1895'te öldüğünde, Tanzimat ve II.Abdülhamid devirlerinde tesiri görülmüş, yargının

⁴⁰⁹ Davison, R. (2005). a.g.e., 93-94

⁴¹⁰ Neuman, C. K. (2009). "Tanzimat Bağlamında Ahmet Cevdet Paşa'nın Siyasi Düşünceleri". T.Bora, M.Gültekinil (Editörler). Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi. Sekizinci Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 83-84 : "Cevdet" mahlasıdır.

⁴¹¹ Ahmet Cevdet Paşa. (1998). *Mi'yar-ı Sedat*. (1.Baskı). (Sadeleştiren: Hasan Tahsin Feyzli). Ankara: Fecr Yayınevi, 16

⁴¹² Neuman, C. K. (2009). "Tanzimat Bağlamında Ahmet Cevdet Paşa'nın Siyasi Düşünceleri". a.g.e. içerisinde, 86

kurumsallaşması, müfettişlik nizamnamelerinin hazırlanması, eğitim ve tedrisatın düzenlenmesi gibi bir çok hizmette bulunmuştur. Zihniyet olarak, reform ihtiyacının farkında olan ama geleneğin toplumsal işlevinin de gerekliliğini bilen bir kalıba sahiptir.⁴¹³

Ayrıca Tanzimat Dönemi içerisinde bazı Batılı ülke ve devlet adamlarının da etkisinden bahsetmek gerekir. Avrupa devletlerinin –öncelikle İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya- Batılılaşma çabalarına yaklaşımı ise önce tavsiye verme sonrada –İslahat Fermanı sonrası yoğunlaştı- baskı ve müdahale şeklini almıştır.⁴¹⁴ ‘Avrupa kamuoyunun reyini ise sabit değildir. Ancak ‘Türkler, Müslümanlar, Şarklılar medenileşemez’ di onlara göre, ‘Tanzimatçıların anlayışında olduğu gibi onların düşününde de medeniyet ile Batı uygarlığı aynı şeydir.’⁴¹⁵ Batı’nın, bu bakış açısından ayrı ve tam tersi bir istikamette yorumlayan çağdaş gözlemcileri de mevcuttur. Bunların ekserisi ise Osmanlı otantikliği ve egzotizmini yansıtan ve kültürel donukluğun laboratuvarında çalışmaya hevesli muhafazakarlar ve Avrupa’nın siyasi dengesinin Osmanlı-Rusya ilişkileri ile yakın bağlantısını bilen bazı diplomatlardır. Buna rağmen Tunaya, Fransa’nın Osmanlı modernleşmesine imkan dahilinde bakan tek devlet olduğunu söylemektedir.⁴¹⁶ Fransa, idari sistemindeki merkeziyetçilik, 1789 Devrimi öncesi Fransa’nın mirasıdır. Bu durumun bilincinde olup olmadıkları belli olmayan Tanzimat Dönemi Osmanlı bürokratları, Fransız hukuk ve idare düşününü, modernizasyonun cari yönü çerçevesinde benimsemişlerdir.⁴¹⁷ Ayrıca, Batılılaşma sürecinde etkin başlıca yabancı devlet adamları arasında Şansölye Metternich, Dışişleri Bakanı Palmerston ve Büyükelçi Stratford da sayılabilir.

3.3.2. Tanzimat Döneminde Bürokratik Seçkinlerin Nitelikleri

Osmanlı Devleti’nin 18.yy sonu ve 19.yy’ın ilk otuz yılında Batı karşısında yaşadığı yenilgiler sonucu askeri alandaki reformların yetersizliği ortaya çıkmış; Batı’nın çok yönlü olarak tetkik edilmesi lüzumu mali, siyasi, hukuki ve kültürel etkileşimin boyutunu arttırmıştır. Bu durum, ‘kısmi modernleşmenin’ daha ileri bir safhasına ulaşma amacı ile

⁴¹³ Shaw, S. J., Shaw, E. K. (1994). a.g.e., 99

⁴¹⁴ Karal . E. Z. (1988). *Osmanlı Tarihi Cilt VII*. (4.Baskı). Ankara: TTK Yayınları. 328-340

⁴¹⁵ Berkes, N. (2002). *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*. (2.Baskı). İstanbul: Kaynak Yayınları, 33-36

⁴¹⁶ Tunaya, T. Z. (2016). *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. (3.Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 33

⁴¹⁷ Ortaylı, İ. (1987). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. (2.Baskı). İstanbul: Hil Yayınları, 98

‘‘stratejik bir karar’’⁴¹⁸ olarak bürokratik seçkinlerce somutlaştırılmıştır. Batı’nın, Osmanlı tarafından icap eden yönleri ile tedrici olarak idealleştirilmesi ‘‘modernizasyon’’un Batılılaşma şeklinde algılanmasına neden olmuştur. Batı dışı toplumlarda ‘‘modernite, bir proje, modernizasyon ise bu projeyi mümkün kılan kurumsal-yapısal evrime işaret eder(...)’’. Osmanlı Devleti, özgün yapısından kaynaklanan koşullar ile modernleşmeyi projelendirmiş; bunu Batı’ya dair kanaatlerini değiştirerek yapmıştır. ‘‘Batılılaşma, bu halde zaten, bir ‘telafi edici’ ideoloji ve ‘tarihsel gecikmişliğin’ giderilmesinin bir aracı olarak kendisini kurmuştur.’’⁴¹⁹ Bu bakış açısı bürokratik seçkinlerin Batı’ya dair önsezi ve tecrübelerinin ürünüdür.

Osmanlı Devleti’nin modernizasyonu boyunca modelleştirdiği Batı veya Batılı imgesinin özünde, değişimin farkına varılması, yönlendirilmesi ve müesseseseleşmesi gibi temel olgular olduğu göz önüne alındığında, bürokratik seçkinlerin Batı’yı yüzeysel olarak kavradığı söylenebilir. Tanzimat’ta tüketim eşyaları, teknolojik gelişmişlik –en bilineni vapör- ve idari kurumlar Avrupa’nın Osmanlılar açısından ilk göze batan yönleridir. Avrupa’nın bu görünümü karşısında ‘‘medeniyetin keşfini’’ anımsatan bir şaşkınlık ve acelecilik devri yaşanmıştır. 18.yy sonu ile yeniçeriliğin ilgası arasındaki dönemin yıkıcı hadiseleri ve ‘‘afazi hastalıkları’’ geri kalmışlığın itirafına; ‘‘peykçi’’ yaklaşımdan arınarak, ‘‘terakkici’’ bir bakış açısı ile Batı’nın algılanmasına neden olmuştur. Tanzimat ve öncesindeki Batılılaşma çabaları, Batı’nın aydınlanma serüveninden farklı toplumsal ve düşünsel aşamaların ürünüdür. Batı’nın ‘‘a posteriori’’, çapraşık, kendiliğinden ve diyalektik toplumsal tecrübelerinin yanında Osmanlı-Türk tecrübesinin bu safhasında, ‘‘toplumsal gerçeklerle, onların teorik ifadesi arasındaki kopukluktan’’⁴²⁰ doğan uymazlık modernizasyon sürecini yamalı bir zaman tüneli haline getirmiştir.

Osmanlıda Batılılaşma çabaları zorunluluğun ve bir iç tercihin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Zorunluluktur çünkü, Osmanlı Devleti var kalmak istiyorsa modernleşmelidir, modernlik medeniyet olarak görülmüştür. 18.yy reform hareketlerinde henüz bir ‘‘din birimine özgü ayrıcalıklar olarak görülen medeniyet, 19.yy’ın ilk çeyreğinden sonra bir

⁴¹⁸Heper, M. (1974). *Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişmesi ve Niteliği*. (Baskı Yok). Ankara: ODTÜ İdari İlimler Yayınları, 24-26

⁴¹⁹Çiğdem, A. (2002). ‘‘Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon: Türk Batılılaşması’nı Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkalığı’’. Uygur Kocabaşoğlu (Editör). Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık. (Üçüncü Baskı). İstanbul: İletişim Yayıncılık, 68

⁴²⁰ Timur, T. (1985). ‘‘Osmanlı ve Batılılaşma’’. M.Belge (Editör). Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 139-146

‘uygarlık bütünü’ olarak görülmüştür. Avrupa’da 19.yy başından itibaren görülen din ve ilerleme arasındaki ilişkinin verili olmadığı anlayışı, Doğu toplumlarının da modern olabileceğini ve İslam ile yeniliğin, kadim olanla çağdaş olanın bağıntısını ortaya koymuştur.⁴²¹ Mecmua-i Fünun dergisinin medeniyet kavramına yüklediği anlam, insanın tarihsel süreç içerisindeki değişiminin vahşiyet, bedeviyet ve medeniyet şeklinde olduğudur. Dergi, İslam-medeniyet, cehalet-bedeviyet arasında kurduğu ilişki ve tarihsel örneklerle Tanzimatçı aydınların görüşlerini yansıtmıştır. İlk kuşak Tanzimatçılar için medeniyet tektir. Onlar sentezci olarak değerlendirilemezler.⁴²² Findley’in dediği gibi ancak ‘‘imkan dahilinde siyasi ve kültürel bir uzlaşmadan’’ bahsedilebilir.⁴²³

‘‘(...) Tanzimat, Bab-ı Ali’nin bürolarında doğmuştu. Bab-ı Ali’nin iki çehresi vardı: Bürolardan oluşuyordu, ama bu bürolarda aydınlar çalışıyordu’’.⁴²⁴ ‘‘Devrin adını bürokratlar kendileri koymuşlardır. Tanzimat-ı Hayriyye olarak kullanılır. Ne inkılab ne de ıslahat... İki ucun dışında ‘kaide-i tedric’e dayanan şuurlu bir düzenleme ve kanun asrı söz konusudur’’.⁴²⁵

Tanzimat’ın ideolojik kaynakları ‘‘yazılı’’ halde bu büroların çekmecelerindedir. Osmanlı Devleti’nde din adamının bilgi ve ideoloji üzerindeki etkisi 18.yy sonu itibari ile ‘‘devlet ricali’’ tarafından ele geçirilmiştir. Aydın kavramının alim ve arifin karşılığı olmadığı Batı’da, aydınların belirli bir grup, toplumsal bir kategori ya da bir ‘‘fikir uzmanları’’ zümresi haline gelmesi 19.yy’dadır. Batı’da aydınları bir grup haline getiren fikir alışverişi, sistematiği ve pratiğidir. Bu öğeleri iletişim imkanlarını seferber ederek kullanmaları; ‘‘her çeşit felsefi ve sosyal değer sorgulanabilir’’ olması, Batı aydınının entelektüel ölçütünü ortaya koyar. Mardin, Batı aydınının ‘‘kritik söylem kültürü’’ ile ‘‘evrensel bir fermantasyon’’ meydana getirdiğinin bilincinde olduğunu ifade eder. Aydın kavramının Batı’dan alındığı göz önünde tutulursa 18.yy Osmanlı üst tabakasında –

⁴²¹Berkes, N. (2018). *Türk Düşününde Batı Sorunu*. (3.Baskı). İstanbul: YKY, 170

⁴²² Çetinsaya, G. (2003). ‘‘Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti’’. M. Belge (Editör). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*. (Beşinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, 56

⁴²³ Findley, C. V. (1985). ‘‘19.yy’da Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Gelişme’’. M. Belge. (Editör). *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1*. İstanbul: İletişim Yayınları, 260-264

⁴²⁴ Mardn, Ş. (2018). *Türkiye, İslam ve Sekülerleşme*, 9

⁴²⁵ Ortaylı, İ. (2016). a.g.e., 473

kalemiye ve ilmiye arasında- Batı tipi kritik düşünce kültürünün izlerini görmek mümkündür.⁴²⁶

Bürokrasi, modernleşme sürecinin başlıca aktörü olması hasebi ile şeriatın düzenlediği toplumsal normların çerçevesini değiştirmiştir. Ancak yeni normları, geleneklerle bir arada sürdürmüş; toplumun farklı kesimleri Batılı normları özümsemede bürokrasi kadar ileri gitmemiştir. Pertusier, bürokrasiye eleman yetiştirmek için açılan askeri bir okulda gördüklerini şöyle ifade eder: “Din, düşünce sistemi üzerindeki etkisini kaybetmemiştir; ancak fanatizmin temelleri sarsılmaya başlamıştır”⁴²⁷. Ancak eski alışkanlıkların devam ettiğini hatırlamak gerekir. Sunar, kurumsallaşmanın iktiza ettiği yeni normların görülmekte olduğunu belirtmekle birlikte, “patronaj ilişkisinin de Osmanlı siyasal yapısının önemli bir özelliği” olduğunu ve Tanzimat bürokrasinin “temelde bürokratik olmayan biçimde işlemekte” olduğunu ifade etmiştir.⁴²⁸

Bürokrasinin doğum sancıları olarak görülebilecek bu aşamada, bazı toplumsal kategorilerin, norm değişimine gösterdiği direnç bürokrasiyi siyasallaştırmıştır. Bu durum Tanzimat bürokrasisinin “statü elit”e dönüşümünde etkin etkenlerdendir. Ayrıca bu duraksamalı değişim, işlevsel farklılaşma için verimsiz sonuçlara neden olan ve geleneksel değerlerin izlerini taşıyan “emredici-siyasal bir bürokratik karar verme” biçimini de siyasal alana yansıtmıştır.⁴²⁹

Bürokrasinin bu şekilde siyasallaşmasından kaynaklanan sorunsal ve toplumdaki ikircikli yapı, reformları özümseyecek bir kamunun yokluğu ile yakından ilgilidir. Tanzimat’ın oluşturmaya çalıştığı “kamu” kavramı; reformların yürürlüğe sokulması için gereken, kendi içinde bütünlüklü siyaset kurumudur. III.Selim zamanından beri devlet ricali içerisinde kurulmaya çalışılan birlik teması, reformların sürdürülmesi için elzem görülmektedir. Nitekim 19.yy’ın ilerleyen periyotlarında ümmet kavramının “ideolojik bir

⁴²⁶ Mardin, Ş. (1985). “Tanzimat ve Aydınlar”. M.Belge. (Editör). Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 46-47

⁴²⁷ Petusier’den aktaran Heper: Heper, M. (1974). a.g.e., 63

⁴²⁸ Sunar’dan aktaran Heper: Heper, M. (1977). “Osmanlı- Türk Bürokrasisinde ‘Modernleşme’ Saf Patrimonyalizmden Patrimonyal Yasallığa Gelişim”. Ömer Bozkurt (Editör). Yönetim Sosyolojisi. (Baskı Yok). Ankara: TODAİ Yayınları, 58

⁴²⁹ Heper, M. (1973). a.g.m, 35-38; Bu hususa örnek olarak siyasi alandaki dost-düşman ayrımını belirleyen şeriatın yerine etkili bir ideolojik iktidar kaynağı koyulamaması gösterilebilir. Özellikle Âli Paşa, bu hususta çok çaba harcamış ancak muvaffak olamamıştır. Bkz: Mardin, Ş. (2015). Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu., 135

tetikleyici olarak’’⁴³⁰ padişahlarca kullanımı, padişahın birlik ve sorumluluk ihtiyacını kişisel karizmasının ötesinde araması şeklinde izah edilebilir. Bu durum, yeni bir ‘‘siyasi kolektife’’⁴³¹ ve ‘‘örgütsel karizmaya’’⁴³² ihtiyacın açık tezahürüdür. Reformların toplumdaki etkisine yönelik olarak ‘‘kamusal alan’’ın inşasına çabalanmıştır. Bu minvaldeki kapsamlı ilk belge Gülhane Hattı Hümayunu’dur. Gülhane Hattı’nın metnindeki; devletin tüzel niteliğine yapılan vurgu, tebaanın bütününe kapsandığı, padişahın özgürlüklerle olan olumlu ilişkisi, tebaanın devlet ve milletine sadakati, vatan sevgisi vurgusu kamusal alanın inşasına yönelik çabalardır. Öte yandan Tanzimat Dönemi boyunca ‘‘kamusal alan’’ın dil ve eğitim politikaları ile bilinçli şekilde inşası söz konusudur. Eğitim ve kültür alanındaki reformlardan da görüldüğü üzere, devletin yeni işlem ve işlevlerini topluma benimsetme amacı, halk İslam’ı ve halk dilinin -Bab-ı Ali’nin penceresinden görüldüğü şekliyle- vasıta olarak tercih edilmesine neden olmuştur. Özellikle Tanzimat’ın ikinci döneminde hem üst-bürokrasi hem de Yeni Osmanlı muhalefeti tarafından ‘‘dil, yeni tip bir kolektivite yaratmanın söylemsel aracı haline gelmiştir’’⁴³³ Bürokratik seçkinler reformların sürekliliğini sağlamada bir dayanak olarak sunabilecekleri, icapların gerektirdiği şartlar için sefer edilebilecek normlara sahip olan ve söz verildiğinde dile gelen bir kamunun varlığını arzulamışlardır.

Tanzimat bürokrasisinin üst kademe yöneticilerinin -çoğu Mustafa Reşid Paşa okuluna mensup- birçoğu bu yeni ve kısmen kritik düşünce kültürünün izlerini taşımaktadır. Ancak Tanzimat’ın ilanını takip eden yıllarda Osmanlı aydını arasında iki temel eğilim belirlemiştir: İlk olarak ansiklopedist bilgilerin ışığında hareket eden ve memur statüsünü aydın statüsünden önde tutanlar; diğerleri ise kritik söylem kültürüne daha yakın, aydın statüsünü memur statüsünün önünde tutanlardır. Bu ikinci grubun gelişimi basın ve edebi muhalefetin gelişmesi ile iç içe olmuştur.⁴³⁴ Bürokratik seçkinlerin yaşadığı farklılaşma ve değişim oluşturmak istedikleri kamunununkinden daha hızlı olmuştur.

Batıdaki gibi iletişim imkanlarının seferber edilmesi ve kritik düşüncenin ‘‘sanat ve edebiyata yedirilerek’’ sunulması fikrinsel sistematığın kurulmasındaki kopukluğu engellemiştir. Osmanlı Devleti’nde fikirlerin ve kamuoyunun oluşumu üzerine başlıca

⁴³⁰ Mardin, Ş. (2018). Türkiye, İslam ve Sekülerleşme., 11

⁴³¹ Mardin, Ş. (2018). Türkiye, İslam ve Sekülerleşme., 12-13

⁴³² Selznick’ten Aktaran Heper:Heper, M. (1973). ‘‘Osmanlı Türk Devletinde Bürokrasinin Siyasal Rolü: Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi Açısından Bazı Gözlemler’’, 34

⁴³³ Mardin, Ş. (2018). Türkiye, İslam ve Sekülerleşme., 15-18

⁴³⁴ Mardin, Ş. (1985). ‘‘Tanzimat ve Aydınlar’’. a.g.e., 48-49

amiller dil-sanat-edebiyatın basınla iç içe gelişimidir. Reform ve yenilik hareketleri ile beraber Osmanlı Devleti'nde dilin Osmanlılık kimliğinin yaratılması amacıyla kullanıldığı görülmektedir. 18.yy gramer ve sözlük hareketleri, II.Mahmud'un bürokratik dilin sadeleştirilmesi amacıyla yaptırttığı düzenlemeler ve Tanzimat'ın ikinci döneminde basın aracılığı ile konuşma dili ve yazı dilinin yakınlaştırılması; Osmanlı aydınının fikrîsel alışverişini ve entelektüel Osmanlı düşününü meydana getirmiştir.⁴³⁵ İletişim araçlarının uzunca bir süre sivil bürokrasinin denetiminde olması ve aydınların birçoğunun bürokrat olduğu Osmanlı toplumunda, basın ve edebiyatın kritik düşünce kültürü ile etkileşimi, tedrici olarak Yeni Osmanlı muhalefeti ile olmuştur.

Tanzimat'ın, aydınların oluşumuna yönelik ana katkısı ise okullaşmadır. Refomların büyük bir kısmı istenileni veremese de mekteplilik, bürokratik aydın olabilmenin, statü değiştirebilmenin icazet belgesi haline gelmiş ve "Türkiye'nin modernleşmesinde kesin bir rol oynayan Batılılaşmış bir memur grubu"⁴³⁶ nun yetişmesinde etkili olmuştur.

Tanzimat aydınının bir diğer yönü ise "ilericiliği ve gençliği" dir. Geleneksel Osmanlı düşünündeki bilginin yaşla paralel büyüdüğü düşüncesi Tanzimat aydınında manasını kaybetmiştir.⁴³⁷ Birçoğu 30 veya 40'lı yaşlarında üst-bürokratik makamları doldurmuş, Batılı düşün çevrelerinde tanınır olmuşlardır. İlericilik anlayışı ise tarihsel bir yorumu içerir. Aslında "ileri fikri" bir kurtuluş reçetesi olarak doğmuştur. Ancak bunun modernin atmosferi, modern olanı kuşatan ve hep onu modern olarak tutanın "ileri gitmek" olduğu fikri, Tanzimat'ın ilk kuşağı tarafından öne sürülen ve Osmanlı modernleşmesinin bu döneminin karakteristik ve olumlayıcı bir kavramı haline gelmiştir.⁴³⁸

Tanzimat aydını Batı'daki entelektüelden farklı olarak aydınlanan insandan ziyade aydınlatan insan rolündedir. Batı'da sürekli öğrenci olan entelektüel, Osmanlı Devleti'nde sürekli öğretme çabası içerisinde. Öğretmen rolü, Tanzimat'ın tüm tebaaya hitap eden manası ve devlete aidiyetin getirdiği bilinç ile birlikte, Osmanlı aydını, sınıflar üstü bir kisveye bürünmüştür. Bürokratik aydınların bu sınıflar üstü konumu, düşünsel

⁴³⁵ Mardin, Ş. (2015). *Türk Modernleşmesi.*, 144-145

⁴³⁶ İnalçık, H. (2013). *Osmanlı ve Modern Türkiye.* (1.Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları, 67; Ayrıca Bkz: Yalçındağ, S. (1970). "Kamu Yönetim Sistemimizin Tarihsel Evrimi Üzerine Notlar". *Amme İdaresi Dergisi.*3(2) ,49

⁴³⁷ Mardin, Ş. (1985). "Tanzimat ve Aydınlar".a.g.e., 53

⁴³⁸ Kılıçbay, M. A. (1985). "Osmanlı Aydını". M.Belge. (Editör). *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1.* İstanbul: İletişim Yayınları, 55-57

aktivitelerinin de çoğu zaman ‘‘halkın dışında, halk için, halka rağmen’’⁴³⁹ şeklinde biçimlenmesine neden olmuştur. Bunun sonucu olarak Tanzimatçılar ‘‘halkı ne kendileri ile beraber ne de kendilerine karşı bulmuşlardır’’⁴⁴⁰.

Tanzimat dönemi Osmanlı aydınlarının genel bir özelliği de ürün verme noktasında Batı’ya nazaran zayıf kalmalarıdır. Batı’nın felsefi cereyanları ile Osmanlı ilim çevrelerinin açıktan temasının⁴⁴¹ üzerinden neredeyse çeyrek asır geçtikten sonra bile hala eserlerin sayılı olması dikkate değerdir. Ancak ‘‘uğruna ölünecek kurtarma reçeteleri’’ konusunda kafi derecede istihale sahiptirler. Batılılaşmanın, devleti kurtarmanın mantıklı yolu olduğunu düşünen Tanzimat dönemi Osmanlı aydını, birey olabilmeyi ancak devlet içinde ve devletle beraber tasavvur edebilmiş ve kendine devletsiz özgürlüğün olmayacağını şiar etmiştir. O, bir sınıfın veya bireyselliğin değil, ‘‘devletin ideologu olarak’’ ortaya çıkmıştır.⁴⁴² Osmanlı aydını, devletin okulunda veya bürosunda, devlet için, devlete göre var olmuştur.

Osmanlı aydınının başlıca bir özelliği de toplumsal sorunların tepeden çözüleceğine inanmasıdır. Bu, Osmanlı Devlet felsefesi içerisinde zaten olan bir düşüncenin II.Mahmud zamanında ‘‘aydın despotizmi’’ şeklini, Tanzimat’ta ise kurul ve kurumlar eliyle müesseseseleşmiş bir hukuk düzeni ile ikamesini ifade eder. Osmanlı aydını devletle olan bağı sonucu, sorun tanımını, çözüm kalıbını, çözümün ideolojik niteliğini ve çözümün yegane aracını belirleme ayrıcalığına sahip olmuştur. Onun zihniyetinde sistemli ve sürekli bir idari yapı kurtuluşun başlıca etkenidir.

Yaşanan toplumsal dönüşüm karşısında çözüm olarak reformist tavrın seçilmesi iç tercihtir, çünkü Osmanlı toplumunda yer alan boşlukların, kopuklukların çözüme kavuşturulması ülkenin ana sorunu⁴⁴³ ve bunun çözümü de seküler yasalastırma hareketi olarak görülmektedir. Mehmet Ali Kılıçbay’ın ifade ettiği gibi Osmanlı Devleti’nin bu dönüşüm sürecinde, Batılılaşma ve Batılılaşma kavramları arasında nitelik yönünden var

⁴³⁹ Kılıçbay, M. A. (1985). ‘‘Osmanlı Aydını’’. a.g.e., 55-57; 1858 Arazi Kanunnamesi, halkın geneli için bir fayda olarak düşünülmüştür. Ancak bu kanunnamenin uygulanmasında halk ağa,şeyh ve ayanın dediğini yapmış tasarrufundaki küçük toprak birimlerini onların adına tapulatırmıştır.

⁴⁴⁰ Tunaya, T. Z. (2016). a.g.e., 56

⁴⁴¹ Kuran, E. (1963). ‘‘Osmanlı Daimi Elçisi Ali Aziz Efendi’nin Alman Şarkiyatçısı Friedrich Von Deiz İle Berlin’de İلمي ve Felsefi Muhaberatı’’. *Belleten*. 105, 45-58

⁴⁴² Kılıçbay, M. A. (1985). ‘‘Osmanlı Aydını’’. a.g.e., 56-58

⁴⁴³ Ortaylı, İ. (1985). ‘‘Batılılaşma Sorunu’’. M.Belge. (Editör). Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 134-138

olan fark, reform politikalarının toplumsal izdüşümlerinde de mevcuttur. Batılılaşma toplumun bir bütün olarak Batı gibi olması iken Batılılaşma ise farklı sınıfların, toplumsal yapıların veya bireylerin, teker teker ya da kümeleyerek Batı'ya izafe ettikleri çağdaş ürünleri almalarıdır.⁴⁴⁴ Tanzimat reformizmi de bu alımlamadan etkilenmiştir. Hatta bürokratik seçkinler, diplomatik misyonları nedeniyle Batı'ya bakmanın meşru kalıplarını meydana getirmişlerdir. Bu durum onlara kimin ne kadar ve hangi iktidar kaynakları özelinde Batılılaşacağını belirleme noktasında da ayrıcalık sağlamıştır.

Tanzimat'ın aydını çoğunlukla bürokrat, ancak bürokratlarının az bir kısmı aydındır. II.Mahmud zamanından beri yaratılmaya çalışılan modernleşmiş bürokrasi, Tanzimat süresince "önde gelen bir rol"⁴⁴⁵ üstlendi. Osmanlı aydınları, Batı'nın ferde sağladığı mutluluk ve özgürlük(güvence) ile devletin gücü üzerinden Batıyı gördüler. Batı'yı bizzat görme fırsatına erişen Tanzimatçılar genellikle Batılılaşmanın "kafa" işi olduğunu düşünmüşler; Batı'da yaşanan toplumsal dönüşümün diyalektik kompozisyonunun, Batı uygarlığında görülen uyumun, "kişi kafası işi değil" toplumsal işlevselleşmenin konsensüs halinde müesseseseleşmiş bir formu olduğu düşüncesini görememişlerdir.⁴⁴⁶ Nitekim ikinci kuşak Tanzimatçılardan Âli Paşa, idarenin ve iktidarın mahdut bir seçkinler zümresinde olması gerektiği düşüncesindeydi. Mustafa Reşid Paşa ise "bizimki gibi cahil ve gerçek çıkarlarını anlama yeteneğinden yoksun bir halkı meşruti yöntemlerle yönetmek tamamen olanaksızdır" diyerek Tanzimat bürokrasisinin seçkin niteliğini halkın durumu ile meşrulaştırmaktadır.⁴⁴⁷ Bir seçkinler tabakası veya elit olarak değerlendirilebilecek bu kişiler, Mardin'in de ifade ettiği gibi Batılı anlamda bir üst tabaka olmaktan ziyade Osmanlı toplumu içerisindeki iktidar kaynaklarına dair işlevleri olan ve otorite haline gelmiş "mütehassıslardır".⁴⁴⁸ Bu bürokratik seçkinlerin farkında olduğu başlıca husus "tarihin, oynamaları için davet ettiği seçkin rol"üdür. Onlar, "bilgi, tecrübe, yönetimin bütün kollarına yayılma ve siyasi yetkilerinden" kaynaklanan⁴⁴⁹ iktidar kapasitesine sahip bir örgütlenmenin merkezini teşkil etmişlerdir. Bab-ı Ali üst-bürokrasisinin diplomasi ve maliyede uzmanlaşmış bir kadro olması tarihi şartların doğal sonucudur. Tanzimat'ın

⁴⁴⁴ Kılıçbay, M. A. (1985). "Osmanlı Batılılaşması" M.Belge. (Editör). Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 147-152

⁴⁴⁵ Davison, R. (2005). a.g.e., 33

⁴⁴⁶ Berkes, N. (2002). a.g.e., 33-40

⁴⁴⁷ Davison, R. (2005). a.g.e., 43; Ayrıca Mustafa Reşid Paşa'nın bu yaklaşımının iki boyutu daha olduğu söylenebilir. Birincisi etnik ve dinsel ayrılcılığa karşı bir tedbir diğeri ise kendine yöneltilen meşruti yetki eleştirilerine cevap.

⁴⁴⁸ Mardin, Ş. (2010). Türkiye'de Toplum ve Siyaset., 263

⁴⁴⁹ Mardin, Ş. (2015). Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu. (12.Baskı). (Çev: İrfan Erdoğan, Mümtazer Türköne, Fahri Unan). İstanbul: İletişim Yayınları, 128-129

bürokratik seçkinlerinin değişen niteliği nesnel koşullara karşı bir uyum refleksi olmakla beraber bu bürokratik seçkinler, ‘‘tarihi zorlayan’’ kişilerdir.⁴⁵⁰ Bu zorlama bürolarda kazanılmış bir bilincin ürünüdür. II.Mahmud’dan Tanzimat’a miras kalan reform ve yenilik hareketleri, yönetim üzerinde iktidar sahibi bürokratik seçkinlerin kendine güvenini sağlamıştır. Artık ‘‘sultan kulunun boynu kıldan incedir’’ düşüncesinin yerini icapçılık ve ‘‘değişmez esaslara müstenit’’⁴⁵¹ bir müesseseleşme düşüncesi almıştır.

Modernite kavramına siyasal açıdan bakıldığında; ‘‘bireyi ve sınıfları kendi kimliklerinde eğiten’’ bir sürecin farkına varılabilir. Modernizasyon ise bu sürecin ‘‘altyapısını bir başka deyişle siyasal çerçevesini’’ teşkil eder.⁴⁵² Tanzimat’ın bürokratik seçkinleri modernizasyon sürecinde toplumsal alanda üstlendikleri rollerle siyasal alanın ve iktidar kaynaklarının meşru sınırlarını biçimlendirme çabası içerisine girmişlerdir. Tanzimat’ın önemli bir özelliği önceki dönemlerde çoğunlukla ulema mensuplarının işgal ettiği, iktidar kaynaklarının arasındaki bağlantı –köprü- noktalarına, seküler eğilimli kalem efendilerinin yerleşmesidir. Bu durum bağlantı noktalarının ‘‘yapı ve işlev bakımından değişmesi’’ ile yakından ilgilidir. Mesela, ‘‘kadı’’, çeşitli grupların adalet dağıtılarak bütünleştirilmesi ve farklı toplumsal gruplar arasındaki muvazenenin sağlanmasındaki fonksiyonunu kaybetmiştir. Tanzimat, kadıyı sadece ihtilaf çözme işi ile sınırlandırmış, fikhın etkisini azaltmış; ve kadının ‘‘toplum düzenini ‘gözetme’’ işlevini elinden almıştır.⁴⁵³ Diğer bir örnek ise Tanzimat meclisleri aracılığı ile çıkarılan kanunnamelerin bağlayıcılığı ile padişahın ‘‘irade’’ yetkisinin fiili erozyonudur.

Tanzimat’ın bürokratik seçkinlerinin ‘‘müesseseleşme’’ tasavvurunun kökenleri, reform tecrübesinin başladığı 18.yy’dan Gülhane Hattı Hümayunu’na kadar uzanır. İç politika açısından reform hareketlerinin son kertede padişahın keyfiyetine bağlı oluşu ve dinsel taassubun toplumsal etkisi göz önüne alındığında müesseseleşmenin amacının modernizasyonla ilişkisi daha yakından anlaşılabilir. Tanzimat’ın müesseseleri geleneksel normlara müstenit kurumların ‘‘yerine değil yanına kurulmuştur’’.⁴⁵⁴ Müesseseleşmenin Batı’nın model alındığı bir süreçte yaşanması, kısmi ve yüzeysel bir gözlemin yapıldığı

⁴⁵⁰ Ortaylı, İ. (1987). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. (2.Baskı). İstanbul: Hil Yayınları, 73

⁴⁵¹ Mardin, Ş. (2010). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, 289

⁴⁵² Çiğdem, A. (2002). ‘‘Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon: Türk Batılılaşması’nı Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkaldığı’’. a.g.e., içerisinde, 68

⁴⁵³ Mardin,Ş.(2018).*Türkiye,İslam ve Sekülerleşme*,44-49

⁴⁵⁴ Heper, M. (1985). ‘‘19.yy’da Osmanlı Bürokrasisi’’. M.Belge. (Editör). Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları, 245

göz önünde tutulacak olursa, kurumsal gelişimin tedrici ve yamalı olmasına neden olmuştur. Müesseseseleşmenin kurgu merkezi ise ‘‘us’’ olmuştur. Geleneğin cenderesinden bağımsız bir kurum örüntüsü Tanzimat’ın ayırt edici özelliğidir. Mezkur dönemin bürokratik-seçkinleri ‘‘devlet yönetiminin ‘hikmet’inin padişahın kişiliğinden ayrılması’’ anlayışına sahiptirler⁴⁵⁵. Gayrişahsi bir müesseseseleşme taraftarlığı Mustafa Reşid Paşa’nın Tanzimat algısında öncelikli bir yere sahiptir. Mustafa Reşid Paşa, ‘‘devletin muvazene temin eden unsurları’’nın müesseseler olduğu fikrine sahiptir.⁴⁵⁶ Ona göre ideal devlet ‘‘iyi hükümdar’’⁴⁵⁷in devleti değil, değişmez ve rasyonel müesseselere dayanan devlettir.⁴⁵⁸ Reformların ve işlevlerin cesameti karşısında bürokrasi tarafından hizmetin icaplarına başvurulmuş ve farklılaşma-işlevselleşme gereksinimi padişahın siyasi karar verici rolünü aşındırmıştır.⁴⁵⁹ Müesseseseleşmenin bir diğer boyutu ise ‘‘yarar’’ veya ‘‘çıkart’’ kavramı ile ilişkilidir. Fransız Devrimi’nin yaydığı ‘‘genel yarar’’ kavramı, bürokratik seçkinlerin zihninde Osmanlılık kimliği etrafında bütünleşme ölküsünün semantik bir ifadesi haline dönüşmüştür. Devlet kavramına içkin olarak yarar kavramı, yeni müesseselerde kamusal bir nitelik kazanacak şekilde yorumlanmış ve genel yararı belirleme ayrıcalığı bürokratik seçkinlerce deruhte edilmiştir.⁴⁶⁰ Müesseseseleşme amacına yönelik son amil ise işlevlerde yaşanan değişimdir. Reformların objektif gerçekliğini net bir şekilde gösteren bu husus, devletin ifa ettiği ve etmeye meyilli olduğu her türden faaliyetin kurumsal işleyişle mümkün ve verimli olduğu düşüncesine yol açmıştır.⁴⁶¹ Nitekim ‘‘memur’’un ahlaki ve rasyonel gelişiminin ancak müesseses bir teşkilatın içerisinde, keyfiyetten uzak şekilde mümkün olacağı düşünülmüştür. Yeni kurulan meclis ve büroların ancak yetenekli kişilerin elinde işlevsel olabileceği ve bunun ölçütünün padişah olduğu göz önüne alındığında, bürokrasinin iktidar kapasitesi hala sultanın keyfiyetine bağlıdır. Ama,

⁴⁵⁵ Heper, M. (1985). ‘‘19.yy’da Osmanlı Bürokrasisi’’. a.g.e. içinde, 247

⁴⁵⁶ Mardin, Ş. (2010). Türkiye’de Toplum ve Siyaset., 292

⁴⁵⁷ Defterdar Sarı Mehmet Paşa. (1990). *Devlet Adamına Öğütler*. (2.Baskı). (Sadeleştiren: Hüseyin Ragıp Uğural). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

⁴⁵⁸ Tunaya da Mustafa Reşid Paşa’nın bu görüşünün Tanzimat’ın esaslı bir yeniliği ve Tanzimat’ın bürokratik seçkinlerinin genel bir eğilimi olduğunu ortaya koyar. Bkz: Tunaya, T. Z. (2016). Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri. (3.Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları., 55

⁴⁵⁹ Erdem, Ç. (2014). ‘‘Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform Çalışmaları ve ‘Kalemiye Sınıfı’nın Yükselişi’’. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 40, 51

⁴⁶⁰ Heper, M. (1985). ‘‘19.yy’da Osmanlı Bürokrasisi’’. a.g.e. içinde, 250; Ayrıca Bkz: Pustu, Y. (2007). ‘‘Osmanlı Türk Devlet Geleneğinde Modernleştirici Unsurlar Olarak Bürokratik Elitler’’. Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi. 9(2), 202

⁴⁶¹ Findley, C. V. (1985). ‘‘19.yy’da Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Gelişme’’. a.g.e. içerisinde, 261

kodifiye edilmiş gelenekler, yabancı sefaretlerin yandaşlığı ve modernizasyonun mütehasıslar eliyle yapılmasının zorunlu oluşu ile tahdit edilmiş bir keyfiyettir bu.⁴⁶²

Tanzimat Dönemi'nin bürokratik seçkinleri, devlet-toplum veya devlet-fert ilişkileri açısından da önemli yeniliklerin taşıyıcılarıdır. Devlet ricalinden Sadık Rıfat Paşa'nın, devletlerin tereddisine yönelik olarak "dini icapları yerine getirmediği için değil, adaleti yerine getirmediği için batmaya mahkum olur" minvalindeki nazariyesi, Tanzimat'ın ferde dair yeni yaklaşımının ipuçlarını vermektedir. Tebaa'nın adaletsizlikten ihtilale teşebbüs edeceğine, nizamı bozacağına yönelik bir kanı vardır Sadık Rıfat Paşa'nın düşüncelerinde. Sadık Rıfat Paşa, "dinin, devletin otoritesini sağlamlaştırmaya yarayan bir vasıttan başka bir şey olmadığı" düşüncesinden hareketle devletin kökenini dinsel öğretilerden ayırarak, devleti "tabiat-ı beşeriye"ye bağlamaktadır. Ona göre, her ne olursa olsun insan doğasına muhalefet edemez, etse bile bu çok kısa ve cebre dayalı olur; cebren iktidar etmek ise adaletsizliktir. Mardin, Sadık Rıfat Paşa'nın Newton'cu maddecilikten ve Volney'in tarih felsefesinden etkilendiğini ifade eder.⁴⁶³ Öte yandan, Paşa'ya göre "hükümetler halk içindir". Sadık Rıfat Paşa'nın bu düşüncesi, Osmanlı tebaasını Osmanlılık kimliği altında "yeni bir sosyal hareketliliğe yöneltme" çabasının ifadesidir. Paşa, millet kavramını git gide devletle yani, "Osmanlılığı" tebaayla eş anlamlı kullanmaya başlamıştır.⁴⁶⁴ Bu Tanzimat'ın bürokratik seçkinleri içinde de hızla yayılmış ve "devlet" tasarımının kültürel çehresini etkilemiştir. Ancak bu etki çapraşık bir pratiğe sahiptir. Çünkü Tanzimat'ın devlet ricali, reformisti ve gelenekçisi ile tebaanın kendini temsil edecek mümessili olması gerektiğinden ziyade, tebaanın devletle eşleşmesi sonucu, devletin ve tebaanın çıkarının genel yararada, genel yararında rasyonel siyaset ve sürdürülebilir yeniliklerde olduğunu düşünmüşlerdir. Nitekim, bu düşüncenin arkasında Taşra Meclisleri tecrübesinin de olduğu söylenebilir. Ayrıca mali darboğaz ve iktisadi ayanın taşradaki fonksiyonu da göz önünde tutulmalıdır. Bürokratik seçkinlerin zihniyetinde devlet-birey ilişkilerinde devlet mutlak olarak üstündür. Kişiler ve toplumsal kategoriler devletin birer parçası olmakla birlikte, "devlet onları aşar ve onlardan varlık ve moral bakımından üstündür".⁴⁶⁵ Sadık Rıfat Paşa'nın adalet tasavvurunun hukuk devleti ilkesine -Almanya'daki Rechtsstaat tarzı bir ilkeye- yönelişi gösterdiği ifade edilebilir. Findley'in "bukalemun kavram" olarak ifade

⁴⁶² Weiker, W. F. (1973). "Osmanlı Bürokrasisi: Modernleşme ve Reform". (Çevirenler: Sema Büyükdavras ve Erkan Oyal). *Amme İdaresi Dergisi*, 6(1), 105

⁴⁶³ Mardin, Ş. (2010). Türkiye'de Toplum ve Siyaset., 297-300

⁴⁶⁴ Mardin, Ş. (2010). "Türk İslahatçılarının Zihin Dünyası(1700-1900)". *Türkiye Günlüğü*, 102, 27

⁴⁶⁵ Arslan, A. (1999). *İslam, Demokrasi ve Türkiye*. (1.Baskı). İstanbul: Vadi Yayınları, 316

ettiği Rechtsstaat, farklı siyasal çevreler tarafından farklı gerçekliklere tekabül ettirilmektedir. Ya bireyin ağırlığı –liberal çevreler- ya da devletin ağırlığı -idari çevreler- öne sürülmüştür. Sonuç olarak Tanzimat Dönemi Osmanlısında ‘‘devlet gücünün bürokrasi içindeki yoğunlaşması tebaaların katılma haklarına karşı ağır bastı, şöyle ki *Rechtsstaat* (hukuk devleti) ülküsü *Beamtenstaat* (memurlar devleti) olarak gerçekleştirildi’’.⁴⁶⁶

Osmanlıda modernizasyonun devlet-toplum ilişkileri açısından belirgin bir yönü de şikayet ve itirazların biçim ve içeriğinin geleneksel toplumdan farklılaşmasıdır. Tanzimat öncesi dönemin patrimonyal özellikleri ‘‘şikâyetin kurumlaştığı, etiketlendiği, hak arama pratiklerinin kentli ve köylü topluluklar için neredeyse bir kural’’⁴⁶⁷ haline gelmesini sağlamıştır. Tanzimat reformları şikayet ve itirazın iktidara yöneltilmesindeki aracı kurumları bürokratikleştirdiği gibi, itirazın toplumsal pratiklerinin de değişimine neden olmuştur. Ancak, hukuk devleti düşüncesi Gülhane Fermanı’nda da ifadesini bulduğu gibi devletin ve ferdin çıkarını uzlaştırma, benzeştirme amacını dönem boyunca sürdürmüştür. 1845, 1858 ve 1864’te çıkan birçok nizamname ve kanunname başlıca bu amacı gütmektedir. Bunun yanında Sadık Rifat Paşa ve eski seleflerinden Berlin Elçisi Azmi Efendi(...-1821), Avusturya hükümetinin çok uluslu ülkesinde de Osmanlıdakine benzer sorunlarla karşılaştığını ifade etmişlerdir. Metternich ve Sadık Rifat Paşa’nın farklı ulusların çıkarlarını uzlaştırma konusunda da ortak kaygıları mevcuttur. Tanzimat Dönemi Osmanlı bürokratları, Osmanlı Devleti’nde mevcut devlet-toplum ilişkilerinde, özel hukuk-genel hukuk ayrımı yapmaya yönelik fikirleri ile de ‘‘usul-ü sivilizasyon’’u birçok yönü ile değerlendirmişlerdir. Bu anlamda Batılılaşmanın, Batı’daki toplum düzenini, ‘‘sivilizasyonu’’, icapçı tarzda alıntılama olması da muhtemeldir.⁴⁶⁸

Osmanlı-Türk modernizasyon tecrübesinin Tanzimat ile beraber yeni bir ivme kazandığı şüphesizdir. Bu ivme tersi bir kuvveti de meydana getirmekle beraber asıl olan, tedrici ve duraksayarak da olsa siyasetin dışına taşabilen bürokratik seçkinlerin idealize ettikleri fikirlerdir. Bernard Lewis’in(1916-2018) ifade ettiği gibi ‘‘bir resmi siyaset farkından daha fazla bir şey olan, milli hayatın ve medeniyetin topyekun yönelişine’’

⁴⁶⁶Findley, C. V. (2015). ‘‘Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı, Hukuk Devleti mi?’’. H.İnalçık ve M.Seyitdanlıoğlu (Editörler). Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu. Beşinci Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 494-495

⁴⁶⁷Baker, U. (2005). *Siyasal Alanın Oluşumu üzerine Bir Deneme*. (1.Baskı). İstanbul: Paragraf Yayınları, 10

⁴⁶⁸ Findley, C. V. (2015). ‘‘Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı, Hukuk Devleti mi?’’, 496-502; Ayrıca Bkz: Mardin, Ş. (2015). Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu.

dönüşen Batılılaşma, tek başına “ayna etkisinin” ürünü değildir.⁴⁶⁹ Tanzimat Dönemi’nde Batılılaşma çabalarının arkasındaki temel itkilere biri olan “toplumsal bütünleşme”, aslında gayrimüslim ve Levantenlerin, devletin iktidarına meydan okumalarını engelleme amacını gütmektedir. Gayrimüslimlerin, 18.yy ortalarından itibaren Batı ile kurduğu güçlü bağlar sayesinde bir burjuva sınıfı oluşturdukları söylenebilir. Osmanlı ülkesindeki gayrimüslim ve Levantenlerden oluşan bu “Batılaşmış” kitle, toplumsal bütünleşme amacı güden reform projelerinde önemli birer aktör olmuştur. Osmanlıda modernizasyonun Batılı çehresini belki de en iyi bu yabancı uzman ve gayrimüslim unsurlar yansıtır. Birçok Osmanlı ileri geleninin Rum, Ermeni ve Yahudi bankerlerle iş yaptıklarını, Ermeni milletinden Odian Efendi’nin Mithat Paşa’nın danışmanlığını yapmasını ve Kanun-ı Esasi’ye örnek teşkil eden bir Ermeni Milleti Anayasası’nın varlığını öne sürer. Ayrıca Ahmet Vefik Paşa gibi ailesi iki nesildir Müslüman olan ama düşün dünyası “St.Louis Lisesi, askeri mühendislik okulu, Tercüme Odası ve diplomatik hizmetin ürünü” olan ihtida etmiş gayrimüslimler vardır.⁴⁷⁰ 1848 İhtilali’nin ürünü olarak Osmanlı Devleti’ne sığınan Macar ve Leh mülteciler ve bunların arasından ihtida edenler, devlet hizmetinde çalışanlar veya gazetecilik yapanlar da Batı ve Batılı imgelerinin toplumdaki taşıyıcılarıdır. Mesela Mithat Paşa, Tuna Valiliği sırasında sanayi mekteplerini Polonyalı-Macar mülteciler arasındaki öğretmenler sayesinde açabilmiştir.⁴⁷¹

3.3.3. Tanzimat Dönemi Bürokrasisinin Yapısal Yönleri

Bürolarda doğan Tanzimat reformlarının ilk çehresi bürokrat-aydınlarsa ikinci çehresi de bürolar yani bürokrasinin yapısıdır. II.Mahmud’un nezaretleri kurmasından 1871’de Ali Paşa’nın ölümüne kadar olan döneme damga vuran ana kurumlar, Hariciye ve

⁴⁶⁹Lewis, B. (1980). “Türkiye: Batılılaşma”. (Çev:Hamide Topçuoğlu). *A.Ü.S.B.F. Dergisi*. 37, (1)., 154-157; Ayrıca Lewis aynı makalesinde Türklerde gördüğü gerçekçilik ve pratik kabiliyetin, müessesleşmeyi ve İslam ülkeleri arasında Batı tipi modernizasyonu kendine güvenle ele alabilmeyi sağladığını ifade etmektedir.

⁴⁷⁰Davison, R. H. (1.Baskı). *Osmanlı-Türk Tarihi 1774-1923 Batı Etkisi*. (1.Baskı). (Çev: Mehmet Moralı). İstanbul: Alfa Yayınları, 139-142; Davison, 19.yy’da yapılan çeşitli yenilik ve reformlardaki yabancı tesirine örnek olarak “Tıbbiye’yi açmak için bir Fransız’ı, Bahriye Mektebi’nin başına geçmesi için bir İspanyol’u, istibotlarını yönetmesi için bir İskoç uzmanı, bir tabakhane kurması için Comwall’dan bir uzmanı, ordu bandosunu eğitmek için bir İtalyan’ı, gemi yapımı için Amerikalıları, deniz kuvvetlerini eğitmesi için İngiliz subayları ve orduyu ıslah etmek için Prusyalı subayları (...), Galatasaray’ı yönetmesi için De Salve’a, örnek bir itfaiye oluşturması için Kont Szechenyi’ye” ihtiyaç duyulmuş olmasından bahseder. Ayrıca Yahudi cemaatinin 1865’te anayasasını ilanı için bkz: Şeni, N. (1999). *Marie ve Marie Konstantiniye’de Bir Mevsim 1856-1858*. (1.Baskı). (Çev:Şirin Tekeli). İstanbul:İletişim Yayınları, 83

⁴⁷¹ Ortaylı, İ. (2018). a.g.e., 20

Maliye Nezaretleri⁴⁷² ile Tanzimat meclisleridir. Sadrazamla birlikte etrafındaki bürokratlar da -birçoğu sefaret ve meclis kitabetlerinden yetişme- iktidar bloğunun birer üyesi haline gelmişlerdir.⁴⁷³ Bu iktidar odağı bürolar, reform ve yeniliklerin teorik tasarımlarının ve pratik uygulamalarının merkezi olmuşlardır. Buna başlıca amil ise bu bürolara mensup memurların Tanzimat'ın amaçlarına yönelik görevleri daha çok üstlenmeleri, reformun tasarı ve uygulama aşamalarında bizzat faaliyette bulunmalarıdır. Tanzimat'ın son yıllarında ordu ve dahiliye bürokrasisi ile paylaşılan bu faaliyetler, reformların yaygın bir iktidar biçimi ile uygulanma gayesinin ürünüdür. Toplumsal alanda anonim şekilde yapılan bazı faaliyetler 19.yy öncesinde vakıf merkezli ve dağınık şekilde işlemekteydi, II.Mahmud'un son yıllarından başlayarak bu anonimlik kaybolmaya başlamıştır. Bunun sonucunda bütüncül ve merkezi çalışma prensibi ile hareket eden bürolar bu görevleri üstlenmiştir. Tanzimat'ın büroları, "idarenin bütün işlemlerinin yazılı ve belirli kanunlara, nizamnamelere göre yapılmasının sağlanması" amacına dönük "genel ruh"un, kanunlaştırma "Düstur"unun tecessüm ettiği mekanlardır.⁴⁷⁴

Tanzimat bürokrasisi, merkeziyetçi devlet formunun "siyasal denetim mekanizması"dır. 18.yy'dan beri Batı devlerinin büyük çoğunluğu "kaçınılmaz olarak merkeziyetçi"dirler. Merkeziyetçilik modern çağlarda toplumu yönetmenin standartlaşması; standartların ise "bütüncül bir kontrol" ile sağlanmasıdır. Bu standartlaşma ve kontrol "mükemmelleşen bir bürokratik kayıt sistemine" gereksinim duyar. Merkeziyetçilik bu niteliği ile bürokrasinin güç kaynaklarındandır. Bürokrasi, mutlak veya çoğulcu bir rejimce denetlense bile, 19.yy, büroların gelişmiş teknik altyapıları ile toplum üzerinde denetimi arttırdığı evrensel bir periyottur.⁴⁷⁵ Ancak merkezileşmenin öncelikli sorunu "yetişkin kadro" yetersizliğidir. Bu sorun Tanzimat'ın bürokratik seçkinlerinin neden yenileşmeye ya da moderniteye "kafa işi" olarak

⁴⁷²Avusturya ve Rusya'da da bizdeki gibi tercüme faaliyetleri ve eğitimin ülke dışı konularla ilgili olan kısmı hariciyecilerce idare edilmiştir. Bu iki ülkenin idari modernleşmesinde de tercüme görevlilerinin yetişmesi ve sürece katkısı önemlidir; öte yandan maliye bürokrasisi Osmanlı tarihi boyunca en kapalı uzmanlaşmış grup olmuştur. Yazı ve yetişme sistemleri farklı olup, Osmanlı geleneğinde de maliyeciler, bürokrasinin dokunulama denemezse de yeri doldurulamaz üyeleri idi" denilebilir: Ortaylı, İ. (1987). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. (2.Baskı). İstanbul: Hil Yayınları.

⁴⁷³Ortaylı, İ. (1987). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. (2.Baskı). İstanbul: Hil Yayınları, 71: Ortaylı aynı eserinde, Umur-u Hariciye memurlukları dahiliye ve hariciye kökenli memurların ortak kariyer yapabildikleri alanlardan biridir. Umur-u Hariciye memurlukları, vilayetlerdeki yabancı konsoloslar ve yabancıların her türlü işi ile ilgili faaliyet ve denetimi yapmakla yükümlüdür. Bu sebepten sefaretlerden ayrı, diplomatik ve yöneticilik faaliyetlerinin eşzamanlı yürütüldüğü memuriyetlerdir. Pek çok yetenekli memur taşradaki bu idari birimlerden yetişmiştir.

⁴⁷⁴ Ortaylı, İ. (2016). a.g.e., 474

⁴⁷⁵ Ortaylı, İ. (1987). a.g.e., 97

baktıklarını açıklamaktadır. Onlar, memurların niteliksizliğinin hem kendi toplumsal itibarlarına hem de medeniyete erişmede halkın kanaatlerine –kamusal alanın oluşturulmasına- olumsuz etki yaptığını düşünürler. Beşeri sermayenin eksikliklerinin yanında altyapı imkanlarının yetersiz oluşu da önemli bir etken olmuştur. ‘‘Ulaşım şebekesinin bütünleşme eksikliği’’⁴⁷⁶ merkezileşmenin cılız kalmasına ve denetimin istenilen düzeye ulaşamamasına neden olmaktadır.⁴⁷⁷

Öte yandan bürokrasinin bir diğer yapısal özelliğine bakılacak olursa, disiplinsizliğin göze batan ilk durum olduğu görülebilir. Olağan koşullarda günde en fazla 4 ya da 5 saat çalışan bürokratlar, ayrıca Salı günleri resmi Cuma günleri ise kendi tasarrufları ile fiili olarak tatil yapmaktadır. 1842’de yapılan düzenleme ile bu süre ve tatil problemi halledilmiştir. Diğer yandan iş takibi, ikinci iş, işlerin geciktirilmesi ve rüşvet konularında farklı şikayetlerin yaşanması üzerine disiplin suiistimalleri konusuna önemle eğilinmiş, görevini iyi yapan memur ödüllendirilmiştir. Ancak ‘‘dürüst olmayı teşvik eden hiçbir şey yok’’ ve ‘‘adil bir yöneticilik yapmaya kalksam öbür paşaların hepsi karşımda birleşirler(...) rüşvet almasam hiçbir şey alamayacak kadar fakirleşirim’’ diyordu Tanzimat Dönemi Diyarbakır valilerinden biri.⁴⁷⁸ Bu açıdan maaşların düzenli ödenemediği dönemlerde görev bilinci ve devlet hizmetinin kutsaliyeti ile manevi tatmin sağlanmaya çalışılmıştır.⁴⁷⁹ Paul İmbert(1833-1886) ise ‘‘namuslu memurlar bulunmayı yüzünden vergi reformu yüzüstü kaldı’’ diye belirtir.⁴⁸⁰

Dönem içerisinde yapılan reformlar hiyerarşik şemayı netleştirmiştir. Bu durum kısmen de olsa personel politikasının patrimonyal yasallığa doğru evirildiğini göstermektedir. 1864 Vilayet Nizamnamesi ile taşra teşkilatındaki memurların atamalarında merkezin yetkisi artırılmış, merkezde ise daire başkanlarına memurların davranış ve işlemlerinden sorumlu tutulacakları vurgulanmıştır. Tanzimatçılar, özellikle merkez bürolarında astları üzerinde disiplini sağlamakta etkili olmuşlardır. Ancak Findley’in de ifade ettiği gibi onlar, ‘‘sahip oldukları siyasi güce meşruiyet kazandıramamışlardır’’. Himayenin idareye, patrimonyal anlayışında siyasi davranışlara

⁴⁷⁶ Ortaylı, İ. (2016). a.g.e., 468-497

⁴⁷⁷ Aydın, M. (2013). *Arif Hikmet Beyefendi Bir Tanzimat Devri Şeyhülislamı*. (1.Baskı). Ankara: TTK Yayınları.

⁴⁷⁸ Davison, R. (2005). a.g.e., 36

⁴⁷⁹ Findley, C. V. (2014). a.g.e., 222-223

⁴⁸⁰ İmbert, P. (1991). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri ve Türkiye'nin Meseleleri*. (1.Baskı). (Çev: Adnan Cemgil). İstanbul: Ergin Yayıncılık, 130

etki ettiği bir düzende, yasa ve normların temel itki haline getirilmesi ancak yeni bir meşruiyet kaynağının iktidar ilişkilerine dahil edilmesi ile imkan dahiline girebilir. Hem modernleşme sürecinin bu döneminde hem de daha eski zamanlarda egemenliğin kaynağı olarak görülen din ve saltanat, büro çalışanlarının fikirlerini dayandırabilecekleri başlıca odaktır. Bürokratik seçkinler, reformist ilkelerinin toplumsal fermantasyonu ile kendilerini meşrulaştırabilecekleri bir kaynaktan da yoksundurlar.⁴⁸¹ Rasyonel kurallarla belirlenmeye çalışılan işlemler ayrıntıcı, örgütlenme ise statik biçimlidir. Bu kurallar sonuç olarak, idari fonksiyonların dışında kalan alanlarda, iktidar kapasitesini arttırmaya yarayan hukuki araçlar haline gelmişlerdir. Meclislerdeki müzakere ve karar alma usulleri ile alakalı düzenlemelerde görülen tecrübe yerine bilgi ve aktarımın önemli olduğu fikri, Tanzimat bürokrasinin yeni düşünce kültürünün bir tezahürüdür.

‘‘Resmi teşkilat yapılarının oluşturduğu piramidin içerisindeki üniteler’’, nitelikleri ve hamileri, memurun başlangıç mevkileri ve yükselme olanakları üzerinde determine edici bir etken olmuştur. Bunun yanı sıra üniteler arası farklı kuralların varlığı bu dönem idari mekanizmasının daha çok göze batmasına neden olmuştur. Tanzimat’ın ilk yıllarının ardından, bürokraside yaşanan makam döngüsü hareketsizliği, homojen bir kültüre sahip olmayan yeni memur zümresi içerisinde çalkantılara, diğer yandan ise patrimonyal ayrımcılığın daha katmerli oluşuna yol açmıştır.⁴⁸²

Tanzimat seçkinlerini oluşturan iktidar kaynakları değişmekle birlikte iktidar biçimleri aynı hızda ve şiddette değişmemektedir. Ayrıca memurlara verilen güvencelerin, uygulamada ne derece anlamlı olduğu tartışılmaktadır. Devlet hizmetinin halk ve memurlar açısından devamlı olmayışı önemlidir. Mustafa Reşid Paşa gibi üst-bürokrasinin mensuplarından, Namik Kemal gibi alt-bürokraside bir dönem çalışmış kişilere kadar her idari görevlinin mesleki güvencesinin zayıflığından söz edilebilir.⁴⁸³ Öte yandan bürokrasi içerisindeki biçimsellik ve patrimonyal gelenek maliyetleri yükseltmekte, bununla beraber bürokratik seçkinler, mali durumun ‘‘crise’’ halini diplomatik bir karşılık ile ‘‘buhran’’ şeklinde tercüme etmektedirler.⁴⁸⁴ Tanzimat reformları, bürokraside ussallığı tam olarak sağlayamamış; eylem sorumluluğunu arttıracığı yerde azaltmıştır. İş güvenliğine yönelik

⁴⁸¹ Findley, C. V. (2014). a.g.e., 226

⁴⁸² Findley, C. V. (2014). a.g.e., 245

⁴⁸³ Heper, M. (1975). *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*. (Doçentlik Tezi). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 90

⁴⁸⁴ Ahmet Cevdet Paşa. (1953). *Tezakir 1-12*. (1.Baskı). (Yayınlayan: Cevat Baysun). Ankara: TTK Yayınları,21

reformlar ise durağanlıkla sonuçlanmıştır. Yönetim kademelerine personel yetiştirmeye yönelik eğitimin değişmesi, siyasal ve yönetsel karar vericilerin yetiştirme sürecinde bürokrasinin birer üyesi olmalarından ileri gelen bürokratik kontrol ve yüksek makamların hala büyük oranda kayırma ile doldurulması “iç işleyişin ikili niteliğini” ortaya koymaktadır. “Mal güvenliği ayrıcalıklı grubun çocuklarını da aynı şekilde öteki memurlardan daha üstün duruma getirmiştir”. Bu durum bürokrasinin sosyo-ekonomik kökeninin çatallaştığını gösterir. Bu ikili kökler, kalıtsal değerlerin veya verili sosyal statünün, liyakat ve kazanılmış statü ile ayrıştığı net bir tablo sunmaz.⁴⁸⁵ Ancak sosyal aidiyetlerinin devlet potasında eritildiği -sınıf durumlarının sınıf konumlarının önüne geçtiği- eski Osmanlı seçkinciliğinin form ve içerik değiştirmiş bir türü olarak çatallaşmanın ilk merhalesine tekabül eder. Özellikle 1861 sonrasında, devletin şematik örgütlenmesindeki farklı bürolar⁴⁸⁶, işlevleri ile paralel şekilde klikleşmiş, ideolojik yönelimleri farklı olsa bile hakları olarak gördükleri “topluma hakim olma”⁴⁸⁷ ülkülerinin bir sonucu olarak siyasal rolleri kapma yarışına girmişlerdir.

Bürokratların “mesleki güzergah”ları açısından belirleyici iki öge olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, himaye ikincisi ise ilerlemenin hangi daireden hangi daireye veya üniteden üniteye olduğudur. Osmanlı bürokrasisinde “ilişki sermayesi” her zaman için önemlidir. Haminin nüfuz ve tesirini ifade eder. Diğer yandan tükenebilir bir siyasi imkandır. Akrabalık, Tanzimat Dönemi’nde de en geçerli ilişki sermayesidir. Ancak himayeciliğin akrabalığa dayalı biçimi Tanzimat’tan Meşrutiyet’e değişime uğramıştır. Bu değişim siyasal ve ideolojik aidiyetin akrabalıkla dengelendiği yeni bir idari yapının meydana gelmesine neden olmuştur.⁴⁸⁸ Öte yandan Osmanlıda ailenin birkaç kulak boyunca memuriyet yapması Batı’daki gibi ailenin özerkliğini vurgulamaz. Daha çok devlete bağımlılığı vurgular ve genellikle frenlenir. Nitekim Mustafa Reşid Paşa’nın ailesi ve Musuruslar bu durumun Tanzimat Dönemi’ndeki örnekleridir. İlişki sermayesinin aktarımı da himayenin bürokrasideki işleyişi açısından önemlidir. Bu durumun bariz örneklerinden biri Mehmet Şekip Paşa’nın, memuriyetinin ilk yıllarında Mektub-i Sadr Ali

⁴⁸⁵ Weiker, W. F. (1973). a.g.m., 102-106

⁴⁸⁶Ortaylı, 1860’tan sonra uzmanlaşmanın hızlandığını ifade eder. Bunun yanı sıra Ali ve Fuad Paşaların 1861-1871 arasında bürokrasinin siyasal işlevlerine ve yapısal durumuna hakim olduğu da göz önüne alındığında tablo daha da netleşmektedir: Ortaylı, İ. (1987). İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. (2.Baskı). İstanbul: Hil Yayınları, 102

⁴⁸⁷ Yalçındağ, S. (1970). “Kamu Yönetim Sistemimizin Tarihsel Evrimi Üzerine Notlar”. *Amme İdaresi Dergisi*. 3(2), 49

⁴⁸⁸ Bouquet, O. (2016). *Sultanın Paşaları*. (1.Baskı). (Çev: Devrim Çetinkasap). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 374-408

Kalemi'nde genç bir katip olan Âli Paşa'ya yardımcı olması ve Âli Paşa'nın da Mehmet Şekip Paşa(...-1854) öldüğünde oğlu Ahmet Arifi Paşa'yı(1819-1895) himaye etmesi gösterilebilir. Himaye ağının akrabalığa dayalı işleyişinin siyasal alana etkisine bakıldığında Tanzimat okullarında yetişip daha sonra paşa olan veya direkt dönem içerisinde "Paşa"lık alan 282 yöneticiden 1/5'i "paşazade, 1/4'ü ise direkt paşa soyundandır. Sivil paşaların 1/3'ü memur çocuğu, asker paşaların 1/5'i asker çocuğudur. Sivil paşaların %10'u asker çocuğu iken, asker paşaların %18 memur çocuğudur. Tanzimat Dönemi'nde ortalama paşalık yaşı 42 iken bu durum ricalin çocukları için ortalama 39'dur. Ayrıca bu 282 paşadan 12'sinin babası tüccar, 2'si zanaatkar, 2'si toprak sahibi, 1'i millet idarecisi, 1'i avukattır. Sonuç olarak himaye ilişkileri ile Tanzimat'ın reformlarının getirdiği yeni anlayış arasında bir farklılık olduğu aşikardır. Bu durum, bürokraside himayeye yükselme ve kendi imkanları ile ilerleme arasında farklılıklar yaratmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar her iki şekilde -"Nepotizm ve ehliyet arasında sarkaç şeklinde"- kariyer imkanının da olduğunu belirtmek gerekir.⁴⁸⁹

Memuriyete girilen ünite ve daire ile kariyer ilerlemesi arasında da ilişki olduğu ifade edilebilir. Özellikle Hariciye, Maliye ve Askeriye bu açıdan daha net görünüm sunar. Özellikle 1869 sonrasında bu durum daha da netleşmiştir. Okulların – özellikle Harbiye ve Mülkiye'nin meritokratik yapısının etkisi ile- uzmanlaşma ve özerkleşme açısından önemli bir rol oynadığı ve bunun sonucunda meslek öncesi eğitimden süregelen bir işlevselleşmenin meydana geldiği söylenebilir. Müesseseleşme ve meslek öncesi eğitim kariyer ilerlemesinin daha öngörülebilir olmasını sağlamıştır.⁴⁹⁰

3.4. Özerk Toplumsal Bir Kategori ve Özgün Bir Elit Statüsü Olarak Tanzimat Dönemi Bürokrasisi

Tanzimat Dönemi Batılılaşmasının bürokrasi açısından ayırt edici noktası "farklılaşma" kavramıdır. Farklılaşma, sosyal bilimlerdeki anlamı ile toplumsal alandaki bazı işlevlerin veya kurumsal ünitelerin birbirlerinden ayrılmasını; yeni rollerin ihdasını ifade eder. Sistem içerisinde yaşanan ayrışma veya işlevselleşme, örgütlenmelerin "otonomiye sahip sembollere ve örgütlenme formlarına" dayanmasını; diğer yandan ise toplumdaki kültürel değerlerin, birincil ve yerel ilişkilerden ayrılmasının ölçütünü ifade

⁴⁸⁹ Bouquet, O. (2016). a.g.e., 230-260: Buradaki 282 paşa 1839-1909 arasında görev yapmışlardır.

⁴⁹⁰ Bouquet, O. (2016). a.g.e., 279-291

eder.⁴⁹¹ Batılılaşma açısından farklılaşmanın önemi, Osmanlı bürokrasisinin ‘‘ gerekli teknik yeteneklerin yanında uygun norm ve değerleri benimsemesidir’’.⁴⁹² Batılılaşma süreci içerisinde bu norm değişimi sekülerleşme yönünde yaşanmıştır. Bürokrasi, normsal alanındaki değişimi -sekülerleşmeyi-, işlevsel farklılaşmadan ve bürokratik verimlilikten daha ileri götürmüştür.

Osmanlı bürokrasisi; Prusyalı ve Avusturyalı kameralistlerden farklı olarak ‘‘destek gruplara’’ sahip değildir. Bu aydın bürokratik zümrenin daha rasyonel bir idari yapı kurma amacı en başta ‘‘birleştirici bir odağın’’ yokluğu ile engelleniyordu. ‘‘(...) yani kriz durumlarında yerleşik kurumda padişahın şahsı dışında birleştirici bir odağın bulunmaması sorunu’’ bürokratik etkinlik ülküsü ile tezatlık içindeydi.⁴⁹³ Bu açıdan bakıldığında bürokrasinin norm ve işlevlerindeki değişimin, onun sosyolojik yapısını da etkilediği söylenebilir.

Tanzimat Dönemi’nde yaşanan gelişmeler iktidar ilişkilerinde ve dolayısıyla siyasal alanda değişikliklere neden olmuştur. Yapılan reformların toplumsal yapıda yarattığı değişim siyasal alanda rollerin hem değişmesine hem de daha net sınırlara kavuşmasına neden olmuştur. Bu dönemde sivil bürokrasi, ordu, ilmiye ve sarayda görevli üst düzey yöneticiler de bu değişim sürecinden etkilenmişlerdir. Ayan ve çevre güçleri açısından ise siyasi taleplerin ikinci plana itildiği ekonomik ve yerel işlerin öncelikli hale geldiği söylenebilir. Ayrıca bu dönemde gayrimüslim tebaa arasındaki ayrılıkçı hareketler, devletin ‘‘beka’’ meselesinin özünü oluşturmuştur. Gayrimüslim toplulukların her biri kendi ekonomik ağlarını kurdukları gibi siyasal taleplerinin çitasını da yükseltmişlerdir.

Devlet-toplum ilişkilerinin sosyo-ekonomik tezahürleri, uluslararası sisteme eklemlenme sürecinin açık sonucudur. Özellikle Avrupa sanayinin hammadde ihtiyacının karşılandığı liman şehirlerinde kapitalist ekonomik ilişkilerin yerleşmesi, sınıfsal taleplerin oluştuğuna işaret eder. Bu durum devletin artan işlevleri ile bütünleştiğinde bürokrasinin konumunda değişmelere neden olmuştur. Diğer yandan köyden kente göç ve toprakların

⁴⁹¹Eisenstadt, S. N. (1995). *Power, Trust and Meaning Essays in Sociological Theory and Analysis*. (1.Baskı). Chicago: The University of Chicago Press, 107-108

⁴⁹²Selznick’ten Aktaran Heper: Heper, M. (1973). ‘‘Osmanlı Türk Devletinde Bürokrasinin Siyasal Rolü: Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi Açısından Bazı Gözlemler’’. *Amme İdaresi Dergisi*. 6(2), 34

⁴⁹³Mardin, Ş. (2018). *Türkiye, İslam ve Sekülerleşme*. (6.Baskı). (Çev: Elçin Gen, Murat Bozluolcay). İstanbul: İletişim Yayınları, 9-10; Mardin aynı eserinde bürokrasinin toplumsal meşruiyetini teyit edecek veya destekleyecek örgütlü bir ekonomik sınıftan mahrum olduğunu belirtir. Destek sınıflar bu bağlamda kullanılmıştır.

yerel ağaların elinde mülkleşmesi, üretimin verimliliğini ve üretim birimlerinin değişimini ‘‘hane’’ aleyhine etkilemiştir. Bu dönem, köylü tipinden çiftçi tipine geçişin bariz belirtilerini gösterir.⁴⁹⁴ Tarım sektöründeki teknolojik gelişmenin bazı bölgelerde Avrupalı yatırımcılar eli ile yerleşmesi, büyük arazilere sahip kişilerin ürün verimliliğini arttırmış, böylece köylünün ‘‘ırgatlaşması’’nı hızlandırmıştır. Sınai üretimin nüveleri olarak görülen ev tezgahlarının ise ekonomik alandaki etkisi sınırlı kalmıştır. Bu durum sınai burjuvazinin meydana çıkışını engellemiştir. Mali burjuvazi ile büyük toprak sahiplerinin hemen hemen aynı kişiler olması, özellikle Tanzimat’ın ikinci döneminde gayrimüslimlerin, Osmanlı üreticisi üzerindeki etkinliğini arttırmıştır. Bu durum, sınıfsal bölünmenin, kültürel bir başka bölünme ile kesiştiği önemli bir noktadır. Taşra Meclislerinde hem gayrimüslimlerin hem de Müslümanların üst gelir grubu mensuplarının yer alması bu hususu açıklamaktadır. Nitekim Meşrutiyet Dönemi’nde ideolojik paydaşlığın sınıfsal niteliği daha net şekilde görülmektedir. Ayrıca bu dönemin önemli bir özelliği de göçlerle gelen nüfusun artmasıdır. Bu husus toplumsal formasyonu iki yönden etkilemiştir. Öncelikli olarak etnik ve dini çeşitliliği arttırmış ve geleneksel Osmanlı cemaat kültürüne dayalı idare tarzının yetersizliğini ortaya koymuştur. Diğer yandan toplumsal ilişkilere giren yeni adet ve düşünce kalıpları ile meşrutiyet anlayışında kaymalara neden olmuştur.

Reform pratiklerinin sosyo-ekonomik yansımaları ve göçle gelen nüfusun oluşturduğu yeni sosyo-mekansal durum, devlet-toplum ilişkilerinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Devletin bu yeni koşullar altında daha fazla hizmet talebini karşılaması gerekliliği göz önünde tutulduğunda kurumsallaşma ve farklılaşma idari mekanizmanın ana sorunsalı haline gelmiştir. Devletin, yeni toplumsal koşulları düzenleme amacıyla hem politikaları tasarlama hem de uygulamada tek dayanağı haline gelen bürokrasi, bu tarihsel rolü – modernleştirme rolünü- oynamak için bir asırdır verdiği mücadelenin sonucunda Tanzimat’ın kuralları ile mücehhez halde iktidar bloğu içerisinde yer almıştır. Diğer yandan toplumda burjuva, aristokrasi, işçi sınıfı veya ruhban kategorisinin yokluğu bürokrasinin siyasal alandaki mücadele nesnelerini saptamasına ve kendi dışındaki herhangi bir kategorinin örgütlenme kapasitesinin sınırlarını, ‘‘devletin cesametli

⁴⁹⁴Kurtkan, A. (1968). *Köy Sosyolojisi*. (Baskı Yok). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 197-202; Kurtkan aynı eserinin belirtilen bölümünde Batı’da yaşanan teknolojik gelişmenin ve buna eşlik eden tabiat algısındaki değişiminin, ‘‘faydacı faaliyetleri kısıtlayıcı’’ kültürel –faizin haram sayılması, iaşecilik, haneye dayalı üretimi olumluyucu mistik öğretiler vb.- etkileri ortadan kaldırdığını ve bunun küresel bir tesiri olduğunu ifade eder.

mülkünün dışında'' konumlandırmasına neden olmuştur. Bu açıdan bürokrasi, merkeziyetçiliğin ''beka'' ve ''kaide-i tedric'' için elzem olduğunu düşünmektedir.

Merkeziyetçiliğin taşradaki yansıması ise kurumsal ağın genişlemesi ve büro işlerinin artan önemi olmuştur. Müslüman tebaanın büyük çoğunluğunun savaşlarda kırılması veya mülksüz halde kentlere yığılması ve gayrimüslim tebaanın ekonomik payının görece daha iyi olması da memurluğun etnik bir hüviyete bürünmesinde önemli bir etken olmuştur. Görülmektedir ki Tanzimat süresince bürokrasinin iktidar araçları nesnel koşulların yüklediği sorumluluklar tarafından olumlanmaktadır. Tanzimat reformlarının sacayaklarından biri olan eğitimi modernizasyona tabii tutma amacı da büroların cazibe merkezi haline gelmesine neden olmuştur. ''1839'dan sonra kurulan ve 1869' dan sonra epey yaygınlaşan eğitim sistemi, pratik görevleri yürütmek için gereken becerilerin kazanıldığı bir yer olmaktan çok belli bir sosyal konum ve statü elde etmenin yolu'' olarak değerlendirilmiştir.⁴⁹⁵ Tanzimat'ın bürokratik seçkinleri mesleki statüye sahiptirler. Osmanlı Devleti'nin geleneksel olarak yönetenlere tanıdığı ayrıcalıklarla birlikte, modern devletin gerektirdiği uzmanlaşma ve kanunlaştırma faaliyetlerinde bulunmanın sağladığı mesleki avantajlar da bu statünün pekişmesini sağlamıştır. Bürokratik seçkinlerin modernleşme sürecinin mimarları olmaları ve yenilikleri bizzat uygulamaları, statü elit olduklarını göstermektedir. Tanzimat Dönemi'nin esas itibari ile ''rasyonel sorumluluk ile temsil arasında yaşanan çelişki''de daha çok sorumluluk ilkesinin benimsendiği ve bunu meşrulaştırmak için kullanılan ideolojik iktidar kaynakları ve iktidar biçiminin ''devlet geleneği'' haline geldiği bir periyodu ifade ettiği söylenebilir.⁴⁹⁶ Bu tercih, statü elit kavramının siyasal alandaki -farklı toplumsal gruplarla ittifak sağlayacak siyasal zemini kur/a/mama şeklinde- bariz tezahürü olmuştur.⁴⁹⁷ Rasyonel sorumluluk ilkesinin temelinde ise akıl ve örfi hukuk arasındaki ilişki vardır. Kişisellikten olabildiğince arındırılmış iktidar ilişkileri ve icapçılık, mezkur ilkenin siyasal alandaki karşılığı olarak görülmüştür. Tanzimat Dönemi'nde örfi hukuka dayandırılan reform girişimleri şeriatın ve padişahın denetiminden azade şekilde yapılmıştır. Bu yeni kurallar bütünü geleneksel adap düşüncesinin seküler minvalde değiştiği yeni bir adabın benimsenmesine yol açmıştır. Yeni adap, bürolarda memurlar tarafından, örgütsel toplumsallaşma –görevleri- sırasında

⁴⁹⁵ Karpat, K. (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*. (3.Baskı). (Çev: Güneş Ayas). İstanbul: Timaş Yayınları, 60-61

⁴⁹⁶ Heper, M. (1991). ''Güçlü Devlet ve Demokrasi Türkiye ve Almanya Deneyimleri''. (Çev: Ö.Faruk Gençkaya). *Türkiye Günlüğü*. 15, 156

⁴⁹⁷ Yeşil, A. (2004). ''Türkiye'de Modernleşme ve Bürokrasi''. *Türkiye Günlüğü*. 76, 115

ve eğitimlerde idealleştirilmiş ve içselleştirilmiştir. Tanzimat'ın bürokratik seçkini, Heper'in ifadesi ile "Avrupalı bir asilzade tavrıyla görev yapacakları otoriter bir hukuk devleti" yaratmıştır. Tanzimat, sivil bürokrasiyi "devlet seçkini" statüsüne kavuşturmuştur.⁴⁹⁸ Ancak kamu hizmetlerindeki farklılaşma ve genişlemenin uzmanlaşmayı getirdiği göz önüne alınacak olursa, işlevsel elit tipinin de 1869 sonrası görülmeye başladığı, ancak orta-alt bürokrasinin çok küçük bir kısmını kapsadığı söylenebilir.

Tanzimatçı olarak toptanlaştırılan ve yüzeysel veya "Bihruz Bey"⁴⁹⁹leşen bir Batılılaşma'nın mümessili haline gelenler ile Rakım Efendi'leri⁵⁰⁰ birbirinden ayırmak gerekir. Ortaylı'nın belirttiği gibi gerçekte Tanzimat aydını "bizim toplumumuzda kendi kendini yetiştiren, eleştiren ve yeni ufuklar aramaya başlayan insanların ilk örneğidir. Tanzimat insanının oluşumunda geleneğin payı vardır ama geleneği değiştirme geleneği, Tanzimatçılarla başlamıştır." Tanzimatçıların düşünsel anlamda başlıca yönü model alınan kültür çevresinin referans noktalarını saptamada ve bunlara adaptasyonda önceki reformculara göre daha net, sonrakilere göre ise daha müsamahakar olmalarıdır. İdeolojinin dalgalandırmadığı zihinlerin berrak ve faydacı pragmatizmi⁵⁰¹ bu dönemin bürokrat-aydın zümresinin temel perspektifidir.

Tanzimat Dönemi'nde bürokrasinin ekonomik alandaki rolü ele alındığında özellikle üretim sürecinin dışında, ancak mahsulün kazancına ortak olan devlet düşüncesinden vazgeçildiği; devletin öncelikli olarak nüfus ve gelir dengesini sağlamaya yönelik mülk ve askerlik işlerini düzenlediği, bunun arka planında devletin iç ve dış itibarını tekrardan tesis etmek için gerek duyulan kaynakların sağlanması düşüncesi olduğu; dış ticaret ve altyapı hizmetleri ile iç pazarın oluşumuna gayret edildiği; iaşecilik politikalarından daha çok teşebbüsçü ve destekleyici idare politikalarına doğru bir yönelişin olduğu söylenebilir. Bu hususlar ekonomik ilişkilerin dönüştürmekte olduğu toplumsal örgütlenmenin bürokrasi tarafından kontrol altına alınmaya çalışıldığını göstermektedir. Tanzimat bürokrasisi doğrudan üretim sürecine katılmamakla sınıfsal niteliğini kaybederken, ekonomik ilişkilerdeki dağıtıcı rolü ile özerk toplumsal bir kategori özelliği kazanmaktadır. Bu rol

⁴⁹⁸ Heper, M. (1991). "Güçlü Devlet ve Demokrasi Türkiye ve Almanya Deneyimleri", 158-160

⁴⁹⁹ Mardin, bu ifadeyi Osmanlı-Türk Batılılaşma sürecindeki kültürel soysuzlaşma ve toplumsal yabancılaşmanın bireysel bir ifadesi olarak bazı tiplerin karakterlerini betimlemek için kullanır. Bkz.: Mardin, Ş. (2015). Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu.

⁵⁰⁰ Ortaylı, İ. (2018). a.g.e., 19-20; Ahmet Mithat'ın romanındaki çalışkan, becerikli gelişime açık karakter.

⁵⁰¹ Ortaylı, İ. (2018). a.g.e., 23

esasen devletin bu dönemde üstlendiği sorumluluklarla, bürokrasinin siyasal alandaki nüfuzunun kesiştiği; bir yanı ile nesnel diğer yanı ile öznel iki pratiğin toplumsal örgütlenmeye etkisinin sonucudur. İktidar bloğu kavramının Tanzimat Dönemi boyunca ihtiva ettiği sosyal gerçeklik ikili bir anlam ifade eder. Birincisi, iktidar bloğunun hakim ve bağımlı üyelerinin net olarak belirlenebilmesi zordur. İkinci olarak ise değişim sürecinin kırılma noktaları olarak kabul edilen “istisnai durum”ların iktidar bloğunun sınıfsal temelini silikleştirmesidir. İktidar bloğu kavramının, istisnai durumlar için öngördüğü egemen sınıf kavramının sosyal gerçekliğinin, Tanzimat Dönemi boyunca net bir görünümünü elde etmek mümkün olamamaktadır. Her iki duruma rağmen yine de iktidar bloğunun varlığını somutlaştıran iktidar ilişkilerini görmek mümkündür. İktidar bloğu, Tanzimat Dönemi boyunca geleneksel Osmanlı yöneten-yönetilen ayrımı çerçevesinde ele alındığında, yöneticilerin, ekonomik üst sınıflar ile mecburi ittifakı ve karşılıklı tavizlere dayanan iktidar ilişkileri görülebilir. Bürokratik seçkinler çevre güçleri ile “de facto” ittifaka girmekle birlikte, bu güçleri iktidar bloğuna dahil etmemişlerdir. Tanzimat Dönemi boyunca bürokrasi, iktidar bloğunda egemen olduğu kadar da bağımlı kalmış, ancak bağımlılığını olabildiğince blok dışında tutmaya çaba göstermiştir. Bunu da özerk toplumsal kategori olarak ve siyasal alanın meşru aktörlerini belirlemedeki imtiyazlı konumunu kullanarak yapmıştır. Tanzimat Dönemi Osmanlı bürokrasinin iktidar bloğu içerisindeki bağımlılığı daha çok cari ekonomik ihtiyaçlar çerçevesindedir. Ancak bu bağımlılık reformların icapçılık ile meşrulaştırılması ve devlete aidiyet ile örtülmektedir. Tanzimat Dönemi’nde bürokrasi, başta örgütlenme kapasitesi olmak üzere iktidar biçimleri, araçları ve boyutu ile bağımlılığını örtmeyi başarmıştır.

İnalcık’ın ifade ettiği gibi “Osmanlı reform sürecinde en radikal kararların daima bunalım zamanlarında alındığı” görülmektedir.⁵⁰² Bunalım ve köklü yenilik hareketlerinin eş zamanlılığının kökleri göçebe yaşam tarzı ve ilk İslami öğretilere kadar gider. Bu husus Osmanlı siyasal kültüründe yer etmiş ve içerik değişimi ile beraber modernleşme çabaları boyunca da devam etmiştir. Bu eşzamanlı momentin ortaya çıkardığı “fırsatlar” ve “riskler” bürokratik seçkinlerce üstlenilmiş⁵⁰³ ve bu durum onlara siyasal alandaki rolleri konumlandırmada; iktidar kaynakları üzerinde ve meşru iktidar biçimini belirlemede ayrıcalıklar kazandırmıştır.

⁵⁰²İnalcık, H. (2013). Osmanlı ve Modern Türkiye., 60

⁵⁰³ Kalaycıoğlu, E., Sarıbay, A. Y. (2014). “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme”. E. Kalaycıoğlu., A.Y Sarıbay (Editörler). Türk Siyasal Hayatı Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme. (Beşinci Baskı). Bursa: Sentez Yayıncılık, 28

İktidar bloğunun hakim ve bağımlı konumları bürokrasinin oynadığı tarihsel rolün devam ettiği ölçüde belirsiz kalmıştır. Ancak devlet içerisinde iktidar ilişkilerinin üniteler arası ayrımının devam ettiği ifade edilebilir. Dolayısıyla bürokrasinin iktidar bloğu içerisinde hakim konumda olduğu; ancak toplumsal değişim sürecinin devamlılığı ölçüsünde türdeşliğini yitirmeye başladığı; kamuoyunun oluşumunun ve sınıfsal ilişkilerin belirmeye başlamasının etkisi ile “örgütsel toplumsallaşması” açısından bağımlı olduğu söylenebilir.

3.5. Kuramsal Açıdan Bir Değerlendirme: Tanzimat Dönemi’nde İktidar İlişkileri ve Bürokrasinin Konumu

Tanzimat Dönemi boyunca toplumsal formasyonda değişiklikler yaşanmıştır. Bu durum önceki kısımlarda özetlenen reform ve yenilik hareketleri ile iç içe olmuştur. Toplumsal değişim süreci boyunca farklı kategoriler ve statü grupları ortaya çıkmış olmakla birlikte, Tanzimat öncesinden süregelen gruplar devam etmiştir. Bu kısımda merkezde sivil bürokrasi, ordu, ilmiye ve saray görevlileri; çevrede ise iktisadi ayan ve gayrimüslim topluluklar, iktidar ilişkilerinde bulunmuşlardır. Öncelikle bu grupların itkilerine bakılacak olunursa sivil bürokrasinin yukarıda özetlenen öncü rolünden kaynaklı olarak iktidar kapasitesini meşrulaştırma ve muhafaza etme amacı ile hareket ettiği görülmektedir. Bunun yanı sıra bürokrasi, modernizasyonun tasarımcısı ve uygulayıcısı olarak “beka” stratejisinin rasyonel dayanaklarını temsil ettiği inancındadır. Bu durum bürokrasinin itkisinin kendi iktidar kapasitesi ve devletin yüksek menfaatlerinin uyuştugu genel yarar –kamu yararı- düşüncesi etrafında şekillenmesine imkan tanımıştır.

Diğer yandan, ordunun üst kademesinde Kırım Harbi sonrasında kurmay ve mektepli subayların öne çıktığı görülmektedir. Bu yeni subay tipinin önemli bir özelliği Nizam-ı Cedid kışlalarından beri süregelen yalıtılmış ve yeni baştan yaratılmış bir sosyo-mekansal örgütlenmenin mensupları olmalarıdır. Habitus kavramının modernizasyon sürecindeki en net görünümü olan bu askeri seçkinler, önemli ölçüde askeri modernizasyon ve disiplinin sağladığı verimliliğin devletin kurtuluşu için seferber edilebileceğine inanmaktadırlar. Nitekim ilk dönemin damat seraskerlerinden farklı olarak, özellikle 1861 sonrası, askeri seçkinler tekrar –ama yeniçerilerin ilmiye ile ittifakından farklı olarak- iktidar ilişkilerinde rol almaya başlamışlardır. Bu sebeple ordunun üst kademesinin itkisi, kaybettiği statüyü

sağlamak, padişah keyfiyetinden azade bir hiyerarşiyi kurmak ve sivil bürokrasinin tahakkümünden kurtulmak olmuştur.

Üçüncü olarak ulema ise Tanzimat boyunca iktidar ilişkilerindeki meşruiyetini koruma ve egemenliğin meşruiyet kaynaklarını yorumlama tekeline tekrardan sahip olma, ama bunu yaparken de kısmen sarayla, kısmen ordu ile kısmen de reform meclisleri ve müfettişlik görevleri vasıtası ile reformcularla ilişkilerini geliştirme çabası içerisinde olmuştur. Vakıf, eğitim ve adalet konularındaki görevlerini büyük oranda kaybeden ilmiyenin merkez ve çevre teşkilatı arasındaki bağ diğer gruplara oranla daha geç bir tarihte -Cumhuriyet Dönemi'nde- sağlanabilmiştir. İlmienin türdeşliğini büyük ölçüde kaybettiği bir devre olarak Tanzimat süreci, ilmiyenin itkilerinde de aynı şekilde radikal tespitlerin ve daha ılıman esintilerin bir arada var olmasını meşrulaştırıcı bir etki yapmıştır. Bu yönü ile ilmiye teşkilatı İslam'ın siyasi mülâhazalarını önemli ölçüde ikinci plana itmiş, daha çok bu alanı Yeni Osmanlı muhalefetine, yani siyasi alanın meşru ve yeni bir aktörüne bırakmıştır. İlmiye, Tanzimat'ın genel felsefesinden uzak ancak "beka" siyasetinin meşruiyetinin ateşli savunucusu olmuş ve geleneksel olarak istisnai durumun olağanüstü tedbirlerinin gerekliliğini hem kendisi için hem de sivil bürokrasi için -bilerek veya bilmeyerek- meşrulaştırma inancı ile hareket etmiştir.

Saray ise Sultan Abdülmecid'in naif kişiliği sırasında saray hizmetinden ordu saflarında yöneticiliğe atanan, Hüsrev Paşa'nın yetiştirmesi damat paşalar tarafından idare edilmiştir. Öte yandan Abdülaziz döneminde daha dengeli bir durum meydana gelmiş ve Kıbrıslı Mehmed Emin(1813-1881) ve Mütercim Rüştü Paşa(1811-1882) gibi modernizasyonu siyasi çekişmelerden uzak sürdürmek isteyen askeri erkanın saray ile Bab-ı Ali arasındaki çekişmede tampon görevi görmesi sonucu, sarayın padişah merkezli yeni otorite kurgusu iktidar ilişkilerini etkilemiştir.⁵⁰⁴ Saray'ın Tanzimat boyunca en önemli itkisi, yönetme kudretini bahşedici bir meşruluğu yaratma "irade"sini muhafaza etmektir. Tanzimat'ın sarayı, II.Mahmud'un "baba padişah" imgesinin devam ettiği, bütünleştirme politikalarının sembolik mekanıdır.

Ayanın etkinliği siyasi açıdan yerel meclislerle, iktisadi açıdan ise vergi ve iç pazarın sağladığı avantajlarla ilgili olmuştur. Buradan hareketle ayanın Rumeli'de toprak, Anadolu'da ise daha çok pazarın gelişmesi ile ilgili önceliklerinin olduğu söylenebilir.

⁵⁰⁴ Shaw,S.J., Shaw,E.K. (1994). a.g.e., 102-104

Bunun siyasi alandaki yansımaları ise beklenti düzeyinin yükselmesi şeklinde cereyan etmiştir. Çevrenin ayanı, merkezin siyasi üstünlüğünü, merkezin bürokrasisi ise çevrenin taleplerinin meşruluğunun iktisadi konulara ilişkin bölümünü tanımıştır. Diğer yandan Tanzimat Dönemi, gayrimüslim tebaanın dini kurumsallaşmasının dönemidir. Hristiyanlığın mezhepsel farklılaşmasına olumlu yaklaşılmış, Yahudiliğin ve etnik farklılıklara dayalı cemaatleşmenin önü bu dönemde açılmıştır. Bunun bir sonucu olarak cemaatlerin her biri ulusal özellikler taşıyan ‘‘içyasa’’lar ve cemiyetler meydana getirmişlerdir. Din adamları dışında çeşitli üyelerin olduğu ve sınıf pratiklerinin daha belirgin halde varlığını sürdürdüğü gayrimüslim cemaatlerin modernizasyonu ve Batı’dan gelen ulusçu akımların tesiri sonucu cemaatlerin kendi aralarında ve devlete karşı önceliği özerkliklerini veya kazandıkları yeni konumu sağlamlaştırmak olmuştur.⁵⁰⁵

Tanzimat Dönemi boyunca siyasi, ekonomik ve ideolojik iktidar kaynaklarında yaşanan değişim sonucu kaynaklar için mücadele alanının sınırları da değişime uğramıştır. Değişen sınırlar her bir alandaki iktidar bloğunda mevcut bulunan konumları, iktidar biçimlerini ve iktidarın boyutlarını değişime uğratmıştır. II.Mahmud’un son yıllarından itibaren dışa açık ekonomik ilişkiler, kapitalist ticari birimlerin ülke içinde artmasına neden olmuştur. Bunun sonucu olarak üretim tarzı ve biriminde yaşanan dönüşüm hızlanmıştır. Ekonomik alandaki iktidar bloğunun; mali burjuvazi, büyük toprak sahipleri ve Avrupa pazarına hammadde sağlayan bölgelerdeki yerel tüccar grupları ile yasaların geliri yeniden dağıtıcı etkisini sağlayan bürokrasi tarafından oluşturulduğu söylenebilir. Burada hakim ve bağımlı grup ayırımına elverişli net bir tablo olmamakla beraber, gayrimüslim tebaanın üst gelir grubu ve iç pazardaki Avrupalı sermayedarlar, ekonomik alanda özerk bir yapı teşkil etmektedir. Bu yönü ile ekonomik iktidar kaynaklarının büyük oranda bürokratik seçkinlerin paydaşlığında sömürüldüğü düşüncesi yerine, bürokratik seçkinlerin imkan tanınması sonucu sömürülmesi daha isabetli bir tespit olmaktadır. Çünkü ekonomik değişimin örgütlenmesi, 18.yy ayanından 19.yy’ın ilk çeyreği sonrasında gayrimüslim tebaaya ve Avrupa devletlerinin konsoloslarına kaymıştır.

İdeolojik alanda ise ikircikli ve telifçi düşüncelerin meşruiyeti sağladığı ve iktidar bloğunun üyelerinin, bu meşruiyet süzgecinden geçenler tarafından oluşturulduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında bürokrasi kendi içinde içkin ideolojik iktidar kaynaklarına, topluma karşı ise daha çok aşkın ideolojik iktidar kaynaklarına yönelmiştir.

⁵⁰⁵ Berkes, N. (2017). Türkiye’de Çağdaşlaşma., 227-229

Reformun ve modernleşmenin gerekliliğinin tartışma konusu olmaktan neredeyse çıkarıldığı bu dönemde, tartışmaların ana teması Batılılaşmanın ne kadar ve nasıl olacağı yönünde ilerlemiştir. Bu yönü ile bürokrasi toplumdaki aşkın iktidar kaynakları üzerindeki hakimiyetini büyük ölçüde sağlamıştır. Ancak öte yandan kendi içinde yoğunlaştırılmış biçimde işleyen Batılılaşmanın sınırları konusundaki uzlaşmazlık, ideolojik iktidar kaynakları üzerindeki hakimiyet mücadelesinin devlet içerisinde sürmesini, topluma göre devlet seçkini haline gelen reformistlerin, devlet içinde yaşanan reaksiyonlarla siyasallaşmasını ve kendi içsel meşruiyetinin sarsılmasını beraberinde getirmiştir. Öte yandan Islahat Fermanı sonrası daha tutucu bir modernizasyondan yana olan askeri seçkinler ve dini motiflerle iç içe geçmiş yeni bir muhalefeti örgütleyen “aydın-memurlar” aşkın ideolojik iktidarı büyük ölçüde ellerine geçirmişlerdir. Bu halde Tanzimat süresince ideolojik iktidar kaynakları üzerinde oluşan iktidar bloğunun hakim üyesi bürokratik seçkinler olmuştur. Bağımlı üyesi ise reformlara yandaş ulema ve mütefenninler ile yeni bir muhalefetin öncüsü olan askeri seçkinler ve alt-bürokrasi olmuştur.⁵⁰⁶

Siyasi iktidar kaynakları üzerinde ise hukuki düzenin elverdiği yeni bir meşruiyet algısı yerleşmiştir. Buna en büyük delil devletin farklılaşan ve artan işlevleri sonucu müesseseleşme çalışmalarında görülmektedir. Modern devletin kurumsal ve hukuki tezahürü Tanzimat Dönemi'nin bir getirisidir. Bu açıdan bakıldığında siyasi iktidar kaynakları üzerindeki iktidar bloğunda bürokrasinin egemen konumda olmaktan ziyade özellikle padişah ve diğer yönetenlerle karşılıklı ve bağımlı bir ilişki kurduğu, ancak 1876'ya giden süreçte yeni bürokratik seçkinlerin, öngörülmeven ancak tabii sonuçlar ortaya koyduğu; siyasi iktidar kaynakları üzerinde padişahın iktidarına meydan okuyabildikleri ve bunun sonucu olarak da bağımsızlaştıkları, ancak öte yandan kendi meşruiyetlerini kurmada toplum içindeki destek gruplardan mahrum kaldıkları için egemen sınıf haline gelemedikleri ve dolayısı ile iktidar bloğu içerisinde eksik bir hakim üye olarak yer aldıklarını söylemek daha doğru olacaktır. Öte yandan modernizasyon, kanunileştirme ve sekülerleştirmenin devam ede geldiği göz önüne alındığında uzun vadede hakim grubu meydana getirdikleri söylenebilir.

---

⁵⁰⁶ Burçak, B. (2006). “19.Yüzyıl Osmanlı Entelektüeli ve Bilimcilik”. *Doğu Batı Dergisi -Entelektüeller I.* 35, 49-60

Ekonomik, ideolojik ve siyasi iktidar kaynakları üzerinde kurulu iktidar bloklarının üyeleri, konumları ile beraber ortaya koyulduktan sonra Osmanlı modernleşmesinin kapsayıcı alanı olarak değerlendirilen siyasi alanın geneli üzerindeki iktidar bloğunun sürekli üyesi olan bürokrasinin, Tanzimat Dönemi'ndeki iktidar biçimi ve iktidarının boyutlarını ifade etmek gerekir.

Bürokrasi, ekonomik alanda daha çok kolektif, kısmen yaygın ve dağınmık bir iktidar biçimi uygulamıştır. İdeolojik alanda, ise kesinlikle dağıtımcı -Ali Paşa'nın yönetmeye belirli birkaç kişinin ehliyeti olduğu düşüncesi-, topluma karşı yaygın -Fuad Paşa'nın "toplumsal değişimin yegane kuvveti kamu eğitimidir" düşüncesi- , kendi örgütlenmesine karşı yoğun -Fuad Paşa'nın "örgütlerin kendini koruma yasası"⁵⁰⁷ ve otoriter iktidar biçimini uygulamıştır. Siyasi alanda ise dağıtımcı, yoğun ve otoriter iktidar biçimini istisnaları olmakla birlikte uygulamışlardır. Öte yandan siyasi alandaki iktidar biçimleri, Osmanlı siyasetinde genel bir eğilim, bir "trend"dir. Bürokrasi bu dönemde karar mekanizmaları üzerinden ilerlemiş, bürokratizmden ziyade güç kaynaklarını, hizmetin icaplarının siyasi niteliğinden dolayı elde etmiştir. Bu sebeple bürokrasinin iktidarı, iktidarın birinci boyutuna tekabül eder, ancak öte yandan modernleşme algısını hem olumlu hem de olumsuz yönde şekillendirmesi ile aynı zamanda Osmanlı'nın yıkılışına kadar devam eden iktidarın ikinci boyutuna da dahil edilebilir.

Sonuç olarak bürokrasi, siyasal alanda konjoktüre göre değişen hakim, bağımlı ve eksik hakim konumlarında yer almıştır. "Eksik hakim konum" ile anlatılmak istenen iktidar bloğundaki konumların net bir analize izin vermeyecek derecede iç içe geçmesi durumunda uzun süre iktidar bloğunda kalmayı başaran toplumsal bir kategorinin durumunu açıklamaktır. Modernizasyonun değişken koşulları içerisinde konumlar belirsizleşince ve değişiklikler daha sık aralıklarda yaşanınca eksik pozisyon meydana gelmektedir. Osmanlı-Türk modernleşmesinin önemli bir özelliği olan iç içe geçmiş aktörlerin siyasal alandaki etkinliği, yöneten yönetilen ayrımına dayalı siyasal hayatın bir göstergesidir.

Bürokrasi Osmanlı'nın yıkılışına kadar iktidar bloğunun vazgeçilmez bir üyesi olmuştur. III.Selim'in tavsiyelerine başvurmak için topladığı bir mecliste "devlette

⁵⁰⁷Mehmet Emin Ali Paşa., Keçecizade Fuad Paşa. (1978). Belgelerle Tanzimat Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri. (Çev: Engin Deniz Akarlı). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 6-7

hissemend'' olarak nitelediği üst bürokrasi, Tanzimat Dönemi'nde uzun yıllar iktidarın büyük ortağıdır.⁵⁰⁸ Siyasal alanın rol tanımlarını, meşru sınırlarını ve meşru kabul edilmeyen ancak iktidar ilişkilerine dahil olan bir çok iktidar biçimi ve vasıtasını belirleme ayrıcalığı da yine bürokrasi tarafından kullanılmıştır. Bu devrin bürokratik seçkinleri, Osmanlı tarihide siyasal alanda bürokratik kalınarak -iktidar kaynakları üzerinde siyasal metotlara asgari düzeyde başvurarak, idari ve bürokratik metotlarla siyasal eylemde bulunarak-, bürokrasinin ulaşabileceği en geniş iktidar kapasitesine ulaşmışlardır. III.Selim ve II.Mahmud dönemlerinin yönetenlerinin, sivil bürokrasinin mezkur dönemdeki bu konumu karşısında iktidar ilişkilerinde hep ikincil ortaklar olarak kaldıkları ifade edilebilir. Tanzimat'ın bürokratik seçkinleri önceki dönemden farklı olarak siyasal alanda yeniden konumlanmış ve bu konumunu siyasal alanı değiştirerek başarmıştır. İktidar ilişkileri içerisindeki diğer gruplar ise siyasal alanın sınırlarındaki bu değişimi başarabilmek için Cumhuriyet Devri'nde ki çok partili siyasal hayatı beklemek zorunda kalacaklardır. Bu dönemki konum değişiminin bürokrasinin işleyişi açısından asıl önemi ise özgün örgütlenmesinin içselleştirilmesi ile siyasal alandaki konjonktür gereği tahribat ve tahakküme maruz kalsa bile muhafaza ettiği örgütlenme kabiliyeti sayesinde iktidar kapasitesini korumayı sağlayacak modernizasyonun gerçekleşmiş olmasıdır.

---

⁵⁰⁸Ahmet Cevdet Paşa'dan Akataran: Karal; Karal, E. Z. (1942). *Selim III.'ün Hatt-ı Hümayunları*. (1.Baskı) . Ankara: TTK Yayınları, 32

SONUÇ

Toplumsal kurumlar, edimcilerin çelişkili doğalarından kaynaklanan ve tarihsel süreç içerisinde gelişen fenomenlerdir. Bu açıdan bakıldığında devletin tarihsel dönüşümü insan doğasının çelişkili yapısı ile yakından ilişkilidir.

İktidar kavramının kurumsal yapıların çözümlenmesinde merkezi önemi verili kabul edildiğinde devletin, toplumların serüvenine etkisi de başlıca faktör olmaktadır. Toplumsal kurumların varoluşsal iktidarının, toplumdaki çatışma halinin sürdürülebilir seviyede tutulmasında etkin etken olduğu söylenebilir. Öte yandan kurumların var oldukları çevre ile uyumu meşruiyet ve örgütlenme kapasitesi ile yakından ilişkilidir. Bu durum, toplumsal değişimin kaçınılmaz olduğu kabul edildiğinde dinamik bir görünüm arz eder. Toplumsal değişim sürecinin buyurma-itaat ilişkisini hayati bir konuma taşıdığı tarihsel aşamada “norm ve yasa”nın iktidar kavramının toplumdaki işleyişini belirlemeye başladığı; siyasetin teolojiden azade kalmaya başladığı süreçle birlikte iktidar ilişkilerinin daha da “kurumsallaştığı” hatta “devletselleştigi” söylenebilir.

Weber’in akılcılaşıma kavramı ile ifade ettiği tarihsel kavşak, bürokratik örgütlerin toplumdaki iktidar ilişkilerini belirlediği dönemi ifade etmektedir. Öte yandan bürokratik örgütlerin her bir toplumda tek bir ideal tip görünümünde olmadığı söylenebilir. Toplumların serüvenleri “iktidar stratejilerinin arkeolojisi”nin farklı tezahürlerine sebep olmuş; siyasal kültürün yapılandırıcısı olan farklı kurumsal örüntüleri meydana getirmiştir. Bu açıdan bakıldığında bürokratik örgütlenmenin belirleyiciliği ve iktidar ilişkilerinin anlamlandırılması da farklılaşmıştır. Bu bağlamdan hareketle belirli bir tarihsel dönemdeki ve mekandaki, iktidar ilişkilerinin ampirik incelemesinin kurumların örgüt kapasitelerinin kavranması ile mümkün olacağı ifade edilebilir.

Toplumun örgütlenme vasıtasıyla varlığını devam ettirdiği ve tarihsel olarak örgütleyici toplumsal kurumların değişkenlik gösterdiği kabul edildiğinde Osmanlılar, devletin ve daha özelde bürokrasinin örgüt kapasitesinin toplumsal ilişkileri belirlediği bir dönüşüm yaşamışlardır. İktidar bloğu toplumsal kaynaklara; kaynaklar örgüt kapasitesine; örgüt kapasitesi ise dışsal koşullandırıcılar ile içsel imkanın uyuşmasına bağlıdır. Osmanlı bürokrasinin belirleyiciliğinin iktidar ilişkileri içerisinde gözlemlendiği bu tezde, iktidar bloğu ve toplumsal değişim kavramları bürokrasi odağında incelenmiştir.

Siyasal kavramının toplumun genelini etkileyen teorik ve pratik manası, siyasal alandaki aktörlerin ve rollerin, toplumdaki iktidar ilişkilerini belirleme ayrıcalığına sahip olmasını ifade etmektedir. Bu açıdan insan doğasındaki temel çelişkinin -bencil ve sosyal olma- siyasal kavramının teorik ve pratik manası ile dengede tutulduğu ve bunun büyük oranda evrensel olduğu söylenebilir. Siyasal alandaki istisnai durumlar ile de alanın sınırlarının ve mücadele nesnelere saptandığı söylenebilir.

Sonuç olarak tarım devriminden sanayi devrimine, düzenli ordunun kurulumundan ateşli silah gücünün örgütlenmesine veya köylerden kentlere toplumların ve kurumların tarihsel dönüşümü, yönetimin teorik ve pratiğini de değiştirmiştir.⁵⁰⁹ İktidar kavramı, toplumsal ilişkilerin karmaşıklaşan yapısının anlaşılmasında merkezi konuma gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin 19.yy'daki yönetim anlayışının ve yapısının iktidar ilişkileri bağlamında bir incelemesinin yapılması, Tanzimat Dönemi Osmanlı bürokrasisinin siyasal hayattaki konumunun belirlenmesi açısından verimli bir tablo sunmuştur.

Osmanlı modernleşme tecrübesinin belirgin niteliği "devlet" in toplumsal ilişkilerdeki konumu ile modernizasyon arasındaki ilişkidir. Dolayısı ile devlete aidiyeti en üst düzeydeki toplumsal kategori olan bürokrasinin veya idari mekanizmanın da siyasal alandaki rolünün değiştiği; bu rol değişimi sürecinde aktörlerin farklılaştığı ve nihayetinde toplumsal değişimin siyasal alanda yaşanan iktidar ilişkileri ile paralellik gösterdiği söylenebilir. Toplumdaki siyasal taleplerin, ilişkilerin ve tatmin pratiklerinin değiştiği göz önüne alındığında tarihsel bir rol olarak bürokratik işlevlerin doğduğu söylenebilir.

Bürokrasinin, bu tezde ifade ettiği anlam, seçilmiş veya kan bağına dayalı herhangi bir egemen kişi ya da grubun yönetimine karşı "idari karar verme yetkisini" üzerine almış, mesleki eğitimi olan bir topluluk olarak memurların yönetimidir. Osmanlı bürokrasisinin, tanımlanan anlamıyla, oluş çağı olarak nitelendirilen "Tanzimat Dönemi", genel itibari ile mesleki statüye sahip, idari makamları olan ve siyasal konularda söz hakkına sahip olduğu kanaatindeki "atanmışların" iktidar ilişkilerindeki konum değişimi üzerinden değerlendirilmiştir.

---

⁵⁰⁹ Şaylan, G. (1988). "Ordu ve Siyaset" Bonapartizmin Genel Kültürü". Mümtaz Soysal, Cem Eroğul, Yavuz Sabuncu (Editörler). Bahri Savcı'ya Armağan. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 453-454

Modern devlet aygıtının gerekliliği verili iken devletin yeni formunun ve norm çerçevesinin ‘ne’ olacağı ve ‘nasıl’ yapılandırılacağı siyasal alanın mücadele nesnesi haline gelmiştir.

Devletin, genel bir ‘yabancılaşma’ sürecinin bir parçası olarak onu meydana getiren toplumdaki özerkleşmesi ve kapitalist toplumsal formasyonun erken dönemlerinden itibaren tek bir sınıfın, kategorinin veya statü grubunun egemenliğinde olamayacağı söylenebilir. Bu açıdan iktidar bloğu kavramı modern devleti anlamada verimli olmuştur. Toplumdan özerkleşen devletin bunu başarabilmesi ve sürdürebilmesi esas itibari ile nesnel ve öznel koşulların uyumunun bir sonucudur. Bürokrasi, bu uyum gerekliliğini sağlama noktasında örgütlenme kapasitesine ve kendi yeniden üretimi için devletle ontolojik bağı meşrulaştırma çabasına başvurmuş toplumsal bir kategoridir. Bu açıdan klasik Marxist tezden farklı olarak egemen sınıfın aracı değil; özerk bir toplumsal kategoridir. Öte yandan devletle olan bağı ve kültürel üretimde modern devletin yaygın iktidarı göz önüne alındığında ‘sınıf durumlarının’, sınıf konumlarının önünde olduğu ayrık bir görünüme sahiptir. Özellikle modernleşmenin Batılı formundan farklı bir gelişme çizgisi takip eden Osmanlı Devleti, kökleri siyasal kültürün dehlizlerine dek uzanan devlet anlayışına ve bununla birlikte ‘bürokratik yönetim geleneği’ne sahiptir.

Osmanlı bürokrasisi, hem siyasal hem de kültürel açıdan toplumun merkezinde ama ona üstün ve ondan özerk şekilde kurgulanmış ve işlemiştir. Osmanlı bürokrasisi, Türk devlet geleneğinin, İran idare kültürünün ve Bizans siyaset anlayışının İslami ölçütler içerisinde ehlileştirildiği bir siyasal yapının ürünüdür. Modernleşme süreci bu kültürün yeni bir formda işlevsel kılınması amacı ile projelendirilmiştir. Bürokrasi, siyasal alanın faillerinin devletle olan ilişkisinde her zaman etkin olmayı sürdürmüş, bunu çeşitli stratejiler etrafında geliştirdiği örgütlenme kapasitesi, iktidar biçimi ve iktidar boyutunu seferber ederek başarmıştır.

Tanzimat’ın devrildiği kültürel ve sosyo-ekonomik mirasın yapılan reformlara etkisi göz önünde tutulduğunda yeni bir toplum yapısının oluşumu gözlemlenebilir. Tanzimat Dönemi’ne miras kalan sorunların ve değişime etki eden faktörlerin ‘Klasik Düzen’ ve ‘Düzenin Islahı’na yönelik ilk teşhis ve düzenlemelerle doğrudan ilişkisi vardır.

Klasik Düzen'in başlıca sac ayakları olan tımar, vakıf ve yönetim sistemleri Osmanlı Devleti'nin normatif çerçevesi ve toplumsal işlevleri açısından uyumlu ve dengeli bir işleyiş sağlamaktadır.

Her sac ayağının iktidar kaynakları ile ilişkisi olduğu düşünülecek olursa tımar sistemi kamu güvenliğinin sağlanması, asker beslenmesi ve idari taksimatın uyumu açısından siyasal iktidar kaynakları ile; artı ürün üretimi ve toplanması, ekonominin denetimi ve gelir uçurumunun belli bir seviyede tutulması açısından ekonomik iktidar kaynakları ile; devletin yaygın iktidarının faydalarını göstermesi ve merkezkaç kuvvetlerin oluşumunu kutsayacak ödüllere izin vermemesi yönüyle de ideolojik iktidar kaynakları ile ilişkili işlevleri yerine getirir.

Vakıf sisteminin ise yerel ve merkezi görevlilerin bir arada yönettiği ve devletin varlığını tanıdığı tek tüzel organizasyon olması nedeniyle siyasal iktidar kaynakları ile; toprak mülkiyetine sahip olması ve sosyal hayatta, ticarete ve istihdamda etkin faaliyetlerde bulunması nedeniyle ekonomik iktidar kaynakları ile; dini ve eğitici faaliyetleri üstlenmesi, toplumsal olarak alt tabakalara dini tutunum, üst tabakalara da dini görevlerini ifa imkanı oluşturduğu için ideolojik iktidar kaynakları ile ilişkili işlevleri olduğu öne sürülebilir.

Son olarak yönetim sisteminin iki yönü Saltanat-veraset usulü ve "kapı menşei" olarak ifade edilebilir. Saltanatın, sultanın şahsiyetinden ziyade makamın kutsaliyet ve yetkileri ile ilgili kurumsal yönü, erken çağlardan beri Osmanlı siyasal kültürünün ögesi olmuştur. II.Mehmed'in meşhur düzenlemelerinin ardından idari anlamda yasa haline gelen kurumsal bakış açısı, saltanatın intikalinin veraset sistemi şeklinde teşekkülünde önemli bir etkidir. Veraset sisteminin oluşumu ve idari düzenlemelerin siyasal alana yansımaları ise merkezin çevre karşısındaki üstünlüğünü sağlayacak araçlar olması açısından önemlidir. Saltanat-veraset usulünün teorik ve pratik yönleri ile siyasal alanda "örfi irade"yi, ekonomik alanda Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki toprakların "miri"liğinin içselleştirilmesini ve ideolojik anlamda da dini ve adli yetkilerin tek elden dağıtımının meşruluğunu toplum için norm haline getirdiği söylenebilir. Devlet idarecilerinin "kulluk ideali"de bu normlardan bir tanesi olarak değerlendirilmiş ve hanedandan -özelde sultandan- başka siyasi bir meşruiyet kaynağının olmadığı inancı yerleştirilmiştir.

Kapı menşei ise siyasal alandaki aktörlerin temel itkilerini belirleyici geleneksel bir faktördür. Feodal düzendeki yöneticiliğin aristokratik niteliğinden farklı olarak Osmanlı idarecisi için soy ve kana dayalı yönetme hakkı sadece Osmanlı hanedanına aittir. Öte yandan dini konularda uzmanlıkları olan ulemanın ise kilise benzeri bir iktidarının olduğu söylenemez. Osmanlıda siyasal olarak kutsaliyet hem örfi hem de dini yönden devletin sınırları içerisindeydi. Kapı menşei bu durumun pratiğini meydana getiren ikili bir anlama sahiptir. Osmanlı Devleti'nde siyaset kurumunun olduğu varsayıldığında bunun hane ve kapı halkının varlığı ile ilişkili olduğu gözlemlenmektedir. Devlet erkanı ve ricali gibi bir ayırım hane ile kapı arasındaki küçük farka dayalı olarak iktidar odağına göre şekillenmiş ve Osmanlı Devleti'nin siyasal kültürüne yerleşmiştir. Kapı menşei kavramının, himaye sistemi ile ilişkili olduğu kadar devlet teşkilatı içine dahil edileceklerin belirli bir kurum kültürünü de özümsemesi anlamında, ikinci bir yönünün daha olduğu belirtilmelidir. Bu anlamda Osmanlı idarecisinin, devlete intisabından yüksek bir rütbeye erişene kadar devam ettiği kabul edilen yetişme döneminde edindiği adap anlayışına göre kapı menşei farklılaşır. Bu farklılaşma, yöneticinin himaye edildiği kapı veya mensup olduğu hane ile yetiş/tiril/diği kurum kültürünün ayrıtına dayanır. Saray, şehzade kapıları, paşa kapıları, ocaklar, kalemler, ulema haneleri, medreseler ve donanma bu anlamda kültürel aşlamaların yapıldığı ve siyasal aktörlerin eylem ve düşünce tarzlarının oluştuğu yerlerdir. Ayrıca önemli bir gelir kapısı ve ekonomik denetim işlevinin sürdürdüğü bir yer olarak da görülebilir. Çünkü bu yönetim sistemi bir nevi devlete aidiyeti pekiştirici bir ekonomik alt yapı sayesinde sürdürülebilmektedir. Kapı menşeinin örgütlenme kapasitesi ve tarzını da şekillendirdiği söylenebilir. Bu açıdan düzenin bozulması ve ıslahı sürecinde belirgin etkisi görülmüş, iktidar bloğundaki aktörlerinin konumlarının saptanmasında etken olmuştur.

Akdeniz ticaretinin Osmanlı aleyhine değişimler -altın kıtlığı vb.- geçirmesi, ekonomide ortaya çıkan enflasyon, yeni kaynak ve kıtaların keşfi, vergi sisteminde yaşanan aksamalar, uzun süren savaşların ekonomik külfetinin getirisinden daha fazla olması, nüfusun verimsiz yayılımı ve kontrolsüz artışı, vakıfların yaygınlaşarak miri arazi gelirlerinin azalması, iltizam ve müsadereden kaynaklı toplu gelir kaynaklarının yolsuzluklar nedeni ile zayıflaması ve tarım teknolojisinde bir ilerlemenin olmaması ekonomik iktidar kaynakları üzerinde merkezin ve özelde bürokrasinin denetimini zayıflatmıştır.

Öte yandan “tüfenkli” piyade askerinin savaşlardaki etkinliği sonucu sipahilerin önemini kaybetmesi, top ve gemi teknolojisindeki gelişmelerde Avrupa’nın gerisinde kalması, kapıkulu askerinin savaş yeteneğini kaybetmesi, topraksız köylü ve sipahilerin asayişsizlikleri, Celali İsyancıları, ayanların yerel güçleri kapılarına almaları, medrese öğrencileri ve İstanbul halkının askerlikten muaf tutulması sonuç olarak Osmanlı Devleti’nin içerde ve dışarıda siyasi iktidar kaynakları üzerindeki denetimini zayıflatmıştır. Çevre güçleri ve merkezdeki kapıkullarının kural tanımazlıkları, Avrupa devletleri karşısında mağlubiyetlerin yaşanması, siyasi iktidar kaynaklarının kontrol edilemeyişi, kaynaklar üzerindeki iktidar bloğunun organize olamayışı ve iktidar odağında kaymanın yaşandığı bu dönemde sultanın idealleştirildiği devlet örgütlenmesinin değişimi gözlemlenmektedir.

Ekonomik ve siyasi iktidar kaynakları üzerinde merkezin değişen konumunun hem bir sonucu hem de bütün bir inkıraz sürecini besleyen yeni siyasi davranış ve anlayışların teşkiline etken olan ideolojik iktidar kaynakları da çeşitli faktörler sonucu değişime uğramıştır. Bunlar arasında başat rolde; devlet iktidarının temerküzünün hangi makamda veya kurumda olacağı; dinin toplumsal formasyonda ve iktidar kaynakları üzerinde ne ölçüde belirleyici olacağı ve yeni normların kök alacağı düşüncenin menşei gösterilebilir.

Düzenin bozulmasının belirli sonuçları olmuştur. Bu sonuçlar Osmanlı Klasik Düzeni’nin yapısından kaynaklı olarak iç içe geçmiş toplumsal olgulara ve değişim sürecinin hızlanmasına neden olmuştur. Merkezin geleneksel kontrol ve denetim araçlarının işlevsizliğinin dış tehditlerle birleştiği bir dönemde, inkıraza karşı aceleci tedbirlerin “icabı”nın formülasyonu, Klasik Düzeni kökten sarsıcı etkiler yaratmıştır. İlk olarak mülkiyet siyasetinin değişimi, miri arazilerin özel mülkiyete geçişi ve bunun sonucunda ekabir siyasetinin taşrada yayılması yeni toplumsal kategorileri meydana getirmiştir. İkincisi ise merkez teşkilatı içerisindeki çatışmacı siyasettir. İlk durum Osmanlı’da merkez-çevre ilişkilerini çok yönlü sarsmış, merkezin kaynaklar üzerindeki denetimini ve geleneksel adalet anlayışına dönük yapısını işlevsizleştirmiştir. Osmanlı 18.yy’nda ayan bu şartların ürünüdür. 19.yy’ın ilk yirmi yılına kadar Osmanlı siyasi hayatının başlıca konusu olan ayanın siyasi ve ideolojik iktidar kaynakları üzerindeki iktidar bloğundaki konumu istisnai olarak önemli olurken, ekonomik iktidar kaynakları üzerindeki iktidar bloğunda her zaman önemli bir konumda olmuştur. Merkez-çevre ilişkilerinin siyasi biçimi; ayanın ekonomik öncelikleri ile merkezin siyasi ve ideolojik

önceliklerinin “beka stratejisi”nin eleğinden geçerek uzlaştığı; öte yandan merkezin ekonomik önceliklerinin, çevrenin siyasal ve ideolojik öncelikleri ile çatıştığı bir gerilim siyasetinin sürgit devam ettiği bir süreçte belirlenmiştir.

Merkezdeki çatışmacı siyaset ve merkez-çevre ilişkilerindeki gerilim siyasetinin “beka stratejisi”ni zaafa uğrattığı, sultanın otoritesini zayıflattığı, “din-i devleti”n sağlaması gereken adaleti zaafa düşürdüğü gibi gerekçeler öne sürülerek yeni bir “devlet” idaresi anlayışının “icabı” lüzumlu görülmüştür. Yeni idari yapının ve siyaset anlayışının 18.yy başından beri temasların hem arttığı hem de niteliğinin değiştiği Batı’dan alınması tabii bir durumdur. Yeni yönetim anlayışının aşamalı şekilde yerleştiği söylenebilir. Bu anlayış “merkeziyetçi müesseseseleşme” ve rasyonel-icapçı siyaset biçiminin birlikteliğinin ortaya çıkardığı ancak geleneksel devlet-toplum ilişkilerinin sürdürülmesinin “beka stratejisi” -savaş için gerekli ekonomik ve beşeri sermaye ancak çevrenin itiraz etmemesi halinde verimli şekilde merkeze akar- anlayışı doğrultusunda devam ettirilmek istendiği yeni bir stratejiler bilançosuna işaret eder.

Osmanlı devlet adamlarının düzenin ıslahına yönelik reformların gerekliliği ve niteliğini kavraması için ülke sosyolojisinde 1774 sonrası beliren iki durum önemlidir. Bunlar merkez-çevre ilişkileri bağlamında kavranması önerilen “ayan”ın artan etkisi ve önce sultanların ardından bürokrasideki “kalem efendilerinin” başrolü oynadığı “merkeziyetçi müesseseseleşme” reaksiyonu; ikinci olarak ise özellikle Rum ve Sırlar arasında baş gösteren, Avrupa ile ticari ilişkilerin ve gayrimüslimlerin sosyal fonksiyonun bir sonucu olarak ticaret burjuvazisinin gelişiminin getirdiği, ulusçu ayaklanmalar sayılabilir. Bu ikinci durum karşısında Osmanlı Devleti, Osmanlılık kavramı etrafında “saptanan” bütünleştirici bir reaksiyon göstermiştir.

İdari açıdan bir nevi yasa yapıcı kurum olarak değerlendirilen Divan-ı Hümayun’un yetkilerinin bir kısmının Sadrazam Divanı’na devri; sultanın ordu başında sefere çıkma adetini terk edişi ve yeni sultanın iktidarı için ricalin fiili onayına ihtiyaç duyması gibi faktörler iktidar bloğu içerisinde konum değişiminin ve siyasal alanda yeni rollerin varlığının göstergesidir. Bürokrasinin, “mutlak kulluk mefhumu”nun idealize ettiği sultan imgesi değişime uğramıştır. Hem halife hem de yeryüzü sultanı olarak idealize edilen bir mevkii, tedrici olarak “devlet”in hizmetkarı ve mülkün emini haline dönüşmüştür. Sultan, karizma sermayesini yitirmeye başlamış, karizma hanedan ve tahttan, devlet ve

hizmetkarlığa yönelmeye başlamıştır. Reformun, hizmetin icabı ve devleti kurtarmanın yegane yolu olarak algılanması kişiler üstü yasa kavramını ve meşvereti günlük siyasal kavramlar haline getirmiştir. Bu durum “adap” kültürü etrafında belirli bir yönelişi olan “kalemiye”nin işlevlerini arttırmıştır. Devletle aidiyet ilişkisi kuran tüm üniteler, kapı menşeyini kalemlerde bulan bir kategori tarafından seferber edilecekleri projeler karşısında çeşitli reaksiyonlar geliştirmiş ittifaklar kurmuştur. Tüm bu durumlar merkez içerisindeki çatışmacı siyaseti besleyen faktörler olarak değerlendirilebilir. Sultanın, bu yeni kategoriyle kurduğu ittifak ise, özellikle III.Selim ve II.Mahmud dönemlerinde, “sultana itaatle beraber devlete kulluğun” bürokrasinin ideolojik iktidar kaynağı haline gelmesiyle sonuçlanmıştır.

Toplumsal değişimin daha uzun tesirli bir vechesi ise geleneğin duvarlarındaki çatlaklardan sızan ve fennin pragmatistçe icaplar için seferber edilmesinden kuşku duymayan taşıyıcı bir toplumsal kategorinin devlet içerisinde “az çok” oluşturduğu bir zihniyetin teşekkül edişidir. Bu zihniyetin teşekkülünde, Batı’da yaşanan Aydınlanmacı zihni gelişim, kalemlerin diğer ünitelerde de yaygınlaşması, kalemlerde görülen yeni tip eğitim anlayışı ve yazılı kültürün yaygınlaşması, dinin de reformların gerekliliği yönünde seferber edilmesine yönelik siyaset ve sultanların bu yeni zihniyeti himayesi önemli faktörler olarak gösterilebilir.

II.Mahmud’un son dönemlerinde net şekilde görülmeye başlayan bu yeni zihniyet reformların amaçlarına da yansımıştır. Reformların amaçları ve uygulama vasıtaları, kısmen seküler formda ve bürokratizmin müphem göstergeleri ile birlikte tasarlanmıştır. Mahmudçu aydın despotizmi ve öncülü olan Nizam-ı Cedid siyaseti, “düzenin tesisini” beka için elzem görmüştür; düzen, ihya edilesi geleneklerde değil daha çok devlet kapasitesinin artırılması ve sultanın merkezde olduğu yeni bir kurumsallaşma örüntüsünü, bu kurumsallaşmanın işlerliğini sağlayacak “yasa”ları ve yasaları uygulayacak bürokrasiyi idealleştirilmiştir. Kalemiye veya II.Mahmud Devri’nin son on yılından itibaren bürokrasi, 17.yy’dan 19.yy’a kadar olan şartların ve kendi bilinçli çabalarının bir sonucu olarak değişim süreci içerisinde iktidar bloğunun daimi bir üyesi olmuştur. Sonuç olarak Tanzimat’a miras kalan siyasi yapı, bürokrasinin erken dönemden itibaren modernleştiği ve bu ölçüde de toplumsal formasyonu ve iktidar bloğunu örgütleme kapasitesinin diğer ünite ve toplumsal kategorilerden fazla olduğu bir şemayı ifade eder.

Tanzimat'ın düzen ve öngörülebilirlik kavramları ile yakın ilişkisi tarihsel şartların bir sonucu olduğu kadar dönemin aktörlerinin bilinçli eylemi ile de yakından ilgilidir. Bu durum toplumsal örgütlenmenin yeniden biçimlenişinde siyasal alanın yapı taşlarındaki değişimi ifade eder. Toplumsal bir kategori olarak bürokrasinin ve özelde sivil bürokrasinin dönüşümü de yine değişim sürecinin bir parçasıdır. Osmanlı yönetici sınıfını - sınıf durumunun belirleyici olduğu bir sınıfı- oluşturan bürokratların klasik dönemden itibaren Batı'daki muadillerinden iktidar ilişkileri açısından üstün olduğu söylenebilir. Bunun başlıca nedeni bürokrasinin, geleneğin pekiştirici etkisinin yanında, birincil ilişkilerin belirleyici örgütlenme etkeni olduğu bir toplumda kültürel ve dini türdeşlik sahibi yönetici sınıf olmasının yanı sıra, dini ve kültürel açıdan ve hatta bununla iç içe geçmiş ekonomik çabalar açısından dağınmış vaziyetteki çevre güçlerine karşı örgütlenme üstünlüğüne sahip olmuş olmasıdır.

Öte yandan kalemiyenin mülkiyeye evriminde Osmanlı bürokrasisi, ‘geleneksel patrimonyalizm koşulları altında çalışan bir kalemiye sınıfının, reform düşüncesinin yasa ve rasyonalizasyona duyulan daha büyük bir gereksinime işaret ettiği ve bunu yaparken de siyasi ihtilafı alevlendirdiği bir çevrede işleyen modern bir kamu yönetimine, hatta devlet hizmetine’ daha yakın bir kurumsal anlayışa sahip bir yapıya dönüşmüştür.⁵¹⁰ Shaw’ın da ifade ettiği gibi ‘Onların meşruluğu, kelimelerden çok hakikatlerde gizlidir’.⁵¹¹ Tanzimat kavramının da kalemiyenin bu değişimi ile eşanlı meydana gelen yeni bir zihniyet tarafından anlamı verilmiş, somut pratikleri meydana getirilmiştir. Bu açıdan Tanzimat, düzen ve öngörülebilirliği sağlayıcı prensipler bütünü standartlaştırıldığı tedrici bir süreçtir.

Gülhane Fermanı, kulluk ideali ve kapılanmanın yarattığı düşünülen ‘zaafiyetler’i sınırlamaya yönelik ilk ciddi adım olarak değerlendirilebilir. Fermanın iki yönü bu açıdan önemlidir; halkın ve memurların hakları. Tanzimat Dönemi Osmanlı bürokratları, yeniliklerin öncüsü ve düzenleyici uzmanlar olarak ‘seçkin’ bir tabakadır. Ancak ‘memur ve aydın’ kategorileri birbirine öylesine sınırdadır ki, (...) Osmanlı mülkiye memurlarının toplumsal konumlarını belirten bir terim olarak ‘seçkin’ Tanzimat’ın büyük

⁵¹⁰ Findley, C. V. (1996) *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. (1.Baskı). (Çev: Gül Çağalı Güven). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 8-10

⁵¹¹ Shaw, S. J. (1995). ‘19.yy Osmanlı Reformcularının Amaç ve Başarılarının Bazı Yönleri’. William R. Polk ve Richard L. Chambers (Editörler). Ortadoğu’da Modernleşme. (1.Baskı). İstanbul: İnsan Yayınları, 45

çoğunluğunda net bir anlam ifade etmez.⁵¹² Geleneksel yöneten-yönetilen ayırımına dayanan bu bakış açısının toplumsal yansıması, bürokratların alımladığı yönüyle, modern bir forma kavuşturulmuştur. Reformlar bu yeni formun vasıtaları olarak görülebilir.

Mali ve ekonomik düzenlemeler; iltizam ve müsadereye yönelik reformlar ile bütçe ve denetime yönelik reformlar olarak iki başlık altında değerlendirilebilir. İltizam ve müsadere ekonomik iktidar kaynakları üzerindeki iktidar bloğunu birinci derecede etkileyen önemli faktörlerdir. İltizamın düzenlenmesi çevre güçlerinin etkisini ve merkezdeki yolsuzlukları azaltırken, müsadere kaldırılması bürokrasinin güvenliğini sağlamıştır. Bu açıdan merkez-çevre ilişkilerinin ekonomik yönü açısından merkezin maaşlı personelinin etkinliğinin arttığı söylenebilir. Bütçe hazırlanması ve merkezi mali denetim ise bürokratik uzmanların elinde, sarayın ekonomik kudretini sınırlandırma ve taşra bürokrasisinin yolsuzluk ve keyfiyetini engelleme amacıyla tasarlanmıştır. Öte yandan büyük oranda başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu durumun amaçlar ile gerçeklerin çeliştiği bir görünüme ve Tanzimatçı anlayışın itibarsızlaşmasına neden olarak siyasal yönü daha ağır basan sonuçları olduğu söylenebilir. Ekonomik düzenlemeler ise ticaret erbabının gelişimine ve küresel ekonomi ile daha fazla ilişki haline giren çevre bir ekonominin meydana gelmesine neden olmuştur.⁵¹³ Bu durum gayrimüslim tebaa ve Avrupalı sermayedarlar arasındaki ilişkiden dolayı Müslümanlar arasında reaksiyona neden olmuştur. Kısmen sınai hammadde üreten Müslüman toprak sahiplerinin de yararlandığı bu durum ekonomik iktidar kaynakları üzerinde merkezin kontrol gücünü zayıflatmakla beraber siyasal alanda merkeze meydan okuyabilen Müslüman bir kategorinin oluşumunu da geciktirmiştir.

İletişim ve altyapıya yönelik düzenlemeler esas olarak iki yönden bürokrasinin siyasal konumunu etkilemiştir. İlki, kamu yararı kavramının somut pratiklerini meydana getirmesi, ikinci olarak ise modernleşmenin farklı kategorilerce içselleştirilmesi yönünden. Devletin topluma müdahale imtiyazının işlevsellikle bağıntısının sağlandığı bu reformlar, şer'i örfi hukuk çelişkisinin kamu yararı kapsamında icap eden işlerin yapılması ile örfi hukuk lehine değişmesinde önemli bir etken olmuştur. Örfi hukuk anlayışı, büroların da iktidar ilişkilerindeki konumunu meşrulaştırmıştır. Bu durum, cemaate dayalı mekansal örgütlenmenin yerini bürokrasinin, iletişim imkanlarını elinde tutmasından ve kamu

⁵¹² Findley, C. V. (1996). *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi.*, 12

⁵¹³ Keyder, Ç. (2000). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. (6.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, 39-71: Keyder, "çevreleşmeyi", "periferileşme süreci" olarak ifade eder.

yararına dönük imar işlerinden kaynaklanan, yaygın iktidarının getirdiği Osmanlılık formuna dayalı mekansal örgütlenmenin almasına yol açmıştır.

Nüfus ve günlük hayata yönelik düzenlemeler; sağlık, göçmen ve kentleşme alanında etkili olmuştur. Bu reformlar toplum üzerinde konumlanan devletin modern formunun işlevsel ve geleneksel kültürün köy ve cemaate dayalı yapısının değişiminde üstlenici rol oynayan bürokrasinin rasyonel olduğu kabulünü sağlamıştır. Özellikle alt sınıftan gelen gayri memnun kitlenin devlete bağımlı kılınması açısından önemli bir faktör olmuştur.

Hukuk alanında yapılan düzenlemeler Tanzimat'ın en önemli üç sac ayağından birini oluşturur. Bu dönemde kamu yararı kavramının şer'i hukuktan bağımsız şekilde ortaya konması bir iktidar stratejisidir. Öte yandan devlet kapasitesinin yaygınlaştırılması ve "devletliliğin" korunumu açısından 1858 Arazi Kanunnamesi bürokrasinin çevre güçleri karşısında elini güçlendiren çağdaştırıcı bir doküman⁵¹⁴ haline gelmiştir. Siyasal ve ideolojik iktidar kaynakları açısından genel bir dönüşümü ifade eden hukuk reformları, modernleşmenin merkezîyetçi yönünün ve modern devletin müesses formunun hem teorik hem de pratik ifadesidir. Ticari hukukta yaşanan gelişmelerde kapitalist ilişkilerin yerleşmesi ve kentli bir kamuoyu oluşumu için önemli görülmektedir. Tanzimat'ın hukuk reformları bürokrasinin güvenliği ve iktidar odağının kişilerden devlete ve kurumlara kaymasında başlıca araç olmuştur. Bunu sadece idari örgütlenmenin normlarını değil eş zamanlı olarak toplumsal yapının kilit noktalarını, "köprülerini", hukuk vasıtası ile yeniden kurgulayarak başarmıştır. Sonuç olarak iktidar bloğunun yarı-hakim bir üyesi olmasında hukuki reformlar güç kaynağı görevi görmüştür.

Eğitim alanında ise vakıfların fonksiyonlarını yitirmesi ve devletin eğitim işlerini üstlenmesi Tanzimat'ın ve belki Osmanlı modernleşmesinin en önemli sac ayağıdır. Tanzimat'ın geleneksel toplumun dini köklerini ve sultanın "absolutizm"ini sarsmasında hukuk ile beraber eğitim reformları da balıca rolü oynamıştır.⁵¹⁵ Bu durum vakıfların ideolojik iktidar kaynakları içerisindeki yerinin bürokratik mekanizmalarca doldurulmasının bir sonucudur. Sonuç olarak siyasal iktidar kaynakları üzerindeki iktidar bloğunda bürokrasinin "stratejik konumu" eğitimin açtığı olanaklarla kalıcı hale gelmiştir.

⁵¹⁴ Moiseyev, P. P. (1994). "Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Döneminde Tarımın ve Köylülüğün Durumu". 11. Türk Tarih Kongresi 4.Cilt. Ankara: TTK Yayınları, 1635-1644

⁵¹⁵ İnalçık, H. (1970). "The Nature Of Traditional Society". Dankwart A. Rustow ve Robert E. Ward (Editörler). Political Modernization in Japan and Turkey. (2.Baskı). New Jersey: Princeton University Press, 63

İdari alanda yapılan düzenlemelerin iktidar ilişkileri açısından üç önemli sonucu olduğu belirtilebilir. Bunlardan ilki, sultanın yetkilerinin sınırlandırılarak bir kısmının bürokratlardan oluşan kurullara devridir. Bu durum iktidar bloğu içerisinde bürokrasinin kalıcılığı ve yarı-hakim konuma gelişinin en net göstergesidir. İkinci olarak kuvvetler ayrılığının fiili olarak gerçekleşmesidir. Ancak bu ayrılıkla beraber her bir kuvvetin - yürütme, yasama, yargı ve dini- bürokratikleşmesi de eşanlı gerçekleşmiştir. Tanzimat Dönemi'nde yürütme kuvvetinin diğer erklerle göre daha ayrıcalıklı bir konumda olduğu söylenebilir. Özellikle iktidar odağının yürütmenin iki yüzü -saray ve Bab-ı Ali- arasında gidip geldiği göz önünde tutulursa bürokrasinin siyasal iktidar kaynakları üzerindeki iktidar bloğunda hakim konumda olduğu görülebilir. İkincisi, idari görevlerin nitelik ve niceliğinde yaşanan değişimdir. Bu durum yeni bir memur ve seçkin tipolojisinin oluşumuna ve modern devlet örgütlenmesinin yerleşimine yol açmıştır. Sonuç olarak bürokratik seçkinlerin mekanı olan bürolar meydana gelmiş, modernleşmenin tasarımı ve icrası ile toplumsal örgütlenmenin üstlenicisi olarak siyasal alanın sınırlarını belirleyici bir konuma sahip olmuşlardır. Üçüncü olarak ise devlet kapasitesinin artışı ile birlikte "bütünleşme" sorunsalının çözümü için gereken örgütlenme avantajını sürdürülebilir bir forma kavuşturmuştur.

Osmanlı modernleşmesinin retorik söylemi olan merkez-çevre diyalektiğinde merkezin bürokrasi tarafından temsil edildiği varsayımı karşısında çevre güçlerinin de ayan tarafından temsil edildiği kabul edilebilir. Ümera veya yozlaşmış taşra idarecileri çevre içerisinde güç olmakla beraber merkeze karşı herhangi bir iktidar mücadelesine girememişlerdir.

Ayanlar mülkiyet ilişkilerindeki dönüşümün ve reformların uygulanmasında merkezi bürokrasi ile tebaa arasında oynadıkları rolün bir sonucu olarak iktidar ilişkilerine dahil olmuşlardır.⁵¹⁶ Ayanın başlıca faaliyeti siyasal alanda yerel idare meclisleri, ekonomik alanda da vergi ve ticari pazar ile ilgili olmuştur. Rumeli ayanının toprak ile ilgili Anadolu ayanının ise pazarın gelişmesine yönelik talepleri bürokratik seçkinlerce makul olarak kabul edilmiş, bunun yanı sıra çevre güçleri merkezin siyasal üstünlüğünü kabullenmişlerdir. Tanzimat Dönemi'nin başlıca düzenlemelerinden olan 1858 Arazi Kanunu'nun ayanın gücünü kırmayı amaçladığı göz önünde tutulduğunda bu toplumsal kategorinin merkezin baskısına rağmen varlığını sürdürdüğü ve yeni koşullara uyum

⁵¹⁶ Lewis, B. (2017). a.g.e., 602

sağladığı söylenebilir. Küçük esnaf ve köylünün yerel eşrafa bağlılığının ilk sebebi kendi finans kaynağını oluşturamayışı veya hükümetten bu konuda desteği almada eşrafa bağımlı oluşudur; ikinci olarak kent veya kasaba pazarının eşrafça yönetilmesinin pazara mal çıkarmada çiftçiyi bağımlı kılmasıdır ve üçüncü olarak da toplum yapısının birincil ilişkilere ve şahsi bağlılığa dayalı gelenekselliğidir.⁵¹⁷

Eşrafın toplumsal konumu, güç kaynakları ve kabiliyeti ona özgü bir siyaset tarzını da beraberinde getirmiştir. Eşraf iktidar ilişkilerinde hassas ve dikkatli bir siyasi eylem tarzını benimsemek durumundadır. Çevre güçleri, merkezin iç ve dış gailelerle kriz haline girdiği istisnai dönemlerde bu siyaset tarzı gereği iktidar ilişkilerindeki konumunu güçlendirme yoluna gitmiştir. Bunu da siyasi sorumsuzluk ve çıkarıcı bir bakış açısı ile yapmıştır. Ayan siyasi eylem tarzını nadiren de olsa “yatay bir koalisyon” oluşturmak için kullandığında⁵¹⁸ ise merkez bu durumu yasanın çizdiği çerçevede tutmaya gayret etmiştir.

19.yy ortasından itibaren ayanın yanı sıra kentli Müslüman orta sınıfında oluşumundan bahsedilebilir. “Burjuva öznelliği” kavramsal açıdan bireysel bilinç ve sınıf oluşumu durumları ile ilgili toplumsal pratiklerin net sınırlarla ayrılmadığı bir anlamı ifade eder. Müslüman orta sınıfın gelişimi Batı’daki burjuva sınıfının tarihsel serüveninden farklı olduğu gibi sosyal pratikler açısından da benzer gerçeklikler değildir. Ancak Tanzimat reformları ile birlikte “yeni bir yatay tabakalaşmanın, eski dikey farklılaşmaların yerini almaya başladığı” söylenebilir.⁵¹⁹

Sonuç olarak ayan ve Tanzimat Dönemi boyunca gelişen yeni çevresel gruplar öncelikli olarak iktisadi nitelikli itkilere sahiptirler. Amaçlarını ve beklentilerini belirli bir ideolojik formasyona dökmemekle beraber ayanlar ve eşraf, başlıca rakip olarak birbirlerini, merkezi üst-bürokrasiyi ve gayrimüslim sermayedarları görmüşlerdir.

Tanzimat Dönemi Osmanlı siyasi hayatında iktidar mücadelesi içerisindeki toplumsal kategorilerin bürokratik kurumlara etkisini çözümlenmek bu tezin temel amaçlarındadır. Bu açıdan merkezi bürokrasinin tüm üniteleri ile merkezileşmenin

⁵¹⁷ Hourani, A. (1995). “Osmanlı Reformları ve Eşraf Politikaları”. William R. Polk ve Richard L. Chambers (Editörler). Ortadoğu’da Modernleşme. (1.Baskı). İstanbul: İnsan Yayınları, 67

⁵¹⁸ Hourani, A. (1995). a.g.m., 69

⁵¹⁹ Findley, C. V. (2016). *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*. (5.Baskı). (Çev: Güneş Ayas). İstanbul: Timaş Yayınları, 118-119

ölçütlerine uygun, müesseseleşmeyi pekiştirici yasal çerçeveyi önemseyen, seküler-rasyonel icapçılığı modern formunda yeniden üreten ve bürokratik yönetim anlayışının geleneksel himayecilik ilişkisini idame ettiren bir iktidar stratejisine sahip olduğu söylenebilir. Öte yandan çevrenin şampiyonu olarak ayan, iktisadi önceliklerini dikey ilişkileri ile sürdürülebilir kılma geleneğini muhafaza eden, yerel unsurlarla kültürel bağını sürdürürken merkezin reformlarına karşıda mesafeli ama karşıt olmayan hassas bir siyaset tarzını üreten ve istisnai durumlarda siyasal sorumluluğu çıkarları ölçüsünde değerlendiren iktidar stratejisini benimsemiştir.

Bürokrasi, beka tanımlaması ve örgütlenme kapasitesinin gerekliliği sayesinde siyasal alanda hakim bir konum işgal eder. Osmanlı Devleti'nin öznel koşulları bürokrasinin siyasal alandaki hakim konumunun iktidar bloğunda eksik-hakim konuma dönüşmesine neden olmuştur.

Bürokrasinin devlet-toplum ilişkilerinin muhtevasına yönelik idealize ettiği form çağdaş Batılı devletlerden farklıdır. Bu farklılık, telafi edilebilir olduğu düşünülen bir gecikmişlikten kaynaklanmaktadır. Bürokrasi idealize ettiği devlet-toplum ilişkisini, farkına vardığı gecikmişliğin telafisi amacıyla yönelik olarak kurgulamıştır. Reformların pratiği telafi edici bir bakış açısı ile meydana gelmiş beka stratejisinin ürünüdür.

Tanzimat Dönemi Osmanlı bürokrasisi geleneksel itaat ilişkisinin değişimini kendi çıkarı için kullanmayı bilmiştir. Bürokratik seçkinlerin düşüncesinde devletin üstlendiği külfet onun yetkilerini de arttırmıştır. Devlet, modernleştirici bir aygıt olduğu kadar bizzat modernliğin tarifini de yapabilir. Meşru siyasal davranış ve değerler bu tarifin dışında tasavvur edilemez. Geleneksel toplumun tutunumları, beka sorununu ve dolayısıyla bürokrasinin iktidar bloğundaki konumunu aşındıran faktörler olarak değerlendirilmiştir. Bürokrasi, geleneğin öteleyici şifasından mahrum kalma pahasına icapların gerektirdiği aykırılıkları dayatmayı kabullenmiştir. Kültürel bir kopukluğu göze alarak kendi kültürünü iktidar bloğundaki aktörlerin genel özelliği haline getirmiştir. Bu durum iktidar bloğunu tikelleştirdiği gibi devlet kapasitesinin artışıyla da iktidar kaynaklarının kullanım ölçütlerinin devlet tarafından tekelleştirilmesini sağlamıştır.

Tanzimat Dönemi'nde yaşanan siyasal, ekonomik ve ideolojik dönüşüm aktörlerin mücadelesi ile rollerin yeniden tanımlanmasına yol açmıştır. İktidar kaynakları ve iktidar

biçimleri bu rollerin yeniden tanımlanması sonucu değişime uğramıştır. Yaşanan bu köklü dönüşüm süreci siyasal alanın sınırlarının da değişimine neden olmuştur. Sonuç olarak bürokrasi, siyasal bir aktör olarak önce örgütlenme kapasitesi ve ideolojik niteliğini değiştirmiş; bürokrasinin belirleyici etkisi yeni toplumsal aktörlerin siyasal taleplerinin ve iktidar biçimlerinin değişimine neden olmuştur. Bu durum siyasal alanın sınırlarını saptama ayrıcalığının bürokrasi tarafından elde edilmesi ile sonuçlanmıştır.

Tanzimat'ın ilk yıllarından Âli Paşa'nın ölümüne kadar olan süreçte büyük ölçüde korunan "birlik ruhu" yerini iktidar bloğundaki aktörlerin bürokratik niteliklere büründürüldüğü tikelleşmiş bir roller bütününe bırakmıştır.

Sonuç olarak öne sürülen savlardan ilkinin bütün Tanzimat Dönemi için geçerli olduğu söylenemez. Ancak Mustafa Reşit Paşa, Âli Paşa ve Fuad Paşa'nın sadrazamlık ve hariciye nazırlığı görevleri sırasında bürokrasinin hakim konumda olduğu açıkça ifade edilebilir. Bu, genel olarak bürokrasinin sınıf durumunun olağan bir neticesi değil daha çok Bab-ı Âli'nin "koca" ve "âli" mensuplarının önderliğinin sağladığı bir durumdur. Öte yandan Tanzimat'ın öncü devlet adamları bir asır öncesinin kalem efendilerinden farklı olarak iktidarlarını hane mensuplarının güvencesiz siyasal akıbetlerine değil büyük oranda icapların gerektirdiği idari tekniklere bağlamaları yönüyle gayrişahsi bir niteliği de iktidar ilişkilerine sokmuşlardır.

İkinci sav açısından bürokrasinin klasik siyasal ilişkilerde ara bir konum işgal ettiği düşünülmektedir. Ancak toplumsal dönüşüm sürecinin ortaya çıkardığı yeni işlevlerin zaruriliği bürokrasinin meşruiyet açısından sultana veya diğer aktörlere bağımlılığını azaltmıştır. Mezkur tarihsel dönemde fiilen meydana gelen bu durum bürokrasinin örgütlenme kapasitesi ile daha da sürdürülebilir hale getirilmiştir. Fakat fiiliyattaki bu durum, resmiyetteki durumla tezat halindedir. Hala sultan tarafından atanan ve maaşlarının ödenmesi için çevre güçleri ile işbirliğine gitmek zorunda olan bürokrasinin, işlevlerini yerine getirebilmesini ve dolayısıyla meşruluğunu sağlaması açısından bağımlılığını sürdürdüğü söylenebilir. Bürokrasi, Tanzimat Dönemi içerisinde birçok defa iktidar mücadelesine girdiği saray ve çevre güçleri karşısında iktidar boyutunda yaptığı değişikliklerle meşruiyetini devam ettirmiş; böylece bağımlılık ilişkilerini -dönemsel olarak değişmekle birlikte- siyasal alanı belirleyen iktidar kaynağından uzaklaştırarak

asgari düzeyde tutmayı başarmıştır. Nitekim bu strateji yeni bir siyasal denge biçimi olarak kabul edilebilir.

KAYNAKLAR

- Abadan, N. (1959). *Bürokrasi*. (1.Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 7.
- Abadan, Y. (1940). "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili". Maarif Vekaleti. (Hazırlayan). Tanzimat 1. Birinci Baskı. İstanbul: Maarif Vekaleti Matbaası.
- Adivar,A.(1943).*Osmanlı Türklerinde İlim*.(2.Baskı).İstanbul:Maarif Matbaası.
- Ağaoğulları, M. A. (Editör). (2014). *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*. (5.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, 407.
- Ahıskalı, R. (2001). *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttablık (XVIII. Yüzyılda)*. (1.Baskı). İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- Ahmet Cevdet Paşa. (1973). Cevdet Paşa Tarihi Cilt 2. (1.Baskı). (Sadeleştiren: Sadi İrmak, B.Kemal Çağlar). İstanbul: MEB Basımevi Yayınları, 126.
- Ahmet Cevdet Paşa. (1997). *Tarih-i Cevdet Cilt 6*. (1.Baskı). (Sadeleştiren: Dündar Günay). İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Ahmet Cevdet Paşa. (1998). *Mi'yar-ı Sedat*. (1.Baskı). (Sadeleştiren: Hasan Tahsin Feyzli). Ankara: Fecr Yayınevi.
- Akbayar, N. (1985). "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu". M. Belge. (Editör). Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 5. İstanbul: İletişim Yayınları
- Akçura, Y. (1988). *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri* (XVIII. ve XIX. Asırlarda). (3.Baskı). Ankara: TTK Yayınları,
- Akşin, S. (Editör). (1997). *Türkiye Tarihi Cilt 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*. (3.Baskı). İstanbul: Cem Yayınları, 80
- Aktani T. (1987). *Kamu İdaresi*. (1.Baskı). Ankara: Anadolu Üniversitesi Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları,
- Akyıldız, A. (1993). *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform(1836-1856)*. (1.Baskı). İstanbul: Eren Yayınları
- Akyıldız, A. (1993). *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform(1836-1856)*. (1.Baskı). İstanbul: Eren Yayınları
- Akyıldız, A. (2015). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. (5.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları
- Amittay, J. B. (1983). *Siyasal Düşünceler Tarihi*. (1.Baskı). (Çev:Mehmet Ali Kılıçbay, Levent Köker). Ankara: Savaş Yayınları, 182-186
- Arsal, S. M. (1940). " Teokratik Devlet ve Laik Devlet". Maarif Vekaleti (Hazırlayan). Tanzimat 1. Birinci Baskı. İstanbul: Maarif Vekaleti Matbaası

- Arslan, A. (1999). *İslam, Demokrasi ve Türkiye*. (1.Baskı). İstanbul: Vadi Yayınları
- Avcıoğlu, D. (2016). *Türkiye'nin Düzeni Dün Bugün Yarın*. (2.Baskı). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları
- Aydın, A. (2014). "Benedictus Spinoza". Ahu Tunçel. (Editör). *Siyaset Felsefesi Tarihi* Cilt 1. (2.Baskı). Ankara: Doğu-Batı Yayınları,
- Baker, U. (2005). *Siyasal Alanın Oluşumu üzerine Bir Deneme*. (1.Baskı). İstanbul: Paragraf Yayınları
- Barkan, Ö. L. (1940). "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi". (Hazırlayan). Maarif Vekaleti. *Tanzimat* 1. Birinci Baskı. İstanbul: Maarif Vekaleti Matbaası
- Barkan, Ö. L. (1942). "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler." *Vakıflar Dergisi*
- Barkan, Ö. L. (1945). "Osmanlı İmparatorluğunun Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi". *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası*.
- Baykal, B. S. (1964). "Ayanlık Müessesesinin Düzeni Hakkında Belgeler". *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*. 1, (1-2)
- Baysun, M. C. (1985). "Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat". M.Belge (Editör). *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* Cilt 6. İstanbul: İletişim Yayınları,
- Berkes, N. (2002). *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*. (2.Baskı). İstanbul: Kaynak Yayınları,
- Berkes, N. (2017). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (25.Baskı). (Çev:Ahmet Kuyaş). İstanbul: YKY Yayınları
- Berkes, N. (2018). *Türk Düşününde Batı Sorunu*. (3.Baskı). İstanbul: YKY
- Berle, A. (1980). *İktidar*. (1.Baskı). (Çev:Nejat Muallimoğlu). İstanbul: Tur Yayınları,
- Bilim, C. (1990). "Tercüme Odası". *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 1(01),
- Blau, P. M. (1968). *Bureuacracy in Modern Society*. (17.Baskı). New York: Random House ,29
- Borlandi, M., Boudon, R., Cherkaoui, M., Valande, B., (Editörler). (2011). *Sosyolojik Düşünce Sözlüğü*. (1.Baskı). (Çev: Bülent Arıbaş). İstanbul: İletişim Yayınları
- Bottomore, T. (1987). *Siyaset Sosyolojisi*. (1.Baskı). (Çev:Erol Mutlu). Ankara: Teori Yayınları

- Bourdieu, P., Wacquant, L. J. D. (2003). *Düşünbilimsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*. (1.Baskı). (Çev:Nazlı Ökten). İstanbul: İletişim Yayınları
- Bourdieu,P.(2015). *Ayırım Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*. (1.Baskı). (Çev:Derya Fırat, Günce Bekkurt). Ankara: Heretik Yayınları,
- Bozkurt, G. (1996).*Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*. (1.Baskı). Ankara: TTK Yayınevi
- Braud, P. (2017). *Siyaset Sosyolojisi*. (1.Baskı). (Çev:Ertuğrul Cenk Gürcan). Ankara: İmaj Yayınları,
- Bursalı Mehmet Tahir. (1972).*Osmanlı Müellifleri Cilt 2*. (Baskı Yok). (Hazırlayanlar: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen). İstanbul: Meral Yayınevi,
- Cem, İ. (1999). *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*. (14.Basım). İstanbul: Can Yayınları
- Cevizci, A. (2017). *Aydınlanma Felsefesi*. (1.Baskı). İstanbul: Say Yayınları, 193
- Cezar, M. (1965). *Osmanlı Tarihinde Levendler*. (1.Baskı). İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları
- Cin, H. (1992). “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku” .(1.Baskı). H.D.Yıldız. (Hazırlayan). 150. Yılında Tanzimat. Ankara: TTK Yayınları,
- Çadırcı, M. (1985). ”Tanzimat’tan Cumhuriyete Ülke Yönetimi”. M.Belge (Editör). Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları
- Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. (1.Baskı). Ankara: TTK Yayınları
- Çağman, E . (1999). III. Selim'e sunulan bir ıslahat raporu: Mehmet Şerif Efendi Lâyihası. Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, (7)
- Çakır, C. (2001). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*. (1.Baskı). İstanbul: Küre Yayınları
- Çam, E. (1975). *Siyaset Bilimine Giriş*. (1.Baskı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 31
- Çelik, Y. (2013). Şeyhü'l Vüzera Koca Hüsrev Paşa:II.Mahmud Devri'nin Perde Arkası. (1.Baskı). Ankara: TTK Yayınları
- Çetinsaya, G. (2003). “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”. M. Belge (Editör). Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi. (Beşinci Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları
- Çiğdem, A. (2002). “Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon: Türk Batılılaşması’nı Açıklayıcı Bir Kavram: Türk Başkalığı”. Uygur Kocabaşoğlu (Editör). Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık. (Üçüncü Baskı). İstanbul: İletişim Yayıncılık

- Danişmend, İ. H. (1961). *İzahlı Osmanlı Kronolojisi Cilt 4. (1.Baskı)*. Ankara: TTK Yayınları
- Daver, B. (1968). *Siyaset Bilimine Giriş. (1.Baskı)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları,
- Davison, H. R. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876. (2.Baskı)*. (Çev: Osman Akınhay). İstanbul: Agora Kitaplığı
- Davison, R. H. (1.Baskı). *Osmanlı-Türk Tarihi 1774-1923 Batı Etkisi. (1.Baskı)*. (Çev: Mehmet Moralı). İstanbul: Alfa Yayınları
- Davison, R. H. (1.Baskı). *Osmanlı-Türk Tarihi 1774-1923 Batı Etkisi. (1.Baskı)*. (Çev: Mehmet Moralı). İstanbul: Alfa Yayınları
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa. (1990). *Devlet Adamına Öğütler. (2.Baskı)*. (Sadeleştiren: Hüseyin Ragıp Uğural). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Divitçioğlu, S. (2015). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu. (1.Baskı)*. İstanbul: Alfa Yayıncılık
- Duverger, M. (1975). *Siyaset Sosyolojisi. (Baskı Yok)*. (Çev:Şirin Tekeli). İstanbul: Varlık Yayınları
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi Cilt 8, "İbrahim Sarım Paşa",
- El-Haj, R. A. A. (2000). *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18.Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu. (1.Baskı)*. (Çev: Oktay Özel, Canay Şahin). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları
- El-Haj, R. A. A. (2011). *1703 İsyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı. (1.Baskı)*. (Çev: Çağdaş Sümer). Ankara: Tan Kitabevi Yayınları
- Engelhardt, E. P. (1999). *Türkiye ve Tanzimat. (Baskı Yok)*. (Çev: Ali Reşad). İstanbul:Kaknüs Yayınları
- Erdem, Ç. (2010). "Mehmet Sadık Rıfat Paşa ve 19.Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'na Batılılaşma Bağlamında Kameralizmin Girişi". *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 12(2)
- Erdem, Ç. (2014). "Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform Çalışmaları ve 'Kalemiye Sınıfı'nın Yükselişi". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*
- Erdem, Ç. (2014). "Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform Çalışmaları ve 'Kalemiye Sınıfı'nın Yükselişi". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*
- Ergin, O. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi. (1.Baskı)*. İstanbul: Eser Matbaası Yayınları, 394
- Ergun, T. Patoğlu, A. (1984). *Kamu Yönetimine Giriş. (2.Baskı)*. Ankara: TODAİE Yayınları, 50
- Eryılmaz, B. (1992). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme. (1.Baskı)*. İstanbul: İşaret Yayınları

- Eryılmaz, B. (2013). *Bürokrasi ve Siyaset: Bürokratik Devletten Etkin Yönetime*. (5.Baskı). İstanbul: Alfa Yayıncılık
- Findley, C. V. (1985). ‘‘19.yy’da Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Gelişme’’. M. Belge. (Editör). *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Findley, C. V. (1996) *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. (1.Baskı). (Çev: Gül Çağalı Güven). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Findley, C. V. (2015). ‘‘Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı, Hukuk Devleti mi?’’. H.İnalçık ve M.Seyitdanlıoğlu (Editörler). *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Beşinci Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,
- Findley, C. V. (2016). ‘‘Tanzimat’’. R.Kasaba (Editör). *Türkiye Tarihi; Modern Dünyada Türkiye 1839-2010 Cilt 4*. (İkinci Baskı). (Çev: Zühal Bilgin). İstanbul:Kitap Yayınevi,
- Findley, C. V. (2014). *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform Bab-ı Ali 1789-1922*. (1.Baskı). (Çev:Ercan Ertürk). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları,
- Fişek. K, (1975). *Yönetim*. (1.Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 80-82
- Fontana, B. (2013). *Hegemonya ve İktidar: Gramsci ve Machiavelli Arasındaki İlişki Üzerine*. (1.Baskı). (Çev:Onur Gayretli). İstanbul: Kalkedon Yayınları,
- Foucault, M. (2014). *Güvenlik,Toprak,Nüfus*. (1.Baskı). (Çev:Ferhat Taylan). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,
- Gencer, B. (2010). ‘‘Osmanlı İslam Yorumu’’. *Doğu Batı Dergisi-Osmanlılar IV*, 13, (54),
- Genç, M. (2014). Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi ve Vakıflar. *Vakıflar Dergisi*. (42)
- Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı. (1978). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Cilt 3*. (1.Baskı). Ankara: Genelkurmay Basımevi
- Göze, A. (2013). *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*. (14.Baskı). İstanbul: Beta Yayınları
- Gültepe, N. (1999). ‘‘Osmanlılarda Bürokrasi: Merkezi Yönetim’’. G. Eren. (Editör). *Osmanlı-Teşkilat Cilt 6*. (Birinci Baskı). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- Günay, H. M., (2012). İslam Ansiklopedisi. ‘‘Vakıf’’.42
- Gürcan, T. (1988). Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-61. *Belleten*. 13(17),
- Gürpınar, D. (2014). *Ottoman Imperial Diplomacy: A Political, Social and Cultural History*. (1.Baskı). New York: I. B. Tauris & Co Ltd

- H. İnalçık, H. (2017). *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. (1.Baskı). İstanbul: Kronik Kitap Yayınları
- Hammer, J. v. (1941). ‘‘XVIII’inci Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkilatı ve Bab-ı Ali’’. (Çev:Halit İlteber). *İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası*, (1-4),
- Hatemi, H. (1985). ‘‘19. Yüzyılda Medreseler’’. M. Belge (Editör). *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 3*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Hegel, G. W. F. (1991). *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*. (1.Baskı). (Çev: Cenap Karakaya). İstanbul: Sosyal Yayınları, 196
- Hegel, G. W. F. (2011). *Tarihte Akıl*. (3.Baskı). (Çev: Onay Sözer). İstanbul: Kabalcı Yayınevi,
- Heper, M. (1973). ‘‘Osmanlı Türk Devletinde Bürokrasinin Siyasal Rolü: Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi Açısından Bazı Gözlemler’’. *Amme İdaresi Dergisi*. 6(2)
- Heper, M. (1973). *Modernleşme ve Bürokrasi: Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş*. (1.Baskı). İstanbul: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları,
- Heper, M. (1974). *Bürokratik Yönetim Geleneği: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyetinde Gelişmesi ve Niteliği*. (Baskı Yok). Ankara: ODTÜ İdari İlimler Yayınları
- Heper, M. (1975). *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*. (Doçentlik Tezi). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi
- Heper, M. (1977). ‘‘Osmanlı- Türk Bürokrasisinde ‘Modernleşme’ Saf Patrimonyalizmden Patrimonyal Yasallığa Gelişim’’. Ömer Bozkurt (Editör). *Yönetim Sosyolojisi*. (Baskı Yok). Ankara: TODAİ Yayınları,
- Heper, M. (1985). ‘‘19.yy’da Osmanlı Bürokrasisi’’. M.Belge. (Editör). *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Hobbes, T. (1993). *Leviathan*. (1.Baskı). (Çev:Semih Lim). İstanbul:YKY Yayınları
- Itzkowit, N. (1989). *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*. (1.Baskı). (Çev: İsmet Özel). İstanbul:Çıdam Yayınları
- İhsanoğlu, E. (1998). ‘‘Osmanlı İmparatorluğu’nda Bilim,Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri’’. *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi*. (2),
- İnacık, H. (1964). ‘‘Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu’’. *Belleten*. 28(3)
- İnalçık, H. (1958). ‘‘Osmanlı Padişahı’’. *A.Ü.S.B.F. Dergisi*. 13, (4)
- İnalçık, H. (1959). ‘‘Osmanlılarda Saltanat Veraset Usulü ve Türk Hakimiyeti Telakkisi’’. *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, 14,

- İnalcık, H. (1970). ‘‘The Nature Of Traditional Society’’. Dankwart A. Rustow ve Robert E. Ward (Editörler). *Political Modernization in Japan and Turkey*. (2.Baskı). New Jersey: Princeton University Press
- İnalcık, H. (1998). ‘‘Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar’’, Ç. Keyder ve F. Tabak. (Editörler). *Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. Birinci Baskı. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları
- İnalcık, H. (2006). ‘‘Vakıf Medeniyeti’’. *Vakıflar Dergisi Özel Sayısı*.,
- İnalcık, H. (2010).’’Osmanlı Tarihinde Devlet ve Asker’’. *Doğu Batı Dergisi Osmanlı III*, 13, (53),
- İnalcık, H. (2013). *Osmanlı ve Modern Türkiye*. (1.Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları, 67; Ayrıca Bkz:
- İnalcık, H. (2013). *Osmanlı ve Modern Türkiye*. (1.Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları, 67; Ayrıca Bkz: Yalçındağ,S. (1970). ‘‘Kamu Yönetim Sistemimizin Tarihsel Evrimi Üzerine Notlar’’. *Amme İdaresi Dergisi*.3(2)
- İnalcık, H. (2015). ‘‘Tanzimat Nedir?’’. H.İnalcık ve M.Seyitdanlıoğlu (Editörler). *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Beşinci Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,
- İnalcık, H. (2016). ‘‘Devlet-i Aliyye’de 17.Yüzyılda İdarede ve Maliyede Genel Dönüşüm’’. (Çev:Harun Yeni).
- İnalcık. *Devlet-i Aliyye Cilt IV Ayanlar, Tanzimat, Meşruiyet*. (1.Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- İslamoğlu, H. (1991). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*. (1.Baskı.). İstanbul: İletişim Yayınları
- Jouvenel, B. (1997). *İktidarın Temelleri*. (1.Baskı). Çev:Nejat Muallimoğlu). İstanbul: Birleşik Yayınları, 44
- Kabaoğaç,S., Alovera,E. (1995). *Latince-Türkçe Sözlük*. (Baskı Yok). İstanbul: Sosyal Yayınları, 459
- Kapani, M. (2010). *Politika Bilimine Giriş*. (24.Baskı). Ankara: Bilgi Yayınevi Yayınları
- Kaplan, M. (2015). ‘‘Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi’’. H.İnalcık ve M.Seyitdanlıoğlu. (Editörler). *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Beşinci Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları,
- Karal, E. Z. (1985). ‘‘Tanzimat’tan Sonra Türk Dili Sorunu’’. M. Belge (Editör). *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 3*. İstanbul: İletişim Yayınları,
- Karal, E. Z. (1988). *Osmanlı Tarihi Cilt VII*. (4.Baskı). Ankara: TTK Yayınları
- Karal, E. Z. (1999). *III.Selim’in Hatt-ı Humayunlar*. (2.Baskı). Ankara: TTK Yayınları

- Karal, E. Z. (2017). *Osmanlı Tarihi(1789-1839) Cilt 5.* (10.Baskı). Ankara: TTK Yayınları
- Karpat, K. (2006). *Osmanlıda Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma.* (1.Baskı). (Çev: Dilek Özdemir). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları
- Karpat, K. (2008). *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus.* (2.Baskı). (Çev: Ş.Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan). İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 21
- Karpat, K. (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din.* (3.Baskı). (Çev: Güneş Ayas). İstanbul:Timaş Yayınları,
- Kayaoğlu, T. (1998). *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri.* (1.Baskı). İstanbul: Kİtabevi Yayınları
- Kaynar, R. (2010). *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat.* (4.Baskı). Ankara: TTK Yayınları
- Keyder, Ç. (2000). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar.* (6.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları
- Kılıçbay, M. A. (1985). "Osmanlı Aydını". M.Belge. (Editör). Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları
- Kılıçbay, M. A. (1985). "Osmanlı Batılılaşması" M.Belge. (Editör). Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları
- Kıray, E. (1995). *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar.* (2.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları
- Koçi Bey. (1972). *Koçibey Risalesi.* (1.Baskı). (Sadeleştiren: Zuhuri Danışman). İstanbul: M.E.B. Basımevi
- Kodaman, B., Alkan, A. T. (1992). "Tanzimat'ın Öncüsü Mustafa Reşid Paşa". (Birinci Baskı). H.D.Yıldız. (Editör). 150. Yılında Tanzimat. Ankara: TTK Yayınları
- Koloğlu, O. (1985). "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi" M. Belge (Editör). Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1. İstanbul:İletişim Yayınları,
- Kunt, M. İ. (1999). "Devlet, Padişah Kapısı ve Şehzade Kapıları". G. Eren. (Editör). Osmanlı- Teşkilat Cilt 6. (Birinci Baskı). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 35
- Kuran, E. (1963). "Osmanlı Daimi Elçisi Ali Aziz Efendi'nin Alman Şarkiyatçısı Friedrich Von Deiz İle Berlin'de İlmi ve Felsefi Muhaberatı".*Belleten.*
- Kuran, E. (1968). *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821.* (1.Baskı). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları
- Lenin, V. İ. (1999). *Devlet ve Devrim.* (2.Baskı). (Çev:Süheyla Kaya, İsmail Yarkın). İstanbul: İnter Yayınları
- Lewis, B. (1980). "Türkiye: Batılılaşma". (Çev:Hamide Topçuoğlu). *A.Ü.S.B.F. Dergisi.* 37, (1),

- Lewis, B. (2017). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. (9.Baskı). (Çev: Boğaç Babür Turna-III.Edisyondan). Ankara: Arkadaş Yayınları,
- Lukes, S. (2016). *İktidar Radikal Bir Görüş*. (1.Baskı). (Çev:Mehmet Ratip). İstanbul:İletişim Yayınları, 108
- Machiavelli, N. (2008). *Prens*. (4.Baskı). (Çev:Murat Satıcı). İzmir: İlya Yayınevi, 3-13
- Mahçupyan, E. (2004). Osmanlı Dünyasının Zihni Temelleri. (3.Baskı). *Doğu Batı Dergisi-Türk Toplumunu ve Gelişme Teorisi*
- Mann, M. (2012). *İktidarın Tarihi Cilt 1:Başlangıcından MS 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*. (1.Baskı). (Çev:Ersin Saraçoğlu, Soner Torlak, Emre Kolay,Olcay Sevimli). Ankara: Phoenix Yayınları,
- Mann, M. (2012).*İktidarın Tarihi Cilt 2: Sınıfların ve Ulus Devletin Yükselişi 1760-1914*. (1.Baskı). (Çev:Ali Rıza Gülgen, Gülben Şaş, Elçin Deniz Ela, H.Ali Sözen, Soner Torlak, Bilgesu Savcı, M.Sait Türk). Ankara: Phoenix Yayınları,
- Mardin, Ş. (1985). ''Tanzimat ve Aydınlar''. M.Belge. (Editör). Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları,
- Mardin, Ş. (1986). *Din ve İdeoloji*. (3.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları
- Mardin, Ş. (2010). ''Türk Islahatçılarının Zihin Dünyası(1700-1900)'''. *Türkiye Günlüğü*
- Mardin, Ş. (2010). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*. (17.Baskı). (Der: Mümtazer Türköne ve Tuncay Önder). İstanbul: İletişim Yayınları, 14
- Mardin, Ş. (2015). *Türk Modernleşmesi*. (24.Baskı). (Der: Türköne,M. Ve Önder,T.). İstanbul: İletişim Yayınları
- Mardin, Ş. (2015). Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu. (12.Baskı). (Çev: İrfan Erdoğan, Mümtazer Türköne, Fahri Unan). İstanbul: İletişim Yayınları
- Mardin, Ş. (2018). *Türkiye, İslam ve Sekülerleşme*. (6.Baskı). (Çev: Elçin Gen, Murat Bozluolcay). İstanbul: İletişim Yayınları
- Marx, F. M. (1957). *The Administrative State*. (1.Baskı). Chicago: The University of Chicago Press, 29
- Marx, K. (2013). *1844 El Yazmaları*. (8.Baskı). (Çev:Murat Belge). İstanbul: Birikim Yayınları,
- Marx, K. Engels, F. (2004). *Kapital, Ekonomi Politiğin Eleştirisi Cilt 3*. (2.Baskı). (Çev:Alaaddin Bilgi). İstanbul: Eriş Yayınları,
- Michels, R. (1997). *Political Parties:A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies Of Modern Democracy*. (1.Baskı). (Çev: Eden and Cedar Paul). New York: Free Press

- Miliband, R., Laclau, E., Poulantzas, N. (1990). *Kapitalist Devlet Sorunu*. (2.Baskı). Çev: Yasemin Berkman). İstanbul: İletişim Yayınları
- Mises, L. V. (2000). *Bürokrasi*. (2.Baskı). (Çev.Feridun Ergin). Ankara: Liberte Yayınları, 42-43
- Moiseyev, P. P. (1994). “ Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Döneminde Tarımın ve Köylülüğün Durumu”. 11. Türk Tarih Kongresi 4.Cilt. Ankara: TTK Yayınları
- Mouzelis, N. P. (2003). *Örgüt ve Bürokrasi*. (1.Baskı). (Çev: H. Bahadır Akın). Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları,
- Mumcu, A. (1962). Osmanlı Devleti’nde Siyaseten Katl. (Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları
- Mumcu, A. (1986). *Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*. (2.Baskı). Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 29-31, 142-147: Bab-ı Asafı: Yüksek Konak, Vezir-i Azam Konağı; Bab-ı Ali: Paşakapısı
- Murphey, R. (1992). ”Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü”. E. İhsanoğlu (Editör). Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler. Birinci Baskı. İstanbul.İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları
- Neuman, C. K. (2009). ”Tanzimat Bağlamında Ahmet Cevdet Paşa’nın Siyasi Düşünceleri”. T.Bora, M.Gültekingil (Editörler). Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi. Sekizinci Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları
- Okandan, R. G. (1940). “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri”. Maarif Vekaleti (Hazırlayan). Tanzimat 1. Birinci Baskı. İstanbul: Maarif Vekaleti Matbaası,
- Onar, S. S. (1960). *İdare Hukukununun Temel Esasları Cilt I*. (2.Baskı). İstanbul: İsmail Akgün Matbaacılık Yayınları
- Onar, S. S. (1985). ”İslam Hukuku ve Mecelle”. M. Belge. (Editör). Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 3. İstanbul: İletişim Yayınları
- Ortaylı, İ. (1985). “Batılılaşma Sorunu”. M.Belge. (Editör). Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları
- Ortaylı, İ. (1987). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. (2.Baskı). İstanbul: Hil Yayınları, 98
- Ortaylı, İ. (2016). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. (5.Baskı). Ankara: Cedit Neşriyat, 113-124
- Ortaylı, İ. (2018). *Batılılaşma Yolunda*. (.8.Baskı). İstanbul: İnkılap Yayınları
- Ögel, B. (2016). Türklerde Devlet Anlayışı. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Öncü, A. (1982). *Örgüt Sosyolojisi*. (2.Baskı) Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları

- Örnek, A. (1991). *Kamu Yönetimi*. (1.Baskı). İstanbul: Meram Yayınevi Yayınları, 68
- Öz, M. (1997). *Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*. (1.Baskı). İstanbul: Dergah Yayınları, 54-58
- Öztuna, Y. (1989). *İkinci Mahmud*. (1.Baskı). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Palmer, A. (2008). *Osmanlı İmparatorluğunun Son Üç Yüz Yılı Bir Çöküşün Yeni Tarihi*. (1.Basım). (Çev: Belkıs Çardakçı Dişbudak). Ankara: Sabah Kitap Turkuvaz Yayınları
- Pamuk, Ş. (1994). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme(1820-1913)*. (2.Baskı). İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları,
- Parsons, T. (2015). *Toplumsal Eylemin Yapısı Cilt 2*. (1.Baskı). (Çev:Nur Nirven). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları,
- Poole, S. L. (1999). Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları. (3.Baskı). (Çev: Can Yücel). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 97; Ayrıca bkz: Baysun. M. C. (1963). "Mustafa Reşid Paşa'nın Siyasi Yazıları". *Tarih Dergisi*. 13(17-18),
- Poulantzas, N. (2014). *Kapitalist Devlette Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*. (1.Baskı). (Çev: Şule Ünsaldı). Ankara: epos Yayınları,
- Quataert, D. (1992). "Mains Problems of the Economy During the Tanzimat Period". (1.Baskı). H.D.Yıldız. (Hazırlayan). 150. Yılında Tanzimat. Ankara:TTK Yayınları
- Quatert, D. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*. (10.Baskı). (Çev: Ayşe Berktaş). İstanbul: İletişim Yayınları
- Raynaud, P. ve Rials, S. (Editörler). (2011). *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*. (2.Baskı). (Çev:İsmail Yerguz, N.Kamil Sevil, Emel Ergun, Hüsnü Dilli). İstanbul: İletişim Yayınları,
- Rousseau, J. J. (2009). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Konuşmalar*. (4.Baskı). (Çev:Rasih Nuri İleri). İstanbul: Say Yayınları,
- Russell, B. (2002). *İktidar*. (4.Baskı) .(Çev:Metin Ergin). İstanbul: Cem Yayınevi, 25
- Schmitt, C. (2012). *Siyasal Kavramı*. (2.Baskı). (Çev:Ece Göztepe). İstanbul: Metis Yayınları
- Sevinç, N. (1992). *Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü*. (1.Baskı). İstanbul: Burak Yayınevi.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2015). "Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama". H.İnalçık ve M.Seyitdanlıoğlu (Editörler). *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Beşinci Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Shaw, S. (1982). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt I*. (1.Baskı). (Çev:Mehmet Harmancı). İstanbul: E Yayınları,

- Shaw, S. (2008). *Eski İle Yeni Arasında: Sultan 3.Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*. (1.Baskı). (Çev: Hür Güldü). İstanbul: Kapı Yayınları
- Shaw, S. J., Shaw, E. K. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt 2*. (2.Baskı). (Çev: Mehmet Harmancı). e Yayınları
- Shaw, S.. J. (1995). "19.yy Osmanlı Reformcularının Amaç ve Başarılarının Bazı Yönleri". William R. Polk ve Richard L. Chambers (Editörler). Ortadoğu'da Modernleşme. (1.Baskı). İstanbul: İnsan Yayınları
- Shils, E. (2002). "Merkez ve Çevre". (Çev:Yusuf Ziya Çelikkaya). *Türkiye Günlüğü*
- Sinanoğlu, S. (1980). *Türk Hümanizmi*. (1.Baskı). Ankara: TTK Yayınları
- Spinoza, B. (2007). *Politik İnceleme*. (1.Baskı). (Çev:Murat Ersen). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları,
- Swartz, D. (2011). *Kültür ve İktidar: Pierre Bourdieu'nun Sosyolojisi*. (1.Baskı). (Çev:Elçin Gen). İstanbul: İletişim Yayınları,
- Şaylan, G. (1986). *Türkiye'de Kapitalizm,Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji*. (1.Baskı). Ankara: V Yayınları, 22
- Şaylan, G. (1988). "Ordu ve Siyaset' Bonapartizmin Genel Kültürü". Mümtaz Soysal, Cem Eroğul, Yavuz Sabuncu (Editörler). Bahri Savcı'ya Armağan. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları
- Şener, A. (2015). "Osmanlı Bütçeleri ve Türkiye'de Bütçe Hakkının Ortaya Çıkışında Cumhuriyet Öncesi Gelişmeler". H.İnalcık ve M.Seyitdanlıoğlu. (Editörler). Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu. Beşinci Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Şengül, H. T. (2015). "İktidar". Atılgan, G., AYTEKİN, E. A. (Editörler). Siyaset Bilimi. Beşinci Baskı. Yordam Kitap Yayınevi
- Şeni, N. (1999). *Marie ve Marie Konstantiniye'de Bir Mevsim 1856-1858*. (1.Baskı). (Çev:Şirin Tekeli). İstanbul:İletişim Yayınları
- Şeref, A. (1985). *Tarih Muhasebatları*. (1.Baskı). (Sadeleştiren: Enver Koray). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
- Şeref, A. (1985). *Tarih Muhasebatları*. (1.Baskı). (Sadeleştiren: Enver Koray). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları
- Tahiroğlu, B. (1985). "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri". M.Belge. (Editör). Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 3. İstanbul: İletişim Yayınları
- Tannenboum, D. (2017). *Siyasal Düşünce Tarihi Filozoflar ve Fikirleri*. (10.Baskı). (Çev:Özgüç Orhan). Ankara: BB101 Yayınları, 183
- Tanör, B. (2016). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. (27.Baskı). İstanbul: YKY Yayınları, 75

- TDV. (2003). *İslam Ansiklopedisi* Cilt 27. ‘‘Lütfi Paşa’’. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 254
- Tekeli, İ. (1985). ‘‘Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişimler’’. M.Belge (Editör). *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* Cilt 3. İstanbul: İletişim Yayınları,
- Timur, T. (1985). ‘‘Osmanlı ve Batılılaşma’’. M.Belge (Editör). *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları
- Toksöz, M. (2015). ‘‘Reform ve Yönetim: Devletten Topluma, Merkezden Bölgeye Osmanlı Modernleşmesi’’. H.İnalçık ve M.Seyitdanlıoğlu. (Editörler). *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Beşinci Baskı. İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Toprak,Z.(1985)‘‘Osmanlı Devleti’nde Para ve Bankacılık’’ M. Belge. (Editör). *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* Cilt 3. İstanbul: İletişim Yayınları
- Tortop, N. (1982). *Yönetim Bilimi*. (1.Baskı). Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, 195
- Tortop, N., İspir, E., G. Aykaç, B., Yayman,H., Özer,M.A. (2016). *Yönetim Bilimi*. (10.Baskı). Ankara: Nobel Yayıncılık,
- Tunaya, T. Z. (2016). *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. (3.Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Turner, B. S. (2000). *Statü*. (1.Baskı). (Çev: Kemal İnal). Ankara: Doruk Yayınları, 13
- Ubicini, M. A. (1975). *Türkiye 1850 Cilt 1*. (Baskı Yok). (Çev: Cemal Karaağaç). İstanbul: Tercüman-Kervan Kitapçılık, 52
- Ubicini, M. A. (1975).*Türkiye 1850 Cilt 2*. (Baskı Yok). (Çev: Cemal Karaağaç). İstanbul:Tercüman-Kervan Kitapçılık
- Ubicini, M. A. (1998). *Osmanlı’da Modernleşme Sancısı*. (1.Baskı). (Çev: Cemal Aydın). İstanbul: Timaş Yayınları
- Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Osmanlı Devletinde Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. (2.Baskı). Ankara: TTK Yayınları
- Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. (2.Baskı). Ankara: TTK Basımevi,
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi Cilt III*. (3.Baskı). Ankara: TTK Yayınları, 527-536
- Ülken, H. Z. (1943). *Sosyoloji*.(1.Baskı). İstanbul: Remzi Kitapevi
- Ülken, H. Z. (1979). *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. (2.Baskı). İstanbul: Ülken Yayınları

- Varlık, B. (1985).''Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri''. M.Belge (Editör). Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları
- Versan, V. (1978). *Kamu Yönetimi*. (7.Baskı). İstanbul: İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayın ve Yardım Vakfı Yayınevi İşletme Yayınları,
- Weber, M. (2014). *Bürokrasi ve Otorite*. (7.Baskı). (Çev:H.Bahadır Akın). Ankara: Adres Yayınları,
- Weber. M. (2012). *Ekonomi ve Toplum Cilt 1*. (1.Baskı). (Çev:Latif Boyacı). İstanbul: Yarı Yayınları
- Weiker, W. F. (1973). ''Osmanlı Bürokrasisi: Modernleşme ve Reform''. (Çevirenler: Sema Büyükdavras ve Erkan Oyal). *Amme İdaresi Dergisi*, 6(1),
- Yalçındağ,S. (1970). ''Kamu Yönetim Sistemimizin Tarihsel Evrimi Üzerine Notlar''. *Amme İdaresi Dergisi*.3(2)
- Yerasimos, S. (2000). *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye Bizanstan Tanzimata Cilt 1*. (7.Baskı). (Çev:Babür Kuzucu). İstanbul: Belge Yayıncılık
- Yerasimos, S. (2007). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimattan 1.Dünya Savaşına Cilt 2*. (8.Baskı). (Çev: Babür Kuzucu). İstanbul: Belge Yayınları
- Yerasimos, S. (2015). ''Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine''. (Çev:Ali Berktaş). H.İnalçık ve M.Seyitdanlıoğlu. (Editörler). Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu. Beşinci Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Yeşil, F. (2016). *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu Osmanlı İmparatorluğunda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine İnceleme(1793-1826)*. (1.Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- Yurdakul, İ. (2017). *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform(1826-1876)*. (2.Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları,

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : ÇETİNKAYA, Satuk Buğra
Uyruğu : T.C.
Doğum tarihi ve yeri : 01.08.1992, Osmaniye
Medeni hali : Bekar
Telefon : 05457981211
e-mail : birinci1.email@gmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Gazi Üni. SBE/Yönetim Bilimleri	Devam Ediyor
Lisans	Gazi Üni. İİBF/Siyaset Bilimi ve Kamu Y.	18/06/2015
Lise	Osmaniye Anadolu Lisesi	18/06/2010

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2017-Halen	Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü	Kamu Görevlisi

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

